

liberal düşünce

Yıl 28 Sayı 112 Güz 2023

LiBeRtE

liberal düşünce

Üç Aylık, Yerel-Sürelî Dergi
Yıl 28, Sayı 112, Güz 2023

liberal düşünce, hakemli bir dergidir

Yayın Kurulu

Dr. Adnan Küçük, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale
Prof. Dr. Ahmet Uzun, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
Prof. Dr. Ahmet Kemal Bayram, Marmara Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Ahmet Nuri Yurdusev, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Atilla Yayla, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Bahadır Akın, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya
Prof. Dr. Bahattin Karademir, Çukurova Üniversitesi, Adana
Prof. Dr. Bekir Berat Özipek, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Buğra Kalkan, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cemal Fedayi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale
Prof. Dr. Cennet Uslu, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Fuat Oğuz, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara
Dr. Hakan Şahin, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Haluk Alkan, İstanbul Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Hamit Emrah Beriş, Ankara
Prof. Dr. Hamza Al, Sakarya Üniversitesi, Sakarya
Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir, Ankara Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Hayrettin Özler, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya
Doç. Dr. Hüseyin Bal, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
Dr. Levent Korkut, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Mehmet Turhan, Çankaya Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Metin Toprak, Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul
Dr. Murat Yılmaz, Ankara
Doç. Dr. Oğuzhan Yanarışık, Polis Akademisi
Prof. Dr. Ömer Çaha, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Selahattin Togay, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Salih Zeki Haklı, Polis Akademisi, Ankara
Prof. Dr. Tanel Demirel, Çankaya Üniversitesi, Ankara
Dr. Yasemin Abayhan, Hacettepe Üniversitesi, Ankara

Uluslararası Danışma Kurulu

Prof. Dr. Angelo Maria Petroni, Roma Sapienza Üniversitesi, İtalya
Prof. Dr. Chandran Kukathas, Singapore Yönetim Üniversitesi
Prof. Dr. Hardy Bouillon, Trier Üniversitesi, Almanya
Dr. Imad-Ad-Dean Ahmad, Hürriyet Minaresi Enstitüsü, ABD
Prof. Dr. Pascal Salin, Fransa
Prof. Dr. Richard Epstein, Chicago Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Suri Ratnapala, Avustralya
Prof. Dr. Victoria Curzon-Price, İsviçre
Dr. Stephen Davies, Ekonomik İşler Enstitüsü, İngiltere
Prof. Dr. Pierre Garelló, Aix-Marsilya Üniversitesi, Fransa
Prof. Dr. Deirdre McCloskey, Illinois Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Jason Brennan, Georgetown Üniversitesi, ABD

Yönetim Yeri

Liberte Yayın Grubu®

GMK Bulvarı No:108/16, Maltepe, Çankaya / Ankara
Tel: (312) 230 87 03 Faks: (312) 230 80 03

İnternet Sitesi: www.liberaldusunce.com.tr | Yazı İşleri: yaziisleri@liberal.org.tr

Abonelik ve İrtibat:

www.liberte.com.tr/ld-abonelik
info@liberte.com.tr

Baskı

Reprobir Matbaa
İvedik Organize Sanayi Bölgesi Matbaacılar Sanayi Sitesi
1514. Cad. No:23/25 Pk: 06105 Yenimahalle / Ankara

Sahibi

Liberte Yayıncılık A.Ş. adına,
Hatice Özlem Yılmaz

Editör

Prof. Dr. Alim Yılmaz

Yardımcı Editör

Dr. Abdulkadir Pekel

Yazı İşleri Müdürü

Dr. Büşra Sönmez

ISSN 1300-8781

e-ISSN 2667-6486

Basım Tarihi: 5 Aralık 2023

İç Tasarım: Serpil Koçtürk

Kapak Tasarımı: Turku Ajans

Liberal Düşünce dergisi
TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından
dizinlenmektedir.

Dergide yayınlanmak üzere makalelerin
dergipark.gov.tr/liberal adresinden
gönderilmesi gerekmektedir.

Liberal Düşünce dergisi

ASOS İndeks, Crossref,

İdeal Online ve SOBIAD

Atıf Dizini'nde

taranmaktadır.

MAKALELER/ARTICLES

Orta Doğu Güvenlik Mimarisinde Yaşanan Değişimin İsrail Siyasetine Etkileri

The Effects of the Change in the Security Architecture of the Middle East on Israeli Politics
Necmettin Acar..... 1

Populist Nationalism versus Globalization: Psychological Dynamics of the Rising Political Wave

Küreselleşmeye Karşı Popülist Milliyetçilik: Yükselen Siyasi Dalganın Psikolojik Dinamikleri
Zübeyr Şakar..... 21

İnsan Hakları ve Siyasi Devletçilik: Tek Parti Dönemi Üzerine Bir Değerlendirme

Human Rights and Political Statism: An Evaluation on the Single -Party Period
Ahmet Aydın..... 33

Türkiye İktisat Kongresi ve Erken Cumhuriyet Dönemi İktisat Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme (1923-1929)

A Evaluation on the Turkish Economic Congress and Economic Policies of The Early Republican Era (1923-1929)
N. Ümit Tol..... 59

İlahiyatın Düzenle İmtihani: Din, Kimlik ve Siyaset Üçgeninde İlahiyat Aydını

The Theology's Exam with the Order: The Theologian Intellectual in the Triangle of Religion, Identity and Politics
Şaban Erdiç..... 79

Sağlık Harcamalarının Beşeri Sermayeye Etkisi: OECD Ekonomilerinin Panel Veri Analizi

The Effect of Health Expenditures on Human Capital: A Panel Data Analysis of OECD Economies
Aslı Zakire Yüksel & Haluk Şengün..... 103

The Fight against Corruption in Turkey - European Union Relations

Türkiye - Avrupa Birliği İlişkilerinde Yolsuzlukla Mücadele
Önder Canveren..... 135

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

Altmışlı ve Yetmişli Yılların Siyasetine Merkez Sağ Kesimden Bir Bakış:

Ali Naili Erdem'in Siyasetin Yollarında Adlı Kitabı
Davut Dursun..... 159

Liberal Düşünce Dergisinin 112. Sayısı yayınlanırken küresel siyasal sistemde, Orta doğuda ve Türkiye'de yeni gelişmeler yaşanmaktadır. Gündemin sıcaklığı sadece ulusal olayların değil, esasen bölgesel ve küresel çatışmaların yarattığı atmosferden kaynaklanmaktadır. Nitekim İsrail Devletinin Filistin Devletine yaptığı saldırılar ve bu saldırıların sonucunda yaşanan dramatik hadiseler insan olan tüm bireyleri yaralamakta, şaşkına çevirmekte ve en nihayetinde büyük utanca sevk etmektedir.

İsrail devletinin tarihsel olarak Filistin topraklarında boy göstermesi yüzü yıllı aşkın bir hadisedir. Bu hadise bir işgal sürecinin sonucunda gerçekleşmiş ve İsrail'i devlet olarak tanıyan uluslararası siyasal sistem bir bakıma İsrail'e uluslararası meşru devlet statüsü kazandırmıştır. Ancak İsrail işgal ettiği topraklarda kurduğu siyasal otoritenin devlet olarak tanınmasını yeterli görmemektedir. Zira sınırlarını ve egemenlik alanını genişletmek maksadıyla seri saldırılarını sürdürmektedir.

Zaman zaman düşük profilli olarak seyreden İsrail saldırganlığı, son dönemde Hamas'ın 7 Ekim'de İsrail'e yönelik başlattığı saldırı sonrasında Filistin ve özel olarak Gazze bölgesi sofistike silahlarla hedef alınmıştır. İsrail'in anılan hadise sonrasında başlattığı saldırının muhatabı Hamas gibi silahlı güçler olarak lanse edilmesine rağmen, asıl hedefin bütün Filistin halkı olduğu yaşanan son süreçte ortaya çıkmıştır.

Nitekim İsrail Filistin'in varlığını ortadan kaldırmak üzere giriştiği saldırıda gücünün üstünlüğünü kullanarak imha hareketi yürütmektedir. Bu saldırıda bir bütün olarak Filistin halkı çocuk, kadın, erkek, genç ve yaşlı olarak ağır bombardıman uçaklarıyla taammüden katliama uğramaktadır ve bu katliamın faili açıkça İsrail devletidir. Ancak İsrail'i bu hunhar saldırısında yalnız bırakmayan, gerekli psikolojik, sosyal, politik, ekonomik ve silah desteği sağlayan başta ABD olmak üzere AB ve İngiltere gibi devletler ve hükümetleri de anılan bu katliamın soykırıma dönüşmesi için oldukça açık, net ve belirleyici destek sunmaktadır.

Savaşlar genel olarak tasvip edilebilecek hadiseler değildir. Dünya tarihinde çok büyük savaşlar olmuş ve halen olmaya devam etmektedir. Ne yazık ki tarihte olan bitenler bize savaşın değil, barışın istisnai hal olduğunu göstermektedir. Dünyanın yakın tarihinde büyük savaşlar ve bu savaşlara bağlı olarak ortaya çıkan büyük yıkımlar, korkutucu katliamlar ve kanlı çatışmalar daha ziyade Avrupa merkezli olmuştur. Birinci dünya savaşı ve ikinci dünya savaşı bu iddianın en önemli delili olsa gerekir. Avrupa kendi içinde yarattığı görece barış ortamını dünyanın kalan kısmını ihmal ederek, görmezden gelerek ya da bir şekilde hayat kalitesine kurban ederek sürdürebileceğini sanmaktadır. Ancak şurası açık bir gerçektir ki dünyanın önemli kısmında sefalet ve çatışma sürdüğü müddetçe genel olarak müreffeh Batının zarar görmemesi mümkün değildir.

Son yaşanan ve Filistin halkına soykırım uygulamaya yönelik saldırı süreci Batının İslam dünyasına karşı başlattığı bir sürece evrilme riski taşımaktadır. Nitekim bu tehlikenin farkında olan birçok Batılı aydın mevcuttur ve böyle bir arzu varsa bile bunun Batılı halkların arzusu olmadığı da yine bu süreçte Batı dünyasında yaşanan kitlesel tepkilerden anlaşılmaktadır. Şüphesiz İslam dünyasında siyasal sistemin başında yer alan hükümetler de halklarına kötü muamelelerde bulunmaktadır ancak Filistin'in uğradığı haksız saldırı Doğuda ve özellikle İslam dünyasında Batıya karşı derin şüphelerin hatta nefretin uyanmasına sebep olmaktadır.

Savaşın haklılığı ya da etiği var mıdır? Buna bağlı olarak bir savaş hukukundan söz edilebilir mi? Bu sorulara cevabım evettir ancak bu hususta değerlendirmede bulunmak başka bir yazının konusu olarak sırasını beklemektedir. Buna mukabil İsrail devletinin Filistin halkını yok etme girişimi paradoksal olarak kendi geleceğine kurduğu tuzaktır.

İnsan haklarının evrensel olduğu gerçeği kabul edilmediği sürece savaşların soykırıma dönüşmesi kaçınılmazdır.

Alim Yılmaz

Editör

Orta Doğu Güvenlik Mimarisinde Yaşanan Değişimin İsrail Siyasetine Etkileri

Necmettin Acar*

Öz

İsrail, 2020 sonrası dönemde içeride Filistinlilere karşı baskıyı artıran, dışarıda ise komşu Arap devletlerine karşı yoğunlaşan saldırgan bir politikaya yönelmiştir. İsrail iç ve dış politikasında yaşanan bu değişim önemli ölçüde 2000 sonrası dönemde Orta Doğu güvenlik mimarisinin yaşadığı dönüşümün bir sonucudur. 2003 yılındaki ABD işgali ile başlayıp 2010 yılındaki Arap Baharı ile devam eden süreç Irak, Mısır ve Suriye gibi bölgesel aktörlerin zayıflayarak bölgesel siyasetteki ağırlıklarını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Arap Baharı sürecinde Filistin meselesine kitlesel destek ve kamuoyu ilgisi uyandıran Reformcu İslamcılık düşüncesinin zayıflaması da Arap kamuoyu nezdinde Filistin meselesine olan ilgide bir azalma ortaya çıkarmıştır. Irak, Suriye ve Mısır gibi güçlü bölgesel aktörlerin zayıfladığı, Reformcu İslamcılık düşüncesinin itibar kaybettiği bir dönemde ekonomik olarak güçlü olsalar da askeri açıdan zayıf olan Körfez ülkelerinin Filistin meselesinde liderliğe soyunmaları İsrail'in elini güçlendirmiştir. Bölgede İsrail'i sınırlama/dengeleme kabiliyetine sahip aktörlerin pozisyonlarında yaşanan zayıflama İsrail'i iddialı ve revizyonist politikalar konusunda cesaretlendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Filistin Meselesi, Orta Doğu Güvenlik Mimarisi, İsrail, ABD Dış Politikası.

The Effects of the Change in the Security Architecture of the Middle East on Israeli Politics

Abstract

In the post-2020 period, Israel has pursued a policy of increasing repression against the Palestinians domestically and an intensified aggressive policy against neighboring Arab states externally. This change in Israeli domestic and foreign policy is largely a result of the radical transformation of the security architecture of the Middle East in the post-2000 period. Beginning with the 2003 US invasion and continuing with the Arab Spring in 2010, regional actors such as Iraq, Egypt and Syria have weakened and lost their weight in regional politics. The weakening of Reformist Islamism, which aroused mass support and public interest in the Palestinian issue during the Arab Spring, also led to a decline of the Arab public's interest in the Palestinian issue. At a time when strong regional actors such as Iraq, Syria and Egypt have been weakening and the idea of Reformist Islamism has been losing prestige, the Gulf countries, which are economically strong but militarily weak, having assumed leadership in the Palestinian issue strengthened Israel's hand. The weakening of the positions of the actors capable of limiting/balancing Israel in the region has encouraged Israel to adopt assertive and revisionist policies.

Keywords: Question of Palestine, Security Architecture of the Middle East, Israel, US Foreign Policy.

*Dr. | Mardin Artuklu Üni. İİBF Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğr. Üyesi
necmettinacar@artuklu.edu.tr | ORCID: 0000-0002-6130-5145

DOI: 10.36484/liberal.1331242

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 28, Sayı:112, Güz 2023, ss. 1-20.

Gönderim Tarihi: 22 Temmuz 2023 | Kabul Tarihi: 21 Ekim 2023

Giriş

2010 yılı sonlarında başlayarak tüm Orta Doğu bölgesini saran ve daha sonra Arap Baharı olarak isimlendirilen sokak hareketlerinin başladığı dönemlerde nispeten istikrarlı kalmayı başaran Filistin coğrafyası, 2020'li yıllara doğru ciddi bir istikrarsızlık sürecine girmiştir. Bu dönemde Filistin coğrafyasında istikrarsızlığa yol açan en temel gelişme hiç şüphesiz İsrail'in iç politikada daha baskıcı, dış politikada daha iddialı ve revizyonist bir politikaya yönelmiş olmasıdır. Son dönemde İsrail iç ve dış politikasında ortaya çıkan bu değişimi yansıtan beş kritik gelişme meydana gelmiştir.

İlk olarak; 2018 yılında kabul edilen Yahudi Ulus Devlet Yasası İsrail iç siyasetinde önemli bir dönüşüme yol açmıştır. Filistinlileri meşru siyasal bir topluluk olarak tanımayan, egemenliği sadece Yahudilere veren, vatandaş olmayan Yahudileri ve yerleşimcileri Filistinlilere karşı kayıran, İsrail'e yerleşmeye karar veren tüm Yahudilere İsrail vatandaşlığı imkânı sağlayan bu Yasa ile İsrail'de yaşayan Filistinlilerin Arap ve Filistinli olma halleri kamusal alanda sınırlandırılarak sivil ve siyasi haklarını önemli ölçüde kısıtlamıştır (Çakmak, 2019: 88-93; Çinkara, 2020: 198-200).

İkinci olarak; 2020 sonrası dönemde İsrail güvenlik güçlerinin Filistinlilere karşı uyguladığı sistematik şiddetin oranı geçmişte benzeri görülmeyen ölçüde artmıştır. Aslen Filistinlilere yönelik şiddet İsrail siyasetine gömüldür. Ancak İsrail siyasetindeki bu "gömülü şiddet" 2020'li yılların başlarından itibaren artmaya başlamıştır. Birleşmiş Milletler'in (BM) İsrail askerlerinin sistematik olarak öldürdüğü Filistinlilerin istatistiğini tutmaya başladığı 2005 yılı sonrası dönem göz önüne alındığında, 2022 yılının Filistinliler için en ölümcül yıl olduğu görülmektedir. 2005 sonrası dönemde yıllık ortalama 55 Filistinli İsrail askerleri tarafından vurularak öldürülürken 2022 yılında bu rakam 146'ya çıkmıştır (Berger, 2022). İsrail askerlerinin orantısız saldırıganlığı 2023 yılında da artarak devam etmiş, yılın ilk beş ayında İsrail ordusunun açtığı ateş sonucu öldürülen Filistinlilerin sayısı 163'e yükselmiştir. Öldürülenlerin 27'si ise çocuktur.¹ Ayrıca Bu dönemde Filistinlilere yönelik sistematik şiddet sadece İsrail askerleri tarafından icra edilmemiş Yahudi yerleşimcilerin de Filistin kasabalarına karşı saldırıları benzeri görülmemiş derecede artmıştır. 2023 başlarından itibaren Filistin kasabalarına yönelik patlayan yerleşimci şiddeti sonucu Filistinlilere ait çok sayıda ev, işyeri, araç ve tarla Yahudi yerleşimciler tarafından ateşe verilmiştir (Masarwa, 2023).

1 Batı Şeria ve Doğu Kudüs'te toplam 129 ve Gazze Şeridi'nde 34 ölüm kaydedildi. Aynı dönemde 34 İsraili Filistinli tarafından öldürülmüştür.

Üçüncü olarak; Filistinliler lehine bile olsa zaman zaman nispeten objektif kararlar verebilen (Rosenberg, 2023) İsrail Yüksek Mahkemesi'nin yapısını değiştirmeye yönelik girişimler İsrail iç siyasetinde köklü bir dönüşüme yol açabilecek bir gelişmedir. Binyamin Netanyahu hükümetinin 2023 yılı başlarında İsrail Parlamentosu gündemine getirdiği yasa taslağı Mahkemenin üye sayısını dokuzdan on bire çıkarılmasını ve yedi üyenin parlamento tarafından seçilmesini düzenlemektedir. İsrail parlamentosundaki aşırı sağcı çoğunluk göz önüne alındığında, yasanın çıkması İsrail'de yaşayan Filistinlilerin hukuki pozisyonlarında önemli bir zayıflamaya yol açacaktır (Oxford Analytica, 2023).

Dördüncü olarak; İsrail'in Batı Şeria'da genişleyen yerleşim politikası (Anadolu Ajansı, 2023) ve Netanyahu hükümetinin Oslo Anlaşması'nın ortaya koyduğu ilkelere aykırı olarak Batı Şeria'nın yaklaşık 1/3'ünü teşkil eden Ürdün Vadisi'ni ilhak etme ve Ürdün Vadisi'ndeki Filistin varlığını sonlandırma planları (Omar, Slimia vd. 2021) İsrail iç ve dış politikasında önemli bir dönüşümü simgelemektedir. ABD'nin destek verdiği ilhak planları Ürdün yönetiminde de ciddi bir rahatsızlığa yol açmıştır. Ürdün Kralı II. Abdullah, 15 Mayıs 2020'de Der Spiegel'e verdiği mülakatta; "İsrail,... Batı Şeria'yı gerçekten ilhak ederse, bu Ürdün Haşimi Krallığı ile büyük bir çatışmaya yol açar" şeklinde konuşmuştur (Koelbl ve Popp, 2020).

Son olarak; İsrail iç ve dış politikasında önemli bir dönüşüme yol açan tüm bu gelişmelere ilaveten İsrail'in son dönemde Suriye ve Lübnan gibi komşu Arap devletlerine yönelik saldırgan ve revizyonist politikasında önemli bir artış ortaya çıkmıştır. İsrail kurulduğu 1948 yılından itibaren sık sık Lübnan, Suriye, Ürdün ve Mısır gibi komşu Arap devletlere saldırılar düzenlemiş ve zaman zaman bu ülkelerin topraklarını işgal ederek kendi topraklarına katmıştır. İsrail, Ürdün ve Mısır'la imzaladığı barış anlaşmaları sonrası bu ülkelere karşı saldırgan politikasını değiştirmiştir. Ancak Lübnan ve Suriye'ye yönelik İsrail'in saldırgan politikası devam etmektedir. 2013 yılından itibaren İsrail'in Lübnan ve Suriye topraklarına yönelik saldırganlığında belirgin bir artış ortaya çıkmaya başlamış, İsrail ordusu on yıl boyunca Suriye'ye yönelik çok sayıda saldırı gerçekleştirmiştir (Bijian, 2021: 94-98). Özellikle 2023 yılı başlarından itibaren Suriye'ye yönelik hem İran bağlantılı kişileri hem de alt yapıyı hedef alan saldırıların yoğunlaşması bölgedeki tansiyonu tırmandırmaktadır (AP News, 2023). İsrail saldırılarından zaman zaman Lübnan da nasibini almaktadır. Nitekim 2023 yılı Nisan ayında İsrail ordusunun Lübnan'a düzenlediği saldırılar, 2006'daki Hizbullah-İsrail savaşından beri yaşanan en ciddi saldırılar olarak kayda geçmiştir (Kingsley ve Bergman, 2023). Patlamaya hazır sınır boylarından biri olan İsrail-Lübnan sınırındaki gerilimin kontrolden çıkarak hızla kanlı bir çatışmaya dönüşebileceğine yönelik kaygılar

artmaya başlamıştır (BBC 2023). Her iki ülkeye yönelik İsrail'in artan saldırgan eğilimlerinin başka bir sebebi de Lübnan'daki siyasi kriz ve Suriye'deki iç savaş sebebiyle oluşan iktidar boşluğudur.

Bu çalışmanın amacı Arap Baharı sürecinde Orta Doğu bölge güvenlik mimarisinin yaşadığı köklü değişimin İsrail'in son dönemde iç politikada Filistinlilere, dış politikada ise Lübnan ve Suriye gibi komşu Arap devletlerine yönelik politikasını nasıl etkilediğini ortaya koymaktır. Bu çalışma, İsrail'in, son dönemde iç politikada Filistinlilere karşı daha baskıcı, dış politikada ise komşu Arap devletlerine karşı daha iddialı ve revizyonist bir politikaya yöneldiğini, İsrail'de yaşanan bu politika değişiminin en önemli gerekçelerinden birinin ise son dönemde bölge güvenlik mimarisinin yaşadığı köklü değişim olduğunu iddia edecektir. İçerik analizi yönteminin kullanılacağı bu çalışmanın, Orta Doğu güvenlik mimarisinde son dönemde yaşanan değişimin İsrail'in iç ve dış politikasında yol açtığı etkinin anlaşılmasına katkı sunması hedeflenmektedir. ABD, Çin ve Rusya gibi küresel aktörlerin bölgeye dönük değişen politikalarının bölge güvenlik mimarisinde yol açtığı değişim gibi uluslararası faktörler bu çalışmada dikkate alınmayacaktır.

Çalışma üç bölümden oluşacaktır. İlk olarak; meselenin anlaşılmasına bir katkı sağlamak için klasik realist teorik yaklaşıma değinilecektir. İkinci olarak; bölge güvenlik mimarisinin son dönemde yaşadığı dönüşümlere ve bu dönüşümlerin sebeplerine değinilecektir. Son olarak ise bölge güvenlik mimarisinin yaşadığı değişimin İsrail'in son dönemde iç politikada Filistinlilere ve dış politikada ise komşu Arap devletlerine yönelik politikasını nasıl etkilediği analiz edilecektir.

Bölge Güvenlik Mimarisinde Yaşanan Değişimin İsrail İç ve Dış Politikasına Etkilerine Kuramsal Yaklaşım

“Güvenlik Mimarisi” son dönemde uluslararası ilişkilerde güvenlik politikalarına dair çalışmalarda popüler bir kavram olarak ön plana çıkmaya başladı. Güvenlik mimarisi kavramını teorik olarak açıklayan kapsamlı bir çalışmanın henüz ortaya çıkmamış olması, kavram üzerinde teorik düzeyde bir fikir birliğini zorlaştırmaktadır. Kavramı Tow ve Taylor (Tow and Taylor, 2010: 96); sınırları coğrafi olarak tanımlanmış bir bölge için, o bölgenin politik kaygılarının çözümünü kolaylaştıran ve güvenliğe dair hedeflerine ulaştıran, tutarlı ve kapsamlı bir güvenlik yapılanması olarak tanımlamıştır. Orta Doğu güvenlik mimarisi bölgesel aktörler arasındaki güç ve kapasite dağılımı ve küresel aktörlerin bölgeye dönük ilgisi arasında kurulan bağlantı sayesinde teşekkül etmiştir. Bölgesel düzlemde Mısır, İran, Türkiye, İsrail, Irak ve

Suudi Arabistan arasındaki kapasite, güç dağılımı ve ilişki düzeyi, küresel düzlemde ise ABD, Çin ve Rusya gibi küresel aktörlerin bölgeye dönük politikaları bölge güvenlik mimarisinin önemli bir belirleyicidir. Bölge güvenlik mimarisinde yaşanan değişimin boyutu, sayılan bölgesel ve küresel faktörlerde yaşanacak değişimin boyutuyla doğrudan ilintilidir.

Klasik realist teori geleneği İsrail iç ve dış politikasının anlamlandırılması ve analiz edilmesi açısından oldukça faydalı bir çerçeve sunmaktadır. Devletler arasındaki güç mücadelelerinin nihayetinde küresel siyasette çatışmalı bir ilişki setine yol açacağını savunan realizm, bu çatışmaları insan doğasına, iç siyasal faktörlere ve uluslararası sistemin yapısına bağlamaktadır (Çınkara, 2023a: 554). Kurulduğu 1948 yılından itibaren hem içerideki Filistinlilerle hem de komşu Arap devletlerle İsrail arasında çıkan çok sayıda kriz ve bu krizlerin sonuçlarının askeri kabiliyet tarafından tayini İsrail siyasetinin anlaşılmasında klasik realizmin öncelediği askeri güç ve kabiliyetin dikkate alınmasını zorunlu kılmaktadır.

1917 yılında ilan edilen Balfor Deklarasyonu ile fiili işgal süreci başlayan Filistin topraklarına yönelik işgalin son bulması ve Filistinlilere yönelik uygulanan hak ihlallerinin ortadan kalkması için bölge genelinde İsrail karşıtı aktörlerin İsrail'i dengeleyebilecek hatta İsrail'den daha üstün bir askeri kapasiteye kavuşması gerektiği uzun yıllardır tartışılan bir yaklaşımdır. Irak, Suriye ve Mısır gibi İsrail karşıtı bloğa uzun yıllar liderlik eden ülkeler İsrail'i askeri sahada dengeleyecek bir askeri kapasite elde etmek için mücadele etmişlerdir (Cleveland, 2008: 343-50). Klasik realist bir teorik çerçeveye yaslanan bu yaklaşım sadece Orta Doğu bölgesindeki aktörler tarafından kabul edilmemekte küresel ölçekte de kabul görmektedir. Nitekim ABD'nin Orta Doğu bölgesine yaptığı silah satışlarında temel aldığı, "hiçbir bölgesel aktörün askeri kapasite bakımından İsrail'i geçmemesi hatta İsrail'e denk olmaması" ilkesi ABD'nin de bölgedeki sorunları klasik realist perspektiften yorumladığını göstermektedir (Bar-Siman-Tov, 1998:238; Gutfeld, 2018: 14). ABD'nin bu politikası İsrail'in yanında savaşa girmek istememesinden ve bölgedeki İsrail karşıtı rejimlerin İsrail'in askeri gücü karşısında daha ılımlı bir politikaya yöneleceği varsayımından kaynaklanmaktadır (Bar-Siman-Tov, 1998: 234). Benzer şekilde İsrail'in bizzat kendisi de bölgede askeri bir tehditle karşı karşıya kaldığında ya da bir aktör tarafından askeri güçle dengelendiğinde daha ılımlı bir politikaya yönelmektedir. İsrail siyasi elitlerinin çok az bir kısmının ekonomik veya sosyal refaha dair kaygıların güvenlik kaygılarına feda edilmesi gerektiği fikrine itiraz ediyor olması da (Cohen, 1994) İsraili karar vericilerin klasik realist kabullerden hareket ettiğini doğrulamaktadır. Dolayısıyla İsrail'in hem Filistinlilere hem de komşu Arap devletlerine karşı

sürdüğü siyasetin anlaşılmasında bölgesel güç denkleminin klasik realist teorik perspektiften analiz edilmesi önemli katkı sunacaktır.

Realist teorik gelenek anarşik uluslararası sitem içerisinde devleti ana aktör, ulusal çıkarları ise devletin temel amacı olarak tanımlar. Realistlere göre devletler kendi başlarının çaresine bakmak (self help) ve bekalarını sağlamak amacıyla sürekli olarak güç arayışı içerisindedirler (Yirmibeşoğlu ve Dinçer, 2018: 115). Kendi içerisinde klasik, yapısal ve neo-klasik olmak üzere üçe ayrılrsa da tüm bu realist geleneklerin üzerinde uzlaştığı beş temel kabulü bulunmaktadır. İlk olarak, uluslararası ilişkilerin tabiatı daima rekabet ve mücadeledir. İkinci olarak, uluslararası ilişkilerin cereyan ettiği alanın temel vasfı anarşidir. Anarşi kararları devletleri bağlayan merkezi bir otoritenin mevcut olmamasıdır. Üçüncü olarak, uluslararası ilişkilerin temel aktörü devletlerdir. Dördüncü olarak, uluslararası ilişkilerin temel aktörü olan devletler için öncelikli amaç anarşik bir uluslararası ortamda hayatta kalmak yani bekadır. Son olarak, devletlerin bu öncelikli amaçlarına ulaşmak için kullanacakları başlıca araç güçtür (Ersoy, 2014:160-65). İtalyan tarihçi ve diplomat Nikko Makhiavelli, İngiliz filozof Thomas Hobbes, İngiliz tarihçi ve diplomat Edvard H. Carr ve Hans J. Morgenthau, kökleri MÖ beşinci yüzyılda yaşayan Thucydides'e kadar götürülebilen ve uluslararası ilişkilerin en eski teorik yaklaşımı olan realist teori geleneğindeki en önemli klasik düşünürlerdir (Ersoy, 2014:166).

Klasik realist geleneğin ilk ve en önemli ismi olarak kabul edilen Thucydides'in, Ploenez Savaşları Tarihi isimli kitabında "güçlüler güçleriyle istediklerini yaparlar; zayıflar katlanmak zorunda oldukları şeye katlanırlar" şeklindeki meşhur ifadesi, klasik realistlerin, devletlerin uluslararası siyasetteki temel hedeflerini anlamaya yönelik çalışmalarda sıklıkla kullandığı bir yaklaşımdır (Özlük, 2017: 223). Thucydides'e göre zayıfın güçlüye tabi olması uluslararası ilişkilerin genel bir kuralıdır (Thucydides, 2015: 33), güç ve kapasite savaşın sonucunu belirleyen temel etmendir (Balci, 2014: 121).

16. yüzyılda Floransa'da memur ve diplomat olarak görev yapan, Floransa'nın düşmesi sonrası görevini kaybeden Nicco Machiavelli Prens isimli eserinde dile getirdiği görüşleriyle klasik realizmin öncü isimlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Machiavelli yöneticilerin devletin bekası için hukuk ile hareket etmesi gerektiğini, eğer hukukla hareket ederek devletin bekasını sağlamak mümkün değilse yöneticinin güce başvurması gerektiğini savunur. Ona göre devletin bekası için yöneticiler genel ahlak ve hukuka aykırı hareket etmeleri gerekiyorsa böyle yapmalıdırlar (Ersoy, 2014, 167-68).

Doğa durumu yaklaşımıyla klasik realist geleneğin diğer bir öncü ismi kabul edilen Hobbes'e göre ise herkesin herkesle savaş halinde olduğu anarşik

bir uluslararası ortamda devletin bekası ancak askeri güçle sağlanabilir. Anarşik uluslararası ortamı herkesin herkese karşı olduğu, daima korku, şiddet ve ölüm tehlikesinin hâkim olduğu “doğa durumu” olarak tanımlayan Thomas Hobbes devletlerin kendi güvenliklerinden öncelikli olarak sorumlu olduklarını (self-help) savunmuştur (Hobbes, 1998:107).

Klasik realist geleneğin 20. yüzyılda yaşamış en önemli iki isim E. H. Carr ile H. Morgenthau’dur. I. Dünya Savaşı sonrası dönemde uluslararası güvenliğin idealist ilkelere göre sağlanabileceği düşüncesine sert eleştiriler getiren Carr, yazdığı Yirmi Yılın Krizi 1919-1939 isimli kitapta güç siyasetinin gereklerini göz ardı eden “ütopyacı” düşüncüyü II. Dünya Savaşı’nın çıkışını önleyememekle suçlamıştır (Carr, 1946; 22-94). Morgenthau ise klasik realizmin en meşhur temsilcisi olarak kabul edilir. Morgenthau; siyasetin kökenlerinin insan doğasında olduğunu, siyasi realizmin ana işaret levhasının güç açısından tanımlanan çıkar olduğunu, çıkar kavramının evrensel geçerliliğe sahip nesnel bir kategori olduğunu, evrensel etik ilkelerin devletlerin eylemlerine oldukları gibi uygulanmasının, herhangi bir ulusun ahlaki ilkelerin evreni yöneten ahlaki ilkeler seviyesine yükseltilmesini mümkün olmadığını, siyasal alanın iktisat ve hukuktan özerk bir bilimsel disiplin olduğunu savunur (Morgenthau, 1962; 4-12).

Bir devletin uluslararası sistemdeki diğer devletlerle güvenlik ilişkisi olarak tanımlanan “yüksek siyaset”in (high politics) toplumsal baskılardan ve iç ekonomik ilişkilerden oluşan “düşük siyaset”ten (low politics) farklı olduğu kabulünden hareket eden klasik realist yaklaşım yüksek politikayı yani askeri gücü öncelemektedir (Barnett, 1990: 531). Dolayısıyla devletin öncelikli amacı ulusal bekayı sağlamak için askeri gücü artırmaktır (Ersoy, 2014: 168; Jack, 2013: 55-57). Benjamin Miller, sorduğu ve kendisi cevapladığı beş soruyla klasik realizmin güvenlik yaklaşımının en net çerçevesini çizmiştir. Miller’e göre; devletin güvenliğine yönelik tehdidin kaynağı başka bir devlettir, tehdidin yöneldiği değer devletin bekasıdır, tehdidin niteliği askeri olmasıdır, tehdidi dengelemekte sorumluluk devlete aittir ve tehdit sadece askeri güçle dengelenebilir (Miller, 2001: 28-32). Gücü uluslararası siyasetin geçer akçesi olarak kabul eden klasik realistler, askeri güç skalasında zayıflayan aktörlerin çıkarlarını koruyamayacaklarını iddia etmişlerdir.

Orta Doğu Bölgesi Güvenlik Mimarisinin Değişimi

2000 sonrası dönemde Orta Doğu bölgesinde; Irak, Mısır ve Suriye gibi bölgenin önemli aktörlerinin zayıflayarak bölgesel güç denkleminde çekilmesi, Filistin meselesine kitlesel destek ve yüksek kamuoyu duyarlılığı sağlayan

“Reformcu İslamcılık”² düşüncesinin zayıflayarak “Statükocu İslamcılık” düşüncesinin güçlenmesi ve Suudi Arabistan ve BAE gibi aktörlerin pro-aktif bir dış politikaya yönelmeleri gibi üç önemli gelişme yaşanmıştır. Yaşanan tüm bu gelişmeler Orta Doğu bölgesi güvenlik mimarisinde değişimi destekleyerek bölgenin ağılık merkezinin Dubai-Riyad eksenine doğru kaymasına yol açmıştır. Her ne kadar BAE ve Suudi yöneticiler arasında bölgesel ve küresel meselelere dair birtakım fikir ayrılıkları olsa da (Acar, 2021; Cafiero 2023) her iki ülke son dönemde Orta Doğu siyasetinde merkezi bir rol oynamaya devam etmektedir.

İlk olarak; Irak, Suriye ve Mısır tarih boyunca demografik, askeri, kültürel ve entelektüel açıdan Orta Doğu bölgesinin merkezinde yer almıştır. Her üç ülke de kalabalık ve gelişmeye müsait insan kaynağına ve giderek daha da artan eğitilmiş ve kabiliyetli bir nüfusa sahiptir. Her üç ülke de hem İslam öncesi dönemde hem de İslami dönemde bölgede liderlik rolü oynamış ve engin bir askeri tecrübeye sahiptirler (Gause, 2011: 175-76). Yakın dönem Orta Doğu siyasetinde de bu ülkeler önemli roller oynamışlardır. Sosyalist Arap Milliyetçiliği/Baas ideolojisi üzerinden bölgede liderlik iddiasında bulunan bu ülkelerden Mısır ve Suriye, İsrail’e karşı yapılan savaşlarda hep ön cephede yer almış ve 1948, 1956, 1967, 1973 gibi tarihlerde gerçekleşen Arap-İsrail savaşlarında büyük bedeller ödemiştir (Çavuşoğlu, 2022: 19-26; Çinkara, 2023b: 65-68; Kemiksiz, 2018: 132-35). Özellikle Suriye ve Mısır açısından bakıldığında bu iki ülkenin ana ulusal düşmanı İsrail’dir (Kareem, 2011: 71; Kemiksiz, 2018: 137-39). Her üç ülke de bağımsızlıklarını kazanmalarının müteakip dönemde uzun yıllar askeri/endüstriyel kapasitelerine büyük yatırımlar³ yaparak bölgede İsrail’i askeri açıdan dengeleyebilecek kabiliyetler elde etmeye çalışmıştır.

2000 sonrası dönemde yaşanan gelişmeler Irak, Suriye ve Mısır’ın zayıflayarak bölgesel güç denkleminde çekilmesiyle sonuçlanmıştır. Bölge güvenlik mimarisinde yaşanan değişimin ilki 2003 yılında Irak’ın ABD tarafından işgaliyle başlamıştır. İşgali takip eden süreçte Irak’ın içine düştüğü istikrarsızlık ülkenin içe kapanarak bölgesel meselelerden uzaklaşmasına yol açmıştır (Acar 2018: 155). 2010’lu yıllarda ABD’nin çekilmesiyle İran

2 Bu çalışmada Humeyni çizgisine yakın olup silahlı direniş ve devrimi savunan İslamcı ideoloji “Revizyonist İslamcılık”, Suudi politik sistemini meşrulaştıran, yöneticilere mutlak itaat doktrini savunarak muhalefet etmeyi yasaklayan ve değişime karşı duran Selefi ideolojisi “Statükocu İslamcılık”, silahlı eyleme ve devrimciliğe mesafeli durarak değişimi savunan Müslüman Kardeşler ideolojisi de “Reformcu İslamcılık” olarak kategorize edilmiştir.

3 İsrail karşısında askeri sahada üstünlük sağlamak isteyen Mısır yönetiminin ilk girişimi 1955 yılında imzaladığı Çek-Mısır silah anlaşmasıdır. Anlaşma 250 milyon dolar değerinde Rus silah ve ekipmanının Mısır’a satışını içermektedir (Borisov 2018: 37). Mısır’ın 1967-73 döneminde satın aldığı 10,2 milyar dolarlık silah sistemlerinin büyük bir kısmı Sovyet silahlarıydı (Anthony, 1998, 82). 1956-1991 yılları arasında Sovyet Rusya, Suriye’ye toplam 26 milyar dolarlık silah sistemleri sağlamıştır (Lund, 2019: 12).

nüfuzuna düşen ülke Şii-Sünni çatışması üzerinden İran ve Suudi Arabistan arasında yaşanan vekâlet savaşlarının alanına dönüşmüştür. 2010'lu yıllarda Kürtler'in ayrılıkçı iddiaları ile uğraşmak zorunda kalan ülkede, İŞİD'in 2014 yılında Musul'u işgal etmesiyle gerilim ve istikrarsızlık zirve noktasına ulaşmıştır (Kocatepe, 2017: 77-79). Dolayısıyla 2003 yılındaki ABD işgalini takip eden süreçte Irak zayıflamış, içe kapanmak zorunda kalmış ve bölgesel siyasetteki ağırlığını önemli ölçüde kaybetmiştir.

Bölge güvenlik mimarisindeki değişimi başlatan en önemli olay şüphesiz Arap Baharı süreci olmuştur. 2010 yılında başlayan sokak hareketleriyle Mısır ve Suriye ciddi bir istikrarsızlık sarmalına düşmüştür. Suriye'de Beşşar Esat rejiminin sokak gösterilerine askeri güçle müdahalesi ülkeyi on yılı aşkın bir süredir devam eden iç savaş ve istikrarsızlık ortamına çekmiştir. Bu süreçte ayakta kalabilmek ve isyanı bastırabilmek için Rusya ve İran'a dayanmak zorunda kalan Esat rejimi (Kocatepe, 2017: 78-80; Telli, 2020: 1281-82), uzayan iç savaş neticesinde zayıflamış, içe kapanarak bölgesel meselelere olan ilgisini kaybetmiştir. Arap Baharı sürecinde Suriye'nin Arap Birliği üyeliğinin askıya alınması da (Duman, 2011: 24) rejimin bölgede izole edilmesine yol açmıştır.

Arap Baharı sürecinde Mısır'ın da siyasi ve ekonomik istikrarı ciddi bir yara almıştır. Sokak hareketleri sonucu görevi bırakmak zorunda kalan Hüsnü Mübarek sonrası askeri konsey tarafından yönetilen ülkede yapılan ilk serbest seçimleri Müslüman Kardeşlerin adayı Muhammet Mursi kazanmıştır. 2013 yılında Müslüman Kardeşler iktidarına karşı gerçekleştirilen askeri darbe sonrası ülke ciddi bir istikrarsızlık dönemine girmiştir (Kılıç, 2019: 105). Arap Baharı sürecinde Yemen ve Libya gibi ülkelerde ortaya çıkan iç savaş, Sudan'ın yaşadığı bölünme ve Etiyopya'nın Nil üzerine inşa ettiği Rönesans Barajı Mısır'ın dikkatini bu alanlara yöneltmesine yol açmıştır (Altunışık, 2022: 29). Bu süreçte ekonomik olarak da oldukça zor bir döneme giren Mısır, Körfez ülkelerinin sağladığı cömert yardımlar⁴ sayesinde siyasi ve ekonomik istikrarını korumaya çalışmıştır (Telli, 2020:1280-81). Yaşanan tüm bu gelişmeler Mısır'ın bölgesel siyasetteki merkezi rolünün zayıflamasıyla sonuçlanmıştır.

2003 yılında Irak'ın işgaliyle başlayıp 2010 yılında Arap Baharı ile devam eden süreç Irak, Suriye ve Mısır gibi bölgenin önemli aktörlerinin

4 2011 yılındaki IMF anlaşmasının reddini takip eden sürede Katar Mısır'a önemli miktarda finansal yardımlar yapmaya başlamıştır. 2013 yılına kadar Katar'ın Mısır'a yaptığı yardım miktarı 8 milyar doları geçmişti. Askeri darbe sonrası yüzünü Katar, BAE ve Suudi Arabistan Mısır'a 12 milyar dolar yardım sözü verdiler. 2015 yılına gelindiğinde bu ülkelerin Mısır'a olan toplam yardımı 23 milyar doları aşmıştı (Sinder, 2023; 11-12). Körfez'in Mısır'a sağladığı finansal destek 2015 sonrası da artarak devam etmiştir. Sadece Rusya-Ukrayna savaşının yol açtığı ekonomik sorunlarla baş edebilmesi için Körfez ülkelerinin Mısır'a 2022 yılında yaptığı bağış 22 milyar doları bulunmuştur (CNN 2023).

zayıflamasıyla sonuçlanmıştır. 2000 sonrası dönemde ortaya çıkan bu bölgesel istikrarsızlıklar Arap devletlerini kendi iç işleriyle meşgul etmiş ve bu nedenle Arap siyasetçiler Filistin sorununa olan ilgilerini kaybetmişlerdir (Bijan ve Ejazi, 2022: 225). Bu dönemde Suriye, Libya ve Yemen’de yaşanan iç savaşlar sonrası ortaya çıkan zayıf ve çökmüş devlet sistemleri, bölge genlinde İŞİD’in yükselişinin yol açtığı tehditler, İran’ın artan politik ve ideolojik nüfuzunun muhafazakâr rejimlerde yol açtığı tehdit sonrası genişleyen Sünni-Şii mezhepsel gerilimi ve İran ve Suudi Arabistan arasında derinleşen vekalet savaşları gibi konular Arap siyasetçiler nezdinde Filistin sorununun önüne geçmiştir.

Bölge güvenlik mimarisin etkileyen gelişmelerin ikincisi; Filistin meselesine kitlesel destek ve yüksek kamuoyu duyarlılığı uyandırma kabiliyetine sahip Müslüman Kardeşler’in temsil ettiği “Reformcu İslamcılık” düşüncesinin zayıflayarak “Statükocu İslamcılık düşüncesinin güçlenmesidir. Müslüman Kardeşler hareketinin liderlik ettiği Reformcu İslamcılık düşüncesi, yaklaşık bir asır boyunca hem Orta Doğu devletleri ve toplumları hem de Batı kamuoyu nezdinde Filistin meselesini ve Filistinlilerin yaşadığı mağduriyeti güçlü bir biçimde gündemde tutmayı başarmıştı (Kılavuz vd. 2012: 47; Mercan, 2021: 146). Bölge genelinde Müslüman Kardeşlerin öncülük ettiği Reformcu İslamcılık düşüncesi, Arap Baharı sürecinde Mısır, Suriye ve Tunus gibi ülkelerde politik değişim taleplerine de liderlik etmiştir. Liderliğini Suudilerin yaptığı Statükocu İslamcılık düşüncesi ise her türlü değişim taleplerini fitne olarak tanımlayarak politik değişim taleplerine karşı koymuştur (Bozbaş, 2021: 36; Göksoy ve Ünlüsoy, 2006: 351). Arap Baharı süreci tüm bölgeyi sardığı süreçte Suudi rejimi ülkedeki ve tüm bölgedeki protestoları gayrimeşru olarak damgalamak için Vehhabi ulemayı harekete geçirmiştir. Ulema yayınladığı fetvalarda Suudi rejiminin İslami kimliğini tasdik etmiş ve değişim taleplerini fitne olarak tanımlamıştır. Ulema, bu değişim taleplerinin gayri meşru ilan etmek için sıklıkla protestolara Şii İran’ın ilham kaynağı olduğu propagandasına baş vurmuştur (Başkan, 2021: 174-78).

Arap Baharı sürecinde Suriye’de beklenen değişimin gerçekleşmemesi, Mısır’da 2013 yılında yaşanan askeri darbe sonucu ve Tunus’ta 2021 yılında yaşanan kriz sonrası Müslüman Kardeşlerle iltisaklı yapıların yönetimden dışlanması Reformcu İslamcı düşüncenin başarısızlığı olarak kabul edilmiştir. Uzun yıllar Filistin meselesine kitlesel destek ve yüksek kamuoyu duyarlılığı uyandıran, Orta Doğu ve İslam dünyasında değişim taleplerine en yüksek toplumsal zemini teşkil eden bu örgütleyici ideolojinin Arap Baharı sürecinde anlamlı bir başarı elde edememesi, kitlelerin gözünde Müslüman Kardeşler hareketini ve hareketin liderlik ettiği Reformcu İslamcı düşüncenin itibarını zayıflatmıştır. Nitekim Temmuz 2022 tarihinde Müslüman

Kardeşler Teşkilatı Şura Konseyi Başkanlığını vekâleten yürüten İbrahim Münir, Müslüman Kardeşler hareketinin siyasetten çekildiğini açıklamıştır (Mercan, 2022). Teşkilatın siyasal iddialarından vaz geçmesine yol açan bu kararın içsel ve dışsal önemli sebepleri bulunmaktadır. Öncelikle 2013 yılındaki darbe sonrası Teşkilatın üst düzey yöneticilerinin tutuklanması ve Londra ve İstanbul olmak üzere iki kampa bölünmüş olması Teşkilat içerisinde liderlik krizine yol açmıştır (Bozkurt ve Rakipoğlu 2023: 446). Yaşadığı örgütsel siyasal bölünmelere ilaveten Teşkilatın kendisini yanında konumlandığı Katar ve Türkiye gibi ülkelerin Mısır rejimiyle yakınlaşma girişimleri de Teşkilatın siyasal hareket yeteneklerini kısıtlamıştır (Al-Anani 2021). Başta Suudi Arabistan olmak üzere bazı ülkelerin Teşkilatı 2014 yılından itibaren terör örgütü olarak tanımlaması ve ABD gibi küresel güçlerin Teşkilat üzerinde kurduğu baskı da Reformcu İslamcı düşüncenin Statükocu İslamcı düşünce karşısında zayıflamasında önemli bir rol oynamıştır (Bozkurt, 2021: 153; Bozkurt ve Rakipoğlu 2023: 445; Lacroix, 2017: 5052).

Arap Baharı sürecinde Reformcu İslamcılık düşüncesinin zayıflamasına karşın Suudi Arabistan'ın liderlik ettiği Statükocu İslamcılık düşüncesi başta Körfez bölgesi olmak üzere tüm bölge geninde güçlenmeye başlamıştır. Suudilerin desteğini arkasına alan Selefi ideoloji⁵ yanlıları içinde bulunduğumuz dönemde bölge siyasetinin önemli bir unsuru haline gelmeyi başarmışlardır (Göksoy ve Ünlüsoy, 2006: 352; Sinani, 2022: 1-10; Mandaville, 2022: viii). Yönetimi eleştirmeyi şiddetle yasaklayan ve sürekli itaat ve sadakat telkin eden (Mercan, 2021: 154) Selefi ideoloji bölgesel çapta statükocu yapıyı güçlendiren bir işlev görmüştür. Bölge geninde statükoya meydan okuyan değişim taleplerine şiddetle karşı çıkan Selefi ideoloji yanlıları yönetimler üzerinde baskı kurarak Arap sokağının değişim taleplerinin statükocu devletler tarafından şiddet kullanılarak bastırılmasına teolojik meşruiyet sağlamıştır.

Bölgesel çapta popüler İslami düşüncede meydana gelen bu önemli değişimin Filistin meselesindeki en önemli sonuçlarından birisi İsrail karşıtı bloğun toplumsal tabanının zayıflaması olmuştur. Filistin sorununa kitlesel destek sağlayan ve yüksek kamuoyu ilgisi uyandıran Müslüman Kardeşler hareketinin zayıflamasıyla, yukarıda sayılan gerekçelerle Arap siyasetçiler nezdinde, Filistin sorununa olan ilgisizlik Arap kamuoyu tarafından da paylaşılmaya başlanmıştır.

5 Her ne kadar Suudi Arabistan Veliht Prensi 2017 yılında ülkesinin "İlimli İslam"a döndüğünü ilan etse de bu söylem daha çok ülkesinin Müslüman Kardeşler, El-Kaide ve İŞİD'e karşı koyma politikası olarak yorumlanmıştır. Nitekim Veliht Prens'in bu açıklamasından sonra da Suudi devlet aygıtı bölge genelinde statükocu Selefi düşünceyi desteklemeye devam etmiştir (Mandaville, 2022: 28-29).

Bölge güvenlik mimarisini etkileyen gelişmelerin sonuncusu; Arap Baharı sürecini ciddi bir hasar almadan atlaman Suudi Arabistan ve BAE gibi Körfez ülkelerinin bölgesel ve küresel siyasette yükselen profilidir. Tüm bölgenin sokak hareketleriyle sarsıldığı siyasal istikrarsızlık atmosferinde hidrokarbon ticaretinden elde ettikleri büyük paralar ve uluslararası destek sayesinde nispeten sakin kalan bu ülkeler (Barakat 2014: 85), Arap Baharı sürecini hasarsız atlattırmayı başarmışlardır. Hatta 2015-20 yılları istisna tutulacak olursa, son yirmi yıl boyunca yüksek seyreden petrol fiyatları sebebiyle önemli bir ekonomik güce de kavuşmuşlardır. Irak, Suriye ve Mısır gibi bölgenin önemli aktörlerinin zayıflamasına karşın gücünden bir şey kaybetmeyen Körfez ülkeleri Levant, Kızıldeniz ve Güney Arabistan bölgelerinde iddialı ve müdahaleci bir politikaya yönelmişlerdir (Acar, 2018: 156-60). 2011 yılında Bahreyn'e, 2015 yılında Yemen'e yönelik askeri müdahale, 2017 yılında Katar'a uygulanan abluka bu müdahaleci politikanın en önemli örnekleri olmuştur. BAE'nin Bab-el Mendeb boğazı yakınlarında jeopolitik avantajları olan bölgelere konuşlanması, Suudi Arabistan'ın Mısır'a ait olan Tiran ve Sanafir adalarını devralması her iki aktörün de Kızıldeniz'e yönelik iddialı politikasının en önemli örnekleri olmuştur.

2000'li yılların başlarından itibaren Orta Doğu bölgesinde yaşanan bölge güvenlik mimarisini etkileyen üç önemli gelişme yaşanmıştır. İlk olarak; bölgenin önemli aktörleri Irak, Suriye ve Mısır'ın zayıflayarak bölgesel güç denkleminde çekilmiştir. İkinci olarak; bölgede Filistin meselesine kitlesel destek ve yüksek kamuoyu duyarlılığı sağlayan Reformcu İslamcılık düşüncesinin zayıflamasına karşın Statükocu İslamcılık düşüncesi güçlenmiştir. Son olarak da; Arap Baharı sürecini hasar alamadan atlaman hatta yüksek seyreden petrol fiyatları ve uluslararası destek sayesinde süreç boyunca gücünü artıran Suudi Arabistan ve BAE gibi Körfez ülkeleri pro-aktif bir dış politikaya yönelmişlerdir. Yaşanan tüm bu gelişmeler neticesinde Orta Doğu'nun ağırlık merkezi ekonomik olarak bir "dev" olsa da askeri olarak "cüce" olan Körfez ülkelerine kaymıştır. Bu süreçte BAE ve Suudi Arabistan başta Filistin meselesi olmak üzere bölgesel meselelerde liderlik rolü oynamaya başlamıştır. Irak, Suriye ve Mısır'ın aksine askeri kabiliyet ve kapasite, demografik avantajlar, kültürel ve tarihsel tecrübe konusunda son derece yetersiz olan BAE-Suudi ekseninin başta Filistin sorunu olmak üzere bölgesel meselelere liderlik rolü oynamaları bölge siyasetini önemli bir dönüşüme uğratmıştır.

Orta Doğu Güvenlik Mimarisinin Değişiminin İsrail İç ve Dış Politikasına Etkileri

2000'li yılların başlarından itibaren bölgede askeri sahada İsrail'i dengeleyebilecek/sınırlayabilecek Suriye, Irak ve Mısır gibi aktörlerin zayıflaması ve Filistin meselesine yüksek kamuoyu duyarlılığı sağlayan örgütleyici ideoloji Reformcu İslamcılık düşüncesinin gerilemesi İsrail'in iç politikada Filistinlilere, dış politikada ise komşu Arap devletlerine karşı elini güçlendiren bir sonuç üretmiştir. Bu süreçte BAE ve Suudi Arabistan gibi aktörlerin bölgesel meselelerde artan nüfuzu da İsrail'in sayılan alanlarda elini güçlendiren başka bir faktör olmuştur.

Reformcu İslamcılık düşüncesinin zayıflamasına karşın Statükocu İslamcılık düşüncesinin yükselişinin ve Suriye, Irak ve Mısır'ın zayıflamasına karşın BAE ve Suudi Arabistan'ın bölgesel liderlik iddialarının ön plana çıkmasının yol açtığı Orta Doğu güvenlik mimarisindeki değişim, İsrail açısından iki temel sonuç ortaya çıkarmıştır. İlk olarak İsrail yerine İran'a odaklanmaya yol açan tehdit algısının değişimi ve ikinci olarak askeri kabiliyet ve kapasite yerine ekonomik araçların ön plana çıktığı dış politikanın yol açtığı güç dengesinde yaşanan değişim. Her iki sonuç da İsrail'in son dönemdeki iç ve dış politikasını önemli ölçüde etkilemiştir.

İlk olarak Suriye, Irak ve Mısır'ın zayıflamasına karşın BAE ve Suudi Arabistan'ın güçlendiği bölgesel düzenin İsrail açısından ortaya çıkardığı en önemli sonuç bölgedeki istikrarsızlığın ve tehdidin kaynağına dair bakışın değişmesidir. Çünkü Suriye, Irak ve Mısır açısından ana ulusal düşman ve bölgesel istikrarsızlığın kaynağı İsrail iken (Cankara, 2021: 5659; Kemiksiz, 2018: 137-39) BAE ve Suudi Arabistan açısından ana ulusal düşman ve bölgesel istikrarsızlığın kaynağı İran'dır (Acar, 2022a: 180-93).

Suriye, Irak ve Mısır gibi aktörler ile İsrail arasındaki düşmanlığın iki gerçeği bulunmaktadır; İsrail'le yapılan savaşlar ve bu savaşların sayılan ülkeler açısından ortaya çıkardığı yüksek maliyet ve Arap ve İslam dünyasına liderlik rolü için Filistin davasının araçsal olarak kullanımının sağlayacağı avantajlar. BAE ve Suudi Arabistan açısından ise bölge genelindeki Şiiler üzerinde kurduğu ideolojik ve politik nüfuz sayesinde devrim ihracı politikası takip eden İran en büyük düşman ve bölgesel istikrarsızlıkların kaynağıdır (Acar, 2022b, 175-77). Dolayısıyla İsrail'den tehdit algılayan aktörlerin bölgesel meselelerdeki zayıflayan pozisyonuna karşın İran'dan tehdit algılayan aktörlerin bölgesel meselelerde yükselen profili İsrail'in elini güçlendiren bir sonuç üretmiştir. Hatta İran'ın bölgede genişleyen politik ve ideolojik nüfuzu İsrail

ve BAE-Suudi Arabistan gibi aktörlerin İran'dan algıladığı tehdidin örtüşmesine yol açmıştır. Ortak tehdit algısı, İsrail ile BAE-Suudi Arabistan arasında son dönemde örtülü bir ittifakın ortaya çıkmasıyla da sonuçlanmıştır (Rakipoğlu ve Kurt, 2019: 120-25). 2019 yılında Polonya'nın başkenti Varşova'da Körfez ve İsrail dışişleri bakanlarının da katıldığı "Ortadoğu'da Barış ve Güvenlik Konferansı"nda Bahreyn Dışişleri Bakanı Halid bin Ahmed el Halife'nin;

Çocukluğumuzdan beri İsrail-Filistin ihtilafının en önemli sorun olduğunu, öyle ya da böyle bunun çözülmesi gerektiğini dillendiriyoruz ancak geldiğimiz noktada çok büyük bir meydan okumayla karşı karşıya olduğumuzu gördük. O da modern tarihimizin en tehlikeli meydan okuması olan İran İslam Cumhuriyeti'dir. Dolayısıyla hâlihazırda İran tehdidi ile mücadele Filistin davasından daha önemlidir (Anadolu Ajansı 2019).

Şeklindeki sözleri Körfez ülkeleri ile İsrail'in İran karşısında ortaklaşan tehdit algılarını ve Körfez ülkeleri nezdinde Filistin meselesinin ikincil önemde olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir (Black, 2019). Hatta Mayıs 2018'de Ahmed El Halife, İsrail'in Suriye'deki saldırılarını yorumlarken; "İran'ın kuvvetlerini ve füzelerini bölgeyi istikrarsızlaştırmaya çalışmak için kullandığı sürece, İsrail de dâhil olmak üzere bölgedeki herhangi bir ülkenin tehlike kaynaklarını yok ederek kendini savunma hakkıdır" şeklindeki sözlerle savunması Körfez'in İsrail revizyonizmine verdiği güçlü bir destektir (Cafiero, 2019).

İkinci olarak Suriye, Irak ve Mısır gibi aktörlerin zayıflamasına karşın BAE ve Suudi Arabistan'ın bölgesel meselelerdeki etkinliğinin artırışı İsrail karşısındaki güç dengesini de değiştirmiştir. Şöyle ki Suriye, Irak ve Mısır gibi aktörler askeri kabiliyet ve kapasite, demografik ve jeopolitik avantajlar ve kültürel faktörler sebebiyle bölgede İsrail'i askeri sahada dengeleyebilme/sınırlayabilme kabiliyetine sahipken, BAE ve Suudi Arabistan askeri kabiliyet ve kapasite, demografik ve jeopolitik sınırlılıklar sebebiyle İsrail karşısında oldukça zayıftırlar. Dış politikadaki hedeflerini elde etmek için çoğunlukla hidrokarbon ihracatından elde ettikleri petro-dolarlara (çek defterine) güvenen BAE ve Suudi Arabistan'ın İsrail'i askeri sahada dengeleyebilme/sınırlayabilme kabiliyet ve kapasitesi yoktur. Çözümü askeri güç ve kapasiteye dayanan hiçbir bölgesel meselede varlık gösterebilme kabiliyetine sahip olmayan BAE ve Suudi Arabistan'ın en güçlü silahı olan petro-dolarların ise dış politikada her zaman başarıyı garanti etmediği bilinen bir gerçektir. Hatta bu ülkeler içeriden ve dışarıdan algıladıkları tehdidi dengelemek için ABD ve İsrail'in askeri kapasitesine güvenmek durumunda kalmaları (Acar, 2018: 163-65; Ottaway, 2002: 179-80, 187-88) İsrail karşısında bu ülkeleri zayıflatmaktadır.

Bölgedeki askeri güç dengesinde meydana gelen değişme ilaveten ideolojik sahada yaşana değişim de İsrail'in elini güçlendirmiştir. Filistin meselesinde

kitlesel destek ve yüksek kamuoyu duyarlılığı sağlayan Reformcu İslamcılık düşüncesinin zayıflaması İsrail karşıtı blokta ciddi bir zayıflamaya yol açmıştır. Başta Mısır, Suriye olmak üzere tüm Orta Doğu bölgesine İsrail karşıtı bloğu örgütleyen Reformcu İslamcılık düşüncesinin zayıflamasıyla Filistin meselesi kamuoyu desteğini yitirmiştir. İçeride Filistin meselesine yönelik kamuoyu desteğinin zayıflamasıyla bölge ülkelerinin İsrail karşındaki politikaları da değişime uğramıştır. Çünkü uzun yıllar boyunca bölgedeki rejimlerin toplumsal meşruiyet tabanlarını genişletmelerinde İsrail karşıtı ve Filistin yanlısı bir politika takip etmeleri önemli bir rol oynamıştır. Filistin meselesinde sergilenen duyarlılık ve İsrail karşıtı politikalar bölgedeki otokratik rejimlerin içerideki meşruiyet tabanlarının genişlemesini sağlamıştır. İçinde bulunduğumuz dönemde Arap kamuoyunda Filistin meselesine olan ilgide yaşanan azalma bölgedeki rejimleri İsrail karşıtı politikalarını zayıflatmıştır. 2020 yılında İsrail ile BAE, Bahreyn arasında imzalanan İbrahim Anlaşmaları Arap kamuoyunda ve liderler düzeyinde Filistin meselesinin önemini azaldığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bölge geninde güçlenen Statükocu İslamcılık düşüncesi açısından İsrail'in yerine İran'ı ve Şiiliği varoluşsal düşman olarak addetmesi bölgedeki siyasi elitlerin İsrail'le yakınlaşmasını kolaylaştıran bir işlev görmüştür.

Son yirmi yılda Orta Doğu'da yaşanan gelişmeler önemli ölçüde İsrail'in düşmanı olan ve İsrail'i askeri alanda dengeleyebilme/sınırlayabilme kabiliyet ve kapasitesine sahip aktörlerin zayıflamasıyla sonuçlanmıştır. Buna karşın zayıf devlet yapıları sebebiyle rejimlerine yönelik tehditleri dengelemek için ABD ve İsrail'e dayanmak durumunda kalan ve dış politikada en güçlü silahları ekonomik araçlar olan Körfez ülkelerinin bölge siyasetindeki ağırlıkları hiç olmadığı kadar artmıştır. Tüm bu yaşananlara ilaveten Orta Doğu bölgesinde İsrail karşıtı bloğun oluşumuna kitlesel kamuoyu desteği sağlayarak bölgedeki rejimleri İsrail'i caydırma/sınırlama konusunda baskılayan Reformist İslamcılık düşüncesinin son dönemde zayıflamasına karşın Statükocu İslamcılık düşüncesinin güçlendiği bir siyasal atmosferin ortaya çıkması Arap kamuoyunda ve siyasi elitlerde Filistin meselesine olan desteğin azalmasıyla sonuçlanmıştır.

Bölge güvenlik mimarisinin yaşadığı bu dönüşüm, İsrail'in Filistin'e ve Suriye ve Lübnan gibi komşu Arap devletlere yönelik politikasının daha saldırgan hale gelmesine yol açmış ve sonuçta İsrail, Filistin meselesinde herhangi önemli bir taviz verme konusunda son derece isteksiz davranmaya başlamıştır (Bijan ve Ejazi, 2022: 225-28).

Sonuç

2000 sonrası dönemde Orta Doğu güvenlik mimarisi değişime uğramıştır. Irak, Mısır ve Suriye gibi bölgenin önemli aktörlerinin gücünde yaşanan belirgin zayıflama ve bu zayıflamayla da ilintili olarak Körfez ülkelerinin bölgenin ağırlık merkezi haline gelmeye başlaması bu köklü değişimin en önemli sonuçları olmuştur. Bölgede İsrail'i dengeleyebilecek askeri kapasiteye sahip aktörlerin zayıflamasına karşın askeri sahada varlık gösteremeyen, kendi rejim güvenlikleri ve toprak bütünlükleri için İsrail'e muhtaç olan Dubai-Riyad ekseninin güçlenmesi İsrail'in elini güçlendiren sonuçlar doğurmuştur. Bölgesel düşmanlarının/rakiplerinin zayıflamasına karşın bu süreçte gücünde ve caydırıcılığında bir zayıflama yaşamayan İsrail zinde bir güç olarak kalmayı başarmış, Dubai-Riyad ekseninin güvenlik ihtiyaçlarına çözüm üretme kapasitesi sebebiyle de bölgedeki ittifak ağlarını genişletmeyi başarmıştır.

Bölge siyasetinin en önemli aktörü olan örgütleyici bir ideoloji olarak Reformcu İslamcılık düşüncesinin zayıflaması Filistin meselesine Arap ve İslam dünyasında hem siyasi elitler nezdindeki hem de toplumlar nezdindeki kitlesel desteğin azalmasına yol açmıştır. Buna karşın Suudilerin liderlik ettiği Statükocu İslamcılık düşüncesinin yükselmesi ve bu ülkelerin Filistin meselesinde liderliğe soyunmaları da İsrail'in elini güçlendirmiştir. Özellikle İran karşısında tehdit algılayan Körfez ülkelerinin İsrail'le genişleyen işbirliği ve 2021 yılında İsrail'le imzaladığı İbrahim Anlaşmaları İsrail'in bölgesel meselelerdeki ağırlığını artırmıştır.

Netice itibarıyla bölge güvenlik mimarisinin değişimi ve bölgedeki örgütleyici ideolojiler arasındaki güç kaymaları İsrail'in içeride Filistinlilere karşı dışarıda ise komşu Arap devletlerine karşı pozisyonunu güçlendirmiştir. Bölgede kendisine meydan okuma kabiliyetine sahip hiçbir aktörün kalmaması, Filistin meselesine olan kitlesel desteğin zayıflaması İsrail'in Filistinliler ve komşu Arap devletleri konusunda daha cüretkâr adımlar atmasına yol açmıştır. Yahudi Ulus Devlet Yasası, Filistinlilere karşı İsrail güvenlik kuvvetlerinin artırdığı sistematik şiddet, Yargı Reformu, genişleyen yerleşim ve ilhak politikası ve komşu Arap devletlere yönelik artan saldırganlıklar İsrail'in değişen siyasetinin en önemli göstergeleri olmuştur.

Kaynakça

- Acar, Necmettin. (2018). Arap Baharı Sürecinde Ortadoğu'da Güvenlik ve Dış Politika: Suudi Arabistan Örneği. *Birey ve Toplum*, 8(16), 139-171.
- Acar, Necmettin (2021, 13 Mart). Suudi Arabistan-BAE rekabeti ekonomik sahaya taşıyor. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/suudi-arabistan-bae-rekabeti-ekonomik-sahaya-tasiniyor/2176133>
- Acar, Necmettin. (2022a). İran-Suudi Arabistan Rekabeti Karşısında Çin Dış Politikası. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları*, 9(1), 187-216.
- Acar, Necmettin. (2022b). Suudi Arabistan'ın İran'ı Dengeleme Politikasının Değişimi. *İran Çalışmaları Dergisi*, 6(2), 173-202.
- Al-Anani, Halil. (2021, 3 November). Egypt's Muslim Brotherhood: Old Problems and New Divisions. Erişim adresi: <https://arabcenterdc.org/resource/egypts-muslim-brotherhood-old-problems-and-new-divisions/>.
- Altunışık, Meliha. (2022). Mısır Dış Politikasının Toplumsal ve Bölgesel Temelleri. Meliha Altunışık (Ed) *Ortadoğu ve Dış Politika: Arap Ülkeleri ve İsrail* içinde (s. 9-32). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Anadolu Ajansı. (2023, 27 Haziran). İsrail, Batı Şeria'da 5 bin 700 yeni yasa dışı konutu onayladı. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israil-bati-seria-da-5-bin-700-yeni-yasa-disi-konutu-onayladi/2932202>.
- Anadolu Ajansı. (2019, 15 Şubat). İran tehdidiyle mücadele Filistin davasından daha önemli. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-tehdidiyle-mucadele-filistin-davasindan-daha-onemli/1393440>.
- Anthony, Ian. (1998). Economic dimensions of Soviet and Russian arms exports. *Russia and the Arms Trade* (1998): 71-92.
- AP News. (2023 5 April). Israeli strikes on Syria intensify, raise tensions with Iran. Erişim adresi: <https://apnews.com/article/syria-israel-strikes-iran-shadow-8c34143296c23593d35aa1078c2c6067>.
- Balcı, Ali ve Kardaş, Şaban. (2014). *Uluslararası ilişkilere giriş*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Barakat, Sarah. (2014). Jordan, Saudi Arabia and the Arab Spring: Why the Kingdoms Survived. (master's thesis) Universität Wien.
- Barnett, Michael. (1990). High politics is low politics: The domestic and systemic sources of Israeli security policy 1967-1977. *World Politics*, 42(4), 529-562.
- Bar-Siman-Tov, Y. (1998). The United States and Israel since 1948: A "special relationship"? *Diplomatic History*, 22(2), 231-262.
- Başkan, Birol. (2021). *The Politics of Islam*. Edinburgh University Press.
- BBC. (2023 29 Temmuz). İsrail-Lübnan sınır gerginliğindeki tırmanış korkutuyor. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/articles/c2jr1yy4d18o>.
- Berger, Miriam. (2022 29 December). 2022 was deadliest year for West Bank Palestinians in nearly two decades. *The Washington Post*. Erişim adresi: <https://inthesetimes.com/article/deadliest-palestinians-gaza-west-bank-israel-idf#:~:text=The%20year%202022%20was%20the,Nations%20began%20systematically%20recording%20deaths>.
- Bijan, A. ve Ejazi, E. (2022). The Perspective of the Israeli-Palestinian Conflict Settlement in the Post-Arab Spring. Nesrin Kenar (Ed). *Contemporary Issues in The Balkans, Middle East, Asia & Africa* içinde (s. 217-233). London: IJOPEC Publication.

- Bijian, Aref. (2021). Russia-Israel Relationship in the Perspective of the Syrian Civil War. *İsrailiyat*, (7), 90-104.
- Black, Ian. (2019, 19 March). Why Israel is quietly cosyng up to Gulf monarchies. The Guardian. Erişim tarihi: <https://www.theguardian.com/news/2019/mar/19/why-israel-quietly-cosying-up-to-gulf-monarchies-saudi-arabia-uae>.
- Borisov, Timofey. (2018). Russian arms exports in the Middle East." Russia's return to the Middle East Building sandcastles. *European Union Institute for Security Studies*.
- Bozbaş, Gökhan. (2021). Discussions on tradition and civilization in Egypt. Lütfi Sunar (Ed). *The Routledge International Handbook of Contemporary Muslim Socio-Political Thought* içinde (ss. 32-44). London: Routledge.
- Bozkurt, Abdülğani. (2021). Müslüman Kardeşler, Siyasal Meşruiyet ve Seçimler: Ürdün Üzerine Bir İnceleme. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 8(2), 51-84.
- Bozkurt, Abdülğani, Mehmet Rakipoğlu. (2023). *Müslüman Kardeşler Teşkilatı*. İstanbul: Ketebe Yayınları
- Cafero, Giorgio. (2019). Bahrain unsurprisingly supports Israeli aggression. TRT World. Erişim adresi: <https://www.trtworld.com/opinion/bahrain-unsurprisingly-supports-israeli-aggression-29458>
- Cafero, Giorgio. (2023, 29 Agust). Sudan'da Suudi Arabistan-BAE rekabeti şiddetleniyor. *Mepa News*. Erişim adresi: <https://www.mepanews.com/sudanda-suudi-arabistan-bae-rekabeti-siddetleniyor-14027yy.htm>.
- Cankara, Pınar. Ö. (2021). İsrail'in Arap Baharı'na Yaklaşımı ve Suriye İç Savaşı'na Yönelik Pozisyonu. *OPUS International Journal of Society Researches*, 17(38), 5657-5685.
- Carr, Edward H. (1946). *The Twenty Years' Crisis: With a New Introduction to Study International Relations*. Macmillan. London.
- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*. (çev. Mehmet Harmancı) İstanbul: Agora Kitaplığı.
- CNN. (2023 1 March). Gulf states have given billions in aid to Egypt. Now they want to see returns. Erişim adresi: <https://edition.cnn.com/2023/03/01/business/egypt-gulf-states-aid-mime-intl/index.html>.
- Cohen, R. (1994). Israel's Starry-Eyed Foreign Policy. *Middle East Quarterly*. Erişim adresi: <https://www.meforum.org/221/israels-starry-eyed-foreign-policy>.
- Çakmak, Diren. (2019). İsrail'in Ulus-Devlet Yasası. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 81-117.
- Çavuşoğlu, Esra. (2022). Körfez Ülkeleri ve Filistin: Güçlü Tarihsel Bağlar Temelinde Körfez Siyaseti. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 15-33.
- Çinkara, Gökhan. (2020). Yahudi Ulus Devlet Yasası ve İsrail'de Elitlerin Dönüşümü. *Fiscaeconomia*, 4(1), 191-202.
- Çinkara, Gökhan (2023a). Türkiye'de Politik Elitlerin Dönüşümünde Milliyetçiliğin Jeopolitik Çerçevesi Hafıza Kimlik ve Mekân. *Akademik Hassasiyetler*, 10(21), 549-581.
- Çinkara, G., & Coşkun, B. (2023b). Mapping the Genesis of the Abraham Accords. *Insight Turkey*, 25(2), 63-77.
- Duman, Bilgay. (2011). Arap Baharı'nın Irak'a Yansıması ve Irak'ın Olaylara Yaklaşımı. *Middle Eastern Analysis/Ortadoğu Analiz*, 3(36), 23-33.
- Ersoy, Eyüp. (2014). Realizm. Ramazan Gözen (Ed) *Uluslararası İlişkiler Teorileri* içinde (s. 159-188). Ankara: İletişim Yayınları.

- Gause, F. G. (2011). "Saudi Arabia's Regional Security Strategy". Mehran Kamrava (Ed). *International Politics of the Persian Gulf* içinde (s. 169-183). Syracuse University Press.
- Göksoy İ. H. ve Ünlüsoy, K. (2006). Sufîlik ve Selefîlik Arasında: Arap Baharı Sonrasında Selefî Eğilimlerin Yükselişi ve Etkisi. *Terrorism*, 29(3), 347-356.
- Gutfeld, A. (2018, 8 November). The 1981 AWACS Deal: AIPAC and Israel Challenge Reagan. *The Begin-Sadat Center for Strategic Studies*. Erişim adresi: <https://besacenter.org/reagan-saudi-awacs-aipac/>
- Hobbes, Thomas. (1998). *Leviathan*. London: Oxford World's Classics.
- Jack, D. 2013. Realizm. Scott Burchill ve Andrew Linkater (Ed). *Uluslararası İlişkiler Teorileri* içinde (s. 53-84). İstanbul: Küre Yayınları.
- Kareem, Selen T. (2011). Mısır Devrimi'nin İsrail'e Etkileri. *Middle Eastern Analysis/Ortadoğu Analiz*, 3(27), 66-73.
- Kemiksiz, Neşe. (2018). Arap-İsrail Sorunu ve Bölgesel Yansımaları. *Journal of Awareness (JoA)*, 3(Special), 127-144.
- Kılavuz, Mehmet T., Güder, S. ve Mercan, H. (2012). *Orta Doğu'da İslamcı Siyaset: Değişim Sürecinde Müslüman Kardeşler ve Nahda*. Ankara: İlke yayınları.
- Kılıç, Fatih. 2019. Arap Baharı Sonrası Mısır. Cüneyit Özşahin ve Orhan Batır (Ed). *Arap Baharı sonrası Ortadoğu: Bölgesel dönüşüm ve Reaksiyonlar* içinde (s. 85-112). İstanbul: Hiper yayın.
- Kingsley, P. ve Bergman, R. (2023, 5 April). What Happened When Israel Struck Lebanon After Militants Attacked With Rockets. *The New York Times*. Erişim adresi: <https://www.nytimes.com/live/2023/04/06/world/israel-lebanon-rockets-news>.
- Kocatepe, Damla. (2017). Suudi Arabistan-İran Rekabeti: Mezhep Görünümlü Çıkar Çatışması. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 67-101.
- Koelbl, Susanne, Maximilian Popp. (2020, 15 May). The Danger of People Starving to Death Is Greater than the Danger from the Virus. *Der Spiegel*. Erişim adresi: <https://www.spiegel.de/international/world/jordan-s-king-abdullah-ii-the-danger-of-people-starving-to-death-is-greater-than-the-danger-from-the-virus-a-4b220928-7ff9-4219-a176-ec380ec16cf3>.
- Lacroix, Stéphane. (2017). Saudi Arabia's Muslim Brotherhood Predicament. *Pomapes Briefings* 31. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/profile/Youssef-Cherif-2/publication/340741312_Everyone_is_Taking_Sides_in_the_Qatar_Crisis_Here_is_Why_these_Four_North_African_States_Aren't/links/5ea01b284585150839f41ba7/Everyone-is-Taking-Sides-in-the-Qatar-Crisis-Here-is-Why-these-Four-North-African-States-Arent.pdf#page=52.
- Lund, Aron. (2019). From cold war to civil war: 75 years of Russian-Syrian relations. *The Swedish Institute of International Affairs* 39.
- Mandaville, Peter. (2022). Wahhabism and the World. Peter Mandaville (Ed). *Wahhabism and the World: Understanding Saudi Arabia's Global Influence on Islam* içinde (s. 3-34). London: Oxford University Press.
- Masarwa, Lubna. (2023, 21 June). Israeli settler rampage sets Palestinian towns on fire. *Middel East*. Erişim adresi: <https://www.middleeasteye.net/news/israel-palestinian-settlers-rampage-towns-fire>.
- Mercan, Muhammet H. (2021). The adventure of Islamism in Egypt: A political system-based analysis. Lütif Sunar (Ed). *The Routledge International Handbook of Contemporary Muslim Socio-Political Thought* içinde (ss. 143-155). London: Routledge.

- Miller, Benjamin. (2001). The concept of security: Should it be Redefined? *The Journal of Strategic Studies*, 24(2), 13-42.
- Morganthau, Hans. (1962). *Politics among nations*. New York: Knoph.
- Omar, R., Slimia, A., Islam, R. ve Khamis, K. A. (2021). The US Israel Annexation Plan of The 21st Century. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 24(7), 1-12.
- Ottaway, David. (2021). *Mohammed Bin Salman: The Icarus of Saudi Arabia?* Lynne Rienner Publishers, Incorporated.
- Oxford Analytica. (2023). Israel's judicial overhaul will increase social strife. Emerald Expert Briefings. Erişim adresi: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/OXAN-DB277959/full/html>.
- Özlük, Erdem. (2017). Dengeleme mi Peşine Takılmak mı: Dış Politika Stratejilerini Yeniden Düşünmek. *Gazi Akademik Bakış*, 10(20), 221-221.
- Rakipoğlu, Mehmet ve Menderes, Kurt. (2019). Suudi Arabistan-İsrail Örtülü İttifakını Anlamlandırmak. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 6(2), 101-132.
- Rosenberg, David E. (2023). Why Israel's Establishment is Revolting. *Foreign Policy*, 1 March 2023.
- Sinani, Besnik. (2022). Post-Salafism: Religious Revisionism in Contemporary Saudi Arabia. *Religions*, 13(4), 1-16.
- Sinder, Erin. A. (2023). Containing change: the politics of transitional aid in Egypt after the Arab uprisings. *Globalizations*, 6 March 2023.
- Telli, Azime. (2020). Başarısız Devlet Terminolojisi Üzerinden Arap Baharı'nı Okumak: Libya, Mısır ve Suriye. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(3), 1271-1285.
- Tow, William T., and Brendan Taylor. (2010). What is Asian security architecture?. *Review of International Studies* 36 (1), 95-116.
- Yirmibeşoğlu, şerife Gözde ve Yaşar Dinçer, Fatma Cande (2018). Uluslararası Ticaret Bağlamında Klasik Realizm, Neo-Klasik Realizm ve Neo-Liberalizm. *KSOS* 3, 114-27.

Populist Nationalism versus Globalization: Psychological Dynamics of the Rising Political Wave

Zübeyr Şakar*

Abstract

Globalization is a phenomenon with economic, social, and political consequences because of the spread of the market economy in the whole world. This phenomenon causes major consequences in the life of societies. Societies united economically with the globalization process, but seem to be socio-psychologically separated. These socio-psychological separations need to be addressed in the context of globalization psychology, nationalism psychology, and populism psychology. The study endeavors to understand the motivation of the increasing populist wave by presenting the psychology of the globalization process and the psychology of populist/nationalist movements that emerged as anti-globalization in this process. This study deals with globalization psychology in the context of individual, large group (national) and, small group psychology and tries to evaluate the results of globalization in the context of nationalism psychology and populism psychology.

Keywords: Globalization, Populism, Anti-Globalization, Psychology of Globalization, Psychology of Populism.

Küreselleşmeye Karşı Popülist Milliyetçilik: Yükselen Siyasi Dalganın Psikolojik Dinamikleri

Öz

Küreselleşme, pazar ekonomisinin tüm dünyaya yayılmasının bir sonucu olarak iktisadi, toplumsal ve siyasal sonuçlar barındıran bir olgudur. Bu olgu, toplumların hayatında önemli neticelere neden olmaktadır. Toplumlar, küreselleşme süreciyle birlikte iktisadi olarak birleşmiştir ancak, sosyo-psikolojik olarak ayrılmış gözük-mektedir. Sosyo-psikolojik olarak ortaya çıkan bu ayrılmalar, küreselleşme psikolojisi, milliyetçilik psikolojisi ve ayrışma-kutuplaşma psikolojisi bağlamında ele alınmalıdır. Çalışma, küreselleşme sürecinin psikolojisini ve bu süreçte küreselleşme karşıtı olarak ortaya çıkan popülist/milliyetçi hareketlerin psikolojisini ortaya koyarak artan popülist dalganın motivasyonunu anlamayı amaçlamaktadır. Bu çalışma küreselleşme psikolojisini büyük birey, büyük grup (milletler) ve küçük grup (topluluklar) psikolojisi bağlamında ele almakta ve küreselleşmenin sonuçlarını milliyetçilik psikolojisi ve popülizm psikolojisi bağlamında değerlendirmeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Popülizm, Küreselleşme Karşıtlığı, Küreselleşme Psikolojisi, Popülizm Psikolojisi.

*PhD candidate | Istanbul Medeniyet University, Department of Political Science and
Public Administration | zubeyrsakar06@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-3220-094X | DOI: 10.36484/liberal.1223945
Liberal Düşünce, Year: 28, Issue: 112, Fall 2023, pp. 21-32.
Date of Submission: 24 Dec 2022 | Date of Acceptance: 21 Nov 2023

Introduction: Psychology of and Symbols of the Globalization Process

Globalization can be defined as the disappearance of the concepts of time and as seeing the borders only in terms of economic, social, and socio-psychological aspects. The notion has emerged as a phenomenon since the 1990s, especially after the collapse of the Soviet Union (Held, 1995: 268; Surowiecki, 2007: 172-173). The economic and commercial rapprochement has emerged as a result of the removal of borders in the production of goods and services in trading and economic activities. The rapprochement has deeply affected the communities formed by the economic and social life. This economic-based phenomenon is a mutual interaction process that raises awareness of society and social life on the one hand and is formed by globalization on the other.

The essence of the discourse of globalization includes an economic leap without borders and integration with different nations and societies. In addition, this discourse creates a vision of a universal identity consisting of world nations adorned with culture. The fall of the Berlin Wall is a symbol of this discourse. This symbol represents the transition from a multi-polar and multi-fronted Cold War Era world to a mono-polar, peaceful, integrative, liberating world (Archibugi, 2012: 9-10). Therefore, the fall of the Berlin Wall is a symbolic expression of the claim that the massacres, pains, and traumas disappeared in the modern era, especially the twentieth century.

Secondly, the fall of the Berlin Wall is also a symbol of the collapse of borders and border-specific walls in the psychology of societies. The symbol is imagined with the concept of a “new world”. In other words, this “new world” symbolizes a multi-national and supra-national order. The motivations of this new world are the slogans of reconstruction, prosperity, and socio-economic development through integration. In addition, the disappearance of the wall and the “no wall” symbolizes the understanding of “the individual belonging to the transnational and global” in social psychology by putting the demo, that is, the household, into a universal meaning pattern (Volkan, 2013: 171-173). This symbolization process has psychologically removed borders as idealizing the imagination of an unlimited global world for the last thirty years. In this respect, the phenomenon of globalization has been able to exist with enormous technological and economic changes that humanity has not seen until today. Further, globalization is a phenomenon that ensured its socio-psychological existence, sustainability, and motivations and built its opposites on this occasion.

The main research question of this study is on the psychological causes of globalization psychology and anti-globalization movements. The study aims to discuss the relevant psychological dynamics with the hermeneutic method.

Contemporary Politics, Nationalism and Populism

Humanity has begun to unite all nations under the League of Nations (later the United Nations) since the 1930s. Today, with more than 193 members, the UN is an international organization with multiple functions. Some political scientists, commentators, and thinkers state that the nation-state concludes with globalization. They also say that corrupt rulers or elites work up this situation, the society becomes more polarized for some reasons, and the psychology of nationalism becomes complex (Archibugi, 2012:9). It may be beneficial to consider the rise of nationalism and populism in this context, as this rising tendency may reveal corrupt or problematic aspects of the political establishment. Defining nationalism and trying to understand the psychology of nationalism can help us understand the underlying psychological causes of today's issues and the problems related to globalization in the first chapter.

There are three basic definitions of nationalism in political science literature. The first definition is to belong to feel a nation. The second is the emotional attachment to this identity. And the third is to be concerned for the national interests. These definitions make sense of how a nationalist relates to a citizen of another nation (Richards, 2019: 45-46). There is also a constructionist definition that approaches nationalism's historical origins. This definition claims that nations emerge because of socio-cultural results. In particular, the theory of constructivism pioneered by Benedict Anderson and Ernest Gellner concludes that it is adorned with theoretical and practical contexts and cause-effect relationships and that cultural code and economic and social changes “construct” nations and nationalism and are artificial structurally. This definition of nationalism put forward by the constructivist theory argues that it is unnatural to some degree.

Hobsbawm also sees the concept of the nation as a part of the development of the modern era. Hobsbawm, who accepts that nationalism has developed since the 1789 French Revolution and emphasizes that the concept of nation has established a relationship with liberalism since this date, states that it is a phenomenon produced later on behalf of a historical necessity (1995: 56). Hobsbawm also contributed to Anderson's definition of nationalism as “imaginary communities” and defined it as filling the “emotional gap” that arises as a result of the destruction, disintegration, or elimination of real or

natural human communities and communication channels (1995:65). Arendt called this emotional gap the abolition of authority (2012: 127). In this respect, it can be stated that the concepts of nation and nationalism be artificial notions. These concepts can also be expressed that can be shaped by a chosen victory or a chosen trauma, as Volkan emphasizes, and tend to break in both directions (2013: 295-296). However, it needs to state that nationalism, which has psychological foundations that can bring archaic emotions such as myth, ceremony, image, and symbol to the forefront, still fills a substantial gap in political legitimacy.

Ethnicity-Citizen Classification in Theories of Nationalism

In the conceptualizations of the nationalism notion, exists a distinction between ethnicity and citizenship. The ethnic type of nationalism can be defined as a strong integration of shared values and a particular way of life that persists over generations in a community. Studies developed on the meaning of ethnicity are more closely related to essentialist conceptualization. Ethnicity is a genre and conceptualization that encompasses cultural elements such as ethnic communities (Richards, 2019: 47). Thus, the conceptualization of ethnicity can be seen as culture and region rather than blood or lineage. The USA, for example, is a strong example of associating ethnicity with culture rather than blood ties. But ethnic nationalism often tends to be squeezed into divisive and divisive concepts such as discrimination, xenophobia, and racism. For this reason, it is referred to as a pejorative concept by liberal and cosmopolitan schools.

In the citizenship model of nationalism, there is no organic culture and tradition that the citizen should feel as a part of herself, as in the first cultural model. The link of citizenship corresponds to an inorganic structure that has emerged with modern theories, which is not cultural, but compulsory and has a legal relationship with the state. In the context of citizenship, the meaning of nationalism is to live respectfully to the law, state structure, institutions, and functioning and to participate, even minimally, in its democratic functioning. Everyone has the right to choose their country of nationality, provided that follows the country's rules. But there is no such option in the concept of ethnicity (Richards, 2019: 48). Ethnic identity and ethnic life are related to cultural codes, which are determined naturally, not by choice. The modern meaning of loyalty to the nation is artificial but functional, pragmatic, and rational rather than instinctive.

The Psychology of Nation-State Nationalism

The concept of citizenship emerged as an economic and social necessity. But, this necessity has emerged with the development of liberal rights, which paves the way for the transition between interclass and vertical mobility of the social and economic environment in which people are born. In short, notions of nationality and nationalism in the meaning of citizenship have been psychologically strengthened with liberal values, as the emergence of the concept of nation paves the way for individuals to become political subjects and pave the way for them with socio-political rights and freedom (Held, 1995: 268). In other words, nations psychologically accommodate their attainment of rights as individuals with the identity of the nation, and this phenomenon adds a cognitive and emotional attraction to the concepts. For this reason, nation and nationalism in the meaning of citizenship are psychologically strong, pragmatic, and functional. The definition reveals the psychological infrastructure of the concept of dignity in political psychology. As Greenfeld states, the concept of nation in England developed with psychologically based emotions such as dignity or reputation (Richards, 2019: 50-51). Greenfeld also emphasizes that it is not a coincidence that the concepts such as dignity and honor take on sociological and social-psychological meanings and that concept of the nation, the development of the nation-state, and the existence of nationalisms emerged at the same time as the existence of individual-property-based rights and freedoms (Richards, 2019: 51; Erişen, 2018: 55). It needs to be emphasized that these psychological dynamics exist in the development of liberal values such as rights, justice, equality, and human rights. Some of the main reasons why debates on citizenship and nationalism have escalated or become aggressive are the damage done to the dignity of national citizenship and citizens' rights. In short, the existence of the nation-state is related to technical, technological, economic, and sociological as well as psychological dynamics.

The destruction or damage of the concept of dignity can bring malignant nationalism or national populism to the fore by causing fracture and destruction in social psychology. When psychological feelings negatively based on dignity, called emotional capital, are destroyed; it paves the way for discriminatory trauma in social psychology (Richards, 2019: 52). This phenomenon, which Volkan calls "chosen traumas and victories", re-emerges in the economy, social, and political breaking moments. Volkan, who developed Freud's (1955) psychology and psychoanalytic theories, was also influenced by the identity formation theories of societies and made significant contributions to

political science and political psychology. Therefore, from time to time, political psychology has developed theoretically to make practical life meaningful.

Identities based on communities and nations are given meaning through relevant psychological processes. For example, every nation has minimal one chosen victory or trauma that gives them a sense of being a nation. In the context of the contemporary example, the Brexit process is significant to show how these psychological dynamics bring the concept of nationalism to the fore. It is meaningful that those who support Brexit refer to past wars against Europe in the Brexit process. The discourse of protecting pride and dignity developed in the Brexit process as if there were a case war against mainland Europe. Because the British who voted yes to Brexit voted in the referendum, thinking that the process would carry them to a new victory, just like the victories in history. A chosen war, just like a chosen victory, can affect politics psychologically. The feeling of humiliation, which is the opposite of the dignity concept is also an emotion that emerges “chosen imaginary” situation of victory or war. The humiliation emotion causes significant social problems in terms of political psychology and social psychology. These social dislocations turn into chosen traumas, as Volkan (2001: 86) emphasizes. National traumas create a sense of humiliation in victims or those who feel psychologically close to them. National identity is built on a trauma chosen over an event or a mythological defeat from centuries ago. As Volkan (2001: 90) stated, the massacre experienced in Bosnia after the dissolution of Yugoslavia based on Serbian nationalism’s historical defeat against the Ottomans in Kosovo is an appropriate example of chosen trauma. There are many examples of psychological reflection on chosen traumas. Just as the heavy articles of the Treaty of Versailles signed by Germany strengthened Nazism, the hard conditions of the Trianon Treaty signed in 1920 affected the political power of a similar movement in Hungary. To give another example, for Americans, September 11 is a chosen trauma and, as seen in the example of Trump, feeds an aggressive nationalist populism. In this respect, a social traumatic event or case causes the irreversible destruction of feelings such as trust and honor and the emergence of feelings of humiliation and insecurity that lead to social psychological and political psychological consequences. In addition, this phenomenon tends to create confrontational or aggressive policies with other nations. Any humiliating traumatic event paves the way for this cycle. Because aggressive nationalism is findable in almost every nation based on a traumatic case experienced in the past. It is for this reason that those nations faced with humiliating cases in post-colonial countries may demand similar actions against the colonizers or those believed to represent them. The struggle for sovereignty

between Tamils and Sinhalese in the northern region of Sri Lanka needs to be evaluated in this context. For many Sinhalese, Tamils are the group trained and supported by the British during the colonial period. Also, the crux of Sinhalese-Tamil conflicts is Sinhalese's belief that Tamils approve of colonialism and humiliation. This situation shows the causes of a conflict that develops due to a chosen trauma for political psychology (Richards, 2019: 52).

The 1994 Rwandan genocide case contains similar features to the Sri Lanka case. Rwanda was a republic founded in 1962 under the leadership of Hutus. But the colonial Westerners supported the Tutsis against the Hutu and tried to dominate them in the country. Before the establishment of the Hutu Republic in 1962, this conflict was provoked from time to time by colonial Westerners, especially Belgium (Richards, 2019: 54). As seen in the examples of Sri Lanka and Rwanda, each of the provocations of ethnic nationalism by colonial Westerners has turned into a traumatic cycle. In this context, it can be said that the colonizers destroyed emotional capital by deepening the conflicting problems existing within the communities. The destruction of emotional capital and feelings of security and dignity; reinforces the sense of humiliation that leads to aggressive nationalism, discrimination, racism, conflict and civil wars, and the riveting of a chosen trauma with hatred. In these cases, how society, communities, their opinion leaders, and leaders perceive and share history, and how operated institutions and cultural codes; are based as well psychological reasons as sociological, economic, and legal reasons. While some of the traumas arising from social experiences occur immediately, some may occur two or more generations later. In any trauma, victims' children share the same or similar feelings as their parents. In this case, collective memory is formulated by these feelings (Richards, 2019: 55). Thus, trauma becomes a myth by being transmitted from generation to generation and becoming permanent. For example, there is a close relationship between Israeli national identity and the Jewish Holocaust, as the pain experienced is transferred from parents to children in this case. But at the same time, the attempt to establish the state of Israel through an international initiative has created devastation in the Palestinian national identity. Therefore, the Nazi genocide, albeit indirectly, terrifyingly caused damage to the national honor of Palestine.

Based on all these examples, it needs to be said that the feelings of trust and honor have a place in the psychology of nations and that these feelings cause positive or negative sociological and political consequences through victories or traumas (Richards, 2019: 13). It can be deduced from this that trust in the "other" in society psychologically reinforces the feeling of coexistence. Otherwise, traumas described as "social fault lines" may come to the fore.

The Psychology of Populist Nationalism

As can be seen from the examples, although globalization has gained significant momentum and provided economic convergence for the last forty years, it has built new psychological borders and barriers, far from breaking down the walls politically (Houghton, 2018: 187). Since its emergence, globalization claims that societies have been close to each other, with their neighboring countries and countries in their regions, and then with the whole world. However, in the psychology of societies, there is a conceptualization of “us” and “otherness” just as in individual psychology. Thus, belonging and identity, in Volkan’s words, show that large groups (nations) and small groups (communities) exist through a psychological process. (Volkan 2010: 39-40). Nations psychologically need “enemies” just as they need “friends”.

Indeed, as revealed in anthropological research, humanity has always existed with large groups such as families, tribes, clans, or nations, and maintained its continuity by forming the “other” (Sherif, 1985: 262 and Volkan, 2013: 171-173). In other words, people call “us” to those who resemble or feel in the same group and “other” to those who are not, throughout history. One of the reasons why the modern state can remain strong for a long time is that the concepts of “ourselves” and “otherness” which are as old as the existence of human beings are the building blocks of the modern state. In other words, the ancient of concept of “us” in societies, anthropologically and socio-psychologically, is one of the strongest aspects of large group psychology. No matter how strong the economic side of globalization’s creating a universal integration is, it needs to be said that the objectification form of large group psychology based on “us” and “otherness” is strong even today. For example, the disappearance of social and cultural borders is not as easy as the disappearance of economic and commercial borders, because when the history of humanity is examined, it is seen that all human societies can coexist with their opposites and that the sense of self has its legitimacy with the existential reality of its opposite (Sirin et al., 2021; Ditto & Rodriguez, 2021; Forgas & Crano, 2021). An important reason why the thesis of multicultural and polyphonic coexistence brought about by the globalization process is constantly in danger is due to this socio-psychological phenomenon. For example, the opposition to globalization has intensified for the last two decades. As well the widespread belief that globalization is the hegemony of Western Civilization as the claim that it destroys cultural diversity has become visible for the last decade. Many psychologically horrifying events, especially the Case of 9/11, boosted anti-globalization movements. But at the same time, various

discriminatory, exclusionary, and marginalizing policies also affect anti-globalization. The basis of social-psychological impulse and motivation underlying the hostility and opposition to foreigners, refugees, or “others” in many parts of the world, especially in Europe, is also related to these discriminatory and exclusionary policies (Moffit, 2020: 128; Kayaoğlu, 2003: 209; Aydın, 2022: 127). This phenomenon, which cannot be overcome by globalization, has dragged it into a psychological vicious circle in which social psychology is directly affected. In short, the pluralism and multiculturalism theses that emerged with globalization are facing the threat of nationalism, identity politics, xenophobia, and racism almost everywhere in the world.

From the past to the present, societies that put a psychological limit on the understanding of describing themselves return to their national (large group) identities, especially in times of crisis, within the structure of supra-nationalism, trans-border, and limitlessness of the globalization process (Volkan, 2013: 175-176). Although societies generally do not care about borders when there is no crisis, conflict, or grief, it is clear that physical boundaries are always significant in the capitalist economic system that creates, grows, and globalizes itself with crises.

In this sense, it is not a coincidence that the nationals have become more loyal to their identities in a globalization process in which have arisen economic and social crises, civil wars, hybrid wars, the threat of nuclear war, demonstrations of power in the international arena, injustices in international relations, climate change and global epidemics. The political, military, and socio-psychological developments experienced after the Case of 9/11 have blocked the way of concepts such as “global citizenship” and “global state” (Archibugi, 2012: 9-10; Held, 1995: 268). This series of heinous events, which started in 2001 and continues to increase, has led to psychological traumas that create the opponents of the phenomenon of globalization, and to psycho-political destructions whose damage is even incalculable. The globalization process has not been the driving force of the psychological impulse of individuals, communities, and societies for cultural integration, harmony, and coexistence, even if it displays economic integration. In the shadow of deepening social crises, increasing social polarization, conflicts, and civil wars, the globalization process carries divisive, intrusive, and exclusionary psycho-social dynamics rather than a cosmopolitan or international motivation (Volkan 2010: 41). For example, the occupation of Afghanistan and Iraq has caused these countries and their neighbors to withdraw to their socio-psychological “borders” and “zones” and resulted in the further provocation of national identities. Psychologically, this situation has both increased anti-Western and

disrupted the processes of globalization and integration in the last two decades (McDermott, 2004; Yaşın and Başbuğ, 2016: 136). Eventually, the invaders in Afghanistan and Iraq both had to accept the failure of their operations and withdraw, leaving the political order to their natives who radicalized. Based on these examples, it can be easily said that the destructions in the psychology of society wake up radicalization and radical movements in every group.

Conclusion

Since globalization is an economic and technological-based phenomenon that forces societies and their cultures to change, it also causes a culture shock in social psychology. While globalization, along with technological and economic developments, causes the loss of many traditional values, it endangers the psychology of individuals and society. The globalization process is affected by the intricate structure of international relations. This process has been a period in which traumatic events, phenomena and processes existed due to the pragmatic and Machiavellian political realities of international relations based on national interests. The structures of international relations and many international organizations, especially the United Nations, favors the political pot calling the kettle black, raising the political traumas of the relevant process. Thus, individuals and society come closer to the psychology of loss and grief. Due to the complexity of this process' loss and grief psychology, there are consequences in social psychology that make national boundaries sharp, revitalize national identities, and increase populist motivation. In conclusion, radical movements in the Middle East and populist separatist movements in Europe are both psychologically related to anti-globalization in their essence.

Therewithal, climate change, environmental problems, and the COVID-19 pandemic, which started in 2019, have created new social actions and movements against globalization and have caused the opposite results of the feelings and motivations of the masses with coexistence. The psycho-social-based dilemma and paradox of globalization lie at the root of many political, economic, and social issues experienced today. For example, in many parts of the world, especially in the European continent, populist movements, and racist, Islamophobic or discriminatory political parties have come to power in recent years.

Therefore, contrary to what globalization promises, individuals and societies are not intangible in a global identity in times of crisis, grief, or chaos, but they cling to the values that make them "us". Because, in terms of social psychology, in social and economic crises, in cases of grief, such as war and

terrorism, unity, coming together and cohesion are possible for individuals and the societies they form with people who are not far from them. For example, in the COVID-19 pandemic, it has been observed that societies act with a psychology of introversion, and grief in almost every social field except economic life, and phenomena that can be described as sighing and relief in social psychology such as solidarity, unity, cohesion and sharing the pain. Indeed, societies are in a behavior of chronic introversion and withdrawal by attributing the traumas they have experienced in the past to the problems they have experienced in today's globalization.

Another example can be given by the attitude of the European Union towards asylum seekers, migrants, and refugees of Middle Eastern origin. In a world where xenophobia, anti-refugee, and populism are on the rise, the EU; exhibits an exclusionary and marginalizing policy. It needs to be emphasized that this has a psycho-political counterpart. This policy-making process, which externalizes what is culturally, traditionally, religious, lifestyle, and socially different from oneself, can be expressed with the above-mentioned theoretical, practical, factual, and conceptual schematizing and externalizing large group motivations and impulses. It is the result of a socio-political and psycho-political structure. The psychological barriers of cultural and traditional historical separation and "otherness" bring forward the subconscious sense of "ourselves" in societies and weave this for economic and political reasons. Returning to the relevant example, the EU's attitude towards refugees from the Middle East and this populist policy-making process supported by a part of the public can be considered as an expression of a historical subconscious. In this respect, globalization and liberal democracy seem to be under threat a psycho-social externalization, polarization, and marginalization impulse in national politics, under the cover of economic and international competition. The most reasonable solution to this issue seems to be to provide an ambiance of tolerance that increases the psychological impulse of multiculturalism and to get rid of prejudices. Moreover, unless the global system is reformed, it would not be prophetic to expect traumatic political events to continue to increase throughout the world.

References

- Archibugi, D. 2012. "Cosmopolitan Democracy: a Restatement", *Cambridge Journal of Education*, 42(1): 9-20.
- Arendt, H. 2012. "Otorite Neydi?", içinde: *Geçmişle Gelecek Arasında*, Çeviren: Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Aydın, G. Ş. 2022. "Suriye Savaşı'nda Avrupa Birliği (AB)'nin Mülteci ve Sığınmacı Siyaseti", *Liberal Düşünce Dergisi*, 27(105): 107-134.
- Ditto P. H. & Rodriguez, C.G. (2021). Populism and the Social Psychology of Grievance. Forgas, J.P., Crano, W.D., & Fiedler, K. (Eds.). *the Psychology of Populism: The Tribal Challenge to Liberal Democracy*. New York: Routledge.
- Erisen, C. (2018). *Political Behavior and the Emotional Citizen: Participation and Reaction in Turkey*. London: Palgrave Macmillan.
- Forgas, J.P. & Crano, W.D. (2021). the Tribal Challenge to Liberal Democracy Forgas, J.P., Crano, W.D., & Fiedler, K. (Eds.). *the Psychology of Populism: The Tribal Challenge to Liberal Democracy*. Routledge.
- Freud, S. (1955). Group psychology and the analysis of the ego. In *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*, James Strachey (ed). London: Palgrave Macmillan.
- Held D. 1995. *Democracy and the Global Order*, Standford University Press, Standford.
- Hobsbawm E. 1995. *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit ve Gerçeklik"*, Çeviren: Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Houghton, D.2018. *Siyaset Psikolojisi*, Çeviren: Hüsamettin İnaç ve Duygu Şekeroğlu Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Kayaoğlu, G. A.2003. "Kitlenin Psikolojisi Ya da Sosyal Psikolojinin Kitleleri: Kitlede Yeni Bir Anlayışa Doğru", *Kurgu Dergisi*, 20: 205-218.
- McDermott, R. (2004). *Political Psychology in International Relations*, Michigan: The University of Michigan Press.
- Moffitt, B. 2010. *Popülizmin Küresel Yükselişi: Performans, Siyasi Üslup ve Temsil*, Çeviren: Onur Özgür, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Surowiecki, J. 2007 *Kitlelerin Bilgeliği*, Çeviren: Osman Deniztekin, Varlık Yayınları, İstanbul.
- Sherif, M. 1985. *Sosyal Kuralların Psikolojisi*, Çeviren: İsmail Sandıkçioğlu, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Sirin, C. V., Valentino, N. A. & Villalobos, J. D. (2021). *Seeing Us in Them: Social Divisions and the Politics of Group Empathy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Volkan, V. 2001 Transgenerational Transmission and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis* 34, 79-97.
- Volkan, V. 2005. *Körü Körüne İnanç: Kriz ve Terör Dönemlerinde Geniş Gruplar ve Liderleri*, Çeviren: Özgür Karaçam, Okuyan Us Yayınları, İstanbul.
- Volkan, V. 2013. *Divandaki Düşmanlar*, Çeviren: , Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- Volkan, V. 2010. *Politik Psikoloji*, Çevirenler: Birsen Ceyhun ve Abdulkadir Çevik, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Yaşın, F. ve Başbuğ S.2016. "Prof. Dr. Philip Zimbardo ile Kötülük Psikolojisi Üzerine", *Nesne Psikoloji Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 7, 131-146.

İnsan Hakları ve Siyasi Devletçilik: Tek Parti Dönemi Üzerine Bir Değerlendirme*

Ahmet Aydın**

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin tek parti dönemindeki siyasi devletçilik anlayışı ve insan hakları sorunu arasındaki ilişkiyi incelemektir. İnsan hakları anlayışı, insanlar arasındaki dil, din, kültür, ırk gibi farklar dikkate alınmaksızın bireysel hak ve özgürlüklerin tesis edilmesi gerektiğini savunur. Siyasi devletçilik ise resmi ideolojik uygulamalara alan açan ve meşruiyet kazandırmaya çalışan bir anlayıştır. Siyasi devletçilik, devlet merkezli yaklaşımıyla bireyi resmi ideolojinin sınırlarına hapsederek toplumda devletçi bir zihniyet inşa ederken, insan hakları anlayışı birey merkezli hareket eder ve devlete sınırlarını hatırlatır. Çalışmada, nitel araştırma yöntemleri kullanılarak doküman analizi ve örnek olay incelemesi yapılmıştır. Çalışma sonucunda, devletçi yaklaşımın tek parti döneminde Batılılaşma üzerinden inşa edilen resmi ideolojiden beslendiği savunulmuş ve bu dönemdeki siyasi devletçiliğin sebep olduğu insan hakları sorununa dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Siyasi Devletçilik, Tek Parti Dönemi, Resmi İdeoloji.

Human Rights and Political Statism: An Evaluation on the Single -Party Period

Abstract

The aim of this study is to analyze the relationship between the understanding of political statism and the human rights issue in Turkey's single-party period. The understanding of human rights argues that individual rights and freedoms should be established, regardless of differences such as language, religion, culture and race among people. Political statism is an understanding that opens up to official ideological practices and tries to gain legitimacy. While political statism builds a statist mentality in society by imprisoning the individual to the boundaries of official ideology with its state -centered approach, the understanding of human rights acts individual centered and reminds the state its borders. In the study, document analysis and case study analysis were conducted using qualitative research methods. At the end of the study, it was argued that the statist approach was fed from the official ideology built through Westernization during the single -party period and the problem of human rights caused by political statism in this period was drawn.

Keywords: Human Rights, Political Statism, Single -Party Period, Official Ideology.

*Liberal Düşünce Topluluğu tarafından düzenlenen
2023 Kazım Berzeg Makale Yarışmasında ikincilik ödülüne layık bulunan
makalenin hakem incelemesinden geçirilerek revize edilmiş halidir.

**Dr., Siyaset Bilimci | ahmetaydin7@gmail.com | ORCID: 0000-0003-3521-2188

DOI: 10.36484/liberal.1260057

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 28, Sayı:112, Güz 2023, ss. 33-58.

Gönderim Tarihi: 4 Mart 2023 | Kabul Tarihi: 21 Kasım 2023

Giriş

İnsan hakları düşüncesinin temelinde adalet arayışı vardır. Adalet kavramı teorik açıdan tanımlaması kolay bir kavram olmakla beraber uygulaması oldukça zordur. En klasik haliyle adaleti “herkese hak ettiğini vermek” diye tanımlamak mümkündür. Ancak kimin neyi hak ettiğini tespit etmek o kadar kolay değildir. Kimin neyi hak ettiği konusu her kişinin, grubun ya da toplumun bakış açısına göre değişebilmektedir. Aynı evde yaşayan iki kardeşin kavgası ile dünyaya hükmetmeye çalışan iki süper devletin savaşı arasındaki sorunun temeli teorik açıdan aynıdır. İki çatışmada da kimin neyi hak ettiği konusunda anlaşmazlık vardır. Dolayısıyla adalet arayışı, farklı kaynaklardan beslenen bakış açısı sayısınca çeşitlenmekte ve herkesin kendi adaletini aradığı bir yarışmaya/çatışmaya dönüşmektedir.

İnsanın akıl sahibi bir canlı olarak üretime eğilimli ve kabiliyetli olması bütün canlılar içerisinde özel bir yeri olduğunu gösterir. İnsan toplumsal bir canlıdır ve ilişkide olduğu kurumsal yapılar ve diğer toplum üyeleri ile arasındaki ilişkinin düzenlenmesine ihtiyaç vardır. Devletin ortaya çıkmaya başlaması bu ihtiyacın derinleşmesi ve çeşitlenmesiyle gerçekleşmiştir. Siyasi devletçilik ise modern öncesi dönemlerde iktidar sahiplerinin konumlarını korumak amacıyla topluma yaydıkları ve meşruiyet zeminini metafizik unsurlardan beslenerek sağladıkları bir algıya karşılık gelmektedir. Siyasi iktidarlar, kendilerini tanırının yeryüzündeki temsilcisi olarak lanse etmiş ve devleti toplumun gözünde amaç haline getirerek iktidarlarının sürekliliği için araçsallaştırmıştır. Modern dönemle birlikte Batı toplumları köklü bir değişim yaşamış, Batı’daki yaygın din anlayışına karşı aklı ve bilimi merkeze alarak birey düşüncesini geliştirmiştir. Batı’daki reform süreciyle skolastik zihniyetten kurtulmaya başlayan Batılı toplumlarda, özellikle liberal yaklaşımların etkisiyle, birey özne haline gelmiştir. Ancak birey lehine gerçekleşen değişimler devleti zayıflatmamış, modern yaklaşımla birlikte devlet, seküler ve güçlü bir şekilde yeniden üretilmiştir. Böylece ortaya çıkan modern devlet eskisinden daha güçlü olsa da, birey, merkezi konumunu korumuştur. Devletin ve iktidarın meşruiyet kaynağı değişmiş ve bireyin rızası referans alınmaya başlanmıştır.

Batı’daki bu değişimlerden etkilenen ve birçok açıdan zayıf kalan Batı dışı toplumlardaki bazı iktidarlar ise Batı’daki gelişimi elde etmek için Batı’nın modernleşme sürecine öykünmüşlerdir. Ancak bu iktidarların karşısında duran en önemli sorun; Batı’da yaklaşık 500 yıla yayılan ve birçok farklı katmanları olan modernleşmeyi çok kısa sürede nasıl gerçekleştirecekleridir. Bu iktidarların yardıma çağırdıkları yaklaşım ise yine Batı merkezli düşüncelerdir. Machiavelli’nin Prens’i ve Rousseau’nun “genel irade”si en önemli yol

haritaları olarak faydacı bir şekilde değerlendirilmiş ve söz konusu iktidarlar modernleşmeyi her türlü zor kullanma ve baskı araçlarıyla sağlamaya çalışmıştır. Bu yöntemler istenen başarıyı sağlamadıkça otoriter yönetim anlayışı yükselmiş ve bu iktidarlar konumlarını kaybetmemek için gösterdikleri çaba sonucunda, kendilerini, mücadele ettikleri tahakküm anlayışının yeni uygulayıcıları olarak bulmuşlardır.

Türkiye'nin tek parti dönemi cumhuriyet döneminin temellendirme dönemi olmuş ve bu süreç Batılılaşma ülküsü üzerine kurulmuştur. Ancak tek parti yönetimi Batı'ya öykünen resmi politikalarıyla Batı'daki gelişimi sağlayamadığı gibi, insan haklarına yönelik toplumsal bilinci evrensel bir çerçeveye de oturtamamıştır. Bu anlamda çalışmanın amacı, Türkiye'deki insan hakları algısının sorunlu yapısını ve bunun sebeplerini erken cumhuriyet dönemi üzerinden ortaya koymaktır. Bu amaçla, öncelikle siyasi devletçilik ve insan hakları anlayışı Batılılaşma bağlamında özetlenmiş, daha sonra Türkiye'nin tek parti dönemindeki insan hakları sorunu, devletçi zihniyet özelinde değerlendirilmiştir.

Siyasi Devletçilik ve Batılılaşma

Devlet, topluluklar halinde yaşamak durumunda olan insanların birbirleriyle ve diğer topluluklarla aralarındaki sorunları kendi çabalarıyla çözememele-ri sebebiyle zamanla ortaya çıkan bir üst siyasal örgütlenmeye karşılık gelmektedir. Devlet örgütlenmesi insanlık tarihinin büyük bir kısmında söz konusu olmamıştır. Ortaya çıkmaya başlaması yaklaşık on bin yıl (Fukuyama, 2006: 13) öncesine dayandığı düşünülen devlet olgusunun modern döneme kadar çok belirgin özellikleri olmadığı söylenebilir. Fiziki olarak belli sınırları olmayan eski devlet yapılarının siyasal hakimiyeti de sürekli bir denetim mekanizmasına sahip değildir. Dolayısıyla geleneksel devletin idari kontrolü zayıftır (Giddens, 2005: 58). Günümüze uzanan devlet anlayışı modernizmle başlamıştır. Avrupa'da 16. yüzyıl itibarıyla siyasi yapıların merkezi krallıklara dönüşmesi ile birlikte otoriter bir siyaset düşüncesi ortaya çıkmış, aynı zamanda ulus devletleşme süreci de buna paralel olarak gelişmeye başlamıştır (Çaha, 2008: 88-89). Modern dönemde devlet; merkezileşmiş, hazır orduları olan, sınırları belli, bürokratik yapılanmasıyla toplum üzerinde denetim ve kontrol mekanizmaları gelişmiş bir yapıya kavuşmuştur.

Devlet kavramının sözlük karşılığı; "toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasal bakımdan örgütlenmiş millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık" (Türk Dil Kurumu, 2021) şeklinde açıklanmaktadır. Devlet yapısı genel kabule göre üç temel kurucu unsura sahiptir. Bunlar; ülke toprağı, insan topluluğu ve iktidardır. Devlet kavramına yönelik en yaygın tanımların

bu unsurlar üzerinden yapıldığı söylenebilir. Buna göre devlet; “belli bir ülke üzerinde yerleşmiş, zorlayıcı yetkiye sahip bir üstün iktidar tarafından yönetilen bir insan topluluğunun meydana getirdiği siyasal kuruluştur.” (Kapani, 2007: 37-38). En meşhur tanımlardan biri Max Weber tarafından devletin zor kullanma yetkisi üzerinden yapılmıştır. Weber’e göre devlet; “belli bir arazi içinde fiziksel şiddetin meşru kullanımını tekelinde bulunduran insan topluluğudur.” (Weber, 2004: 132). Modern dönemle birlikte toplum üzerindeki etkisi ve devletlerarası ilişkilerdeki rolü ile baş aktör olan devlet, mutlakiyetçiliğin aracı olmuş (Giddens, 2005: 11) ve egemen bir pozisyon kazanmıştır (Daver, 1969: 166).

Modern devlet yapılanması, Batı toplumlarında insanı yok sayan ve ezen skolastik düşünceye bir karşı duruş şeklinde başlayan ve ekonomik koşullardaki değişimin etkisiyle büyüyen bir sürecin sonucudur. Bu sürecin en önemli dönüştürücü unsurlarından biri de sekülerizmdir. Seküler yaklaşımın etkisiyle kilisenin toplum üzerindeki hakimiyeti kırılmış ve birey siyasal, toplumsal ve ekonomik açıdan karar verici bir özne konumuna gelmiştir. Batı’da ortaya çıkan modern bireyin ulus devlet anlayışıyla ilişkisi ise oldukça kritik bir öneme sahiptir. Ulus devlet anlayışı Batılı toplumların bir yandan kendi ulusal sınırlarını belirlemiş, diğer taraftan Batılı devletler arasında ayrışmalara yol açmıştır. Bunun en belirgin özelliklerinden biri Batılı devletlerin kendi ulusal kiliselerini kurmalarıdır. Batılı toplumlar asırlarca tabi oldukları Papa’nın hakimiyetinden kurtulmuş ve toplum içerisinde gerçekleşen bireyselleşme, uluslar düzeyinde de karşılık bulmuştur.

Devlet, genel olarak iktidar aygıtını ya da iktidar sahasındaki toplumsal sistemi ifade eder (Giddens, 2005: 28). Bu anlamda devletin yönetim tarzı iktidarın bakış açısına göre şekillenir. Otoriter yönetim anlayışını benimseyen iktidarlar, devleti toplumsal sorunların çözümü için özne konumuna getirir. Böylece çözüm merkezi olarak devletin öne çıkarıldığı devletçilik anlayışı siyasal sistemin merkezine yerleşir. Devletçiliği siyasi bir rejim olarak değerlendiren Karpat’a göre bu anlayış, meşruiyetini ideolojik değerlerden üretir ve otoriter bir yaklaşımla ekonomik hedefler belirler (Karpat, 2010: 66). Devletçilik genel olarak ekonomik bir zeminde değerlendirilmekle beraber diğer alanlarda da kendini göstermektedir. Genel anlamda devletçilik; “bir tür devlet müdahalesi, daha önce devlet faaliyet alanına girmeyen konularda, kamu menfaati nedeni ile devletin bu alana karışması, katılması, müdahalesi” şeklinde tanımlanabilir (Eroğlu, 1988: 834). Devletçilik, bir toplumdaki uygulama seviyesi itibarıyla siyasal iktidarın ideolojik yaklaşımını deşifre eden bir anlayıştır. Yönetim tarzlarının genel anlamda otoriter ve demokratik olarak ayrıldığı düşünülürse, devleti merkeze alan ve toplumsal sorunların devlet

müdahalesiyle çözebileceğini düşünen iktidarların, otoriter; buna karşılık, bireyi merkeze alan ve toplumsal sorunların bireyin temel hak ve özgürlükleri temelinde uzlaşmaya dayanan süreçlerle çözüleceğine inanan iktidarların ise demokratik olduğunu söylemek mümkündür.

Siyasal anlamda devletçi bir yönetim anlayışı iktidarın otoriter yönetimine meşruiyet kazandırmak için beka kaygısı ile hareket eder. Çünkü güvenliğin sağlanması sadece otoriter bir yönetim ile mümkün görülür. Bu bağlamda bireysel hak ve özgürlüklerin geri plana itilmesi normal karşılanmaktadır. Böyle bir düzende bireyler, haklarla değil, görevlerle tanımlanır ve birey için neyin iyi neyin kötü olduğuna karar verecek olan da artık devlettir. Bu anlayış doğrultusunda devlet, siyasi ve toplumsal tüm alanlarda hakim olabilmek için ekonomiyi de güdümüne almaya çalışır (Beriş, 2009: 105). Devletçilik, ekonomiyi devlet güdümüne alan niteliğiyle serbest piyasanın bireysel gelişime uzanan alanını yok eder. Bu durumda bireysel girişim sadece devletin izin verdiği alanlarda ve sınırlı bir şekilde gerçekleşir. Bunun doğal yansıması devletçi politikalara uygun olmayan her türlü girişimin engellenmesi ve doğal huktan kaynaklanan insan haklarına tanınması gereken alanın daraltılmasıdır.

Otoriter anlayışta devlet, mutlak ve sonsuz olduğu için bireysel iradeyi dik kate almak zorunda hissetmez. Hukuk ise devletin eseri olarak görüldüğü için hukuk karşısında bile devlet üstündür. Böyle bir devlet anlayışı faşist yönetimlere zemin hazırlamıştır (Daver, 1969: 174). Bununla beraber, devletçilik anlayışı bazı iktidarlar tarafından toplumun sorunlarını çözmek için iyi niyetli ve sınırlı bir şekilde uygulanmaya çalışılabilir. Ancak devlet olgusunun meşru şiddeti içermesi ve devlet aygıtlarının iktidar zümresine büyük bir güç sağlaması, siyasi yozlaşmaya kapı açan bir niteliğe sahiptir. Dolayısıyla “iyi niyetli” iktidarların devletçilik uygulamaları, belki sadece demokratik niteliklere sahip ve devletin hukukla sınırlandırılmış olduğu toplumlarda kısmen gerçekleşebilir. Aksi takdirde iyi niyetle uygulamaya koyulan devletçilik politikaları hem iktidarı hem de toplumu devletçi zihniyete sürükleyebilir. Bu zihniyete kapılan bir iktidar ve toplum -iğin başında iyi niyetli başlatılan devletçi politikalar amacına ulaşsa bile- devletçilikten kolay kolay vazgeçemez ve devletçilik anlayışı ideolojik bir yönetim şeklinde sistemin temelini yerleşebilir.

Avrupa'nın yükselişi özellikle 16. ve 19. yüzyıllar arasındaki uzun mesafeli okyanus ticareti ve sömürgecilik temelinde gerçekleşmiş, bunun üzerine inşa edildiği görülen sanayileşme ve modern kapitalizm (Acemoglu ve diğerleri, 2005) ile birlikte bu yükseliş gelişerek devam etmiştir. Batı'nın ekonomik ve sosyal gelişimi karşısında geri planda kalan ve Batı'ya öykünen bazı Batı dışı toplumlar Batı'nın ekonomik ve sosyal gelişimini modernleşmeyle

bağdaştırmış ve Batılılaşmaya odaklı siyasal hareketler ortaya çıkmıştır. Bu hareketler arasında kendi toplumlarında iktidar olan hareketler, modernleşme politikaları izlemiş ve bir taraftan yapısal reformlarla, diğer taraftan ulusçu politikalarla radikal bir dönüşüm projesi gerçekleştirmek istemişlerdir. Batı'da yaklaşık 500 yıla yayılan dönüşümü çok kısa sürede gerçekleştirmek için otoriter bir anlayış gerekli görülmüş ve devlet, sahip olduğu zor kullanma yetkisi ile bu dönüşümün öznesi haline gelmiştir. Bu yaklaşım, geleneksel öğeleri öne çıkan toplumlar için ideolojik bir çerçeve oluşmasına sebep olmuş ve Batılılaşma, modernleşmek isteyen toplumların başat ideolojisi haline gelmiştir. Bunun yöntemi ise otoriter devletçi bir anlayışla uygulanan sekülerleştirme politikaları şeklinde ortaya çıkmıştır.

Modern ulus-devlet anlayışının hakim olduğu Batı dışı toplumlarda milliyetçilik ve devletçilik arasında sıkı bir ilişki vardır. Biri olmadan diğeri ayakta kalabilir değildir. Milliyetçi kesimler kendi anlayışını tüm topluma dayatmak için en etkin aygıt olarak devleti görürken, devlet de hakimiyetini güçlü ve sürekli kılmak için milliyetçilik üzerinden hareket etmeyi pragmatik bulur. Birbirini besleyen bu iki anlayış arasındaki ortaklığın olgunlaşmasıyla birlikte kurumsallaşma gerçekleşir ve resmi ideoloji tesis edilir. Böylece anayasada, kanunlarda ve teamüllerde yerini alan resmi ideoloji, insan haklarını kısıtlamanın ve topluma ödev yüklemenin meşruiyetini en üst seviyeden sağladığına inanır.

Devletçi zihniyet, esas anlamda resmi ideolojik bir anlayışın eseridir. Çünkü resmi ideoloji doğası gereği otoriterdir ve toplumu kendi düşüncesine göre inşa etmek için güvenlik güçleri ve mahkemeler gibi zor kullanma araçlarına ve eğitim-öğretim gibi endoktrinasyon alanlarına ihtiyaç duyar. Bu aygıtlara ve alanlara ise devlet sayesinde hakim olabilir. Devletin ideolojik uygulamalarının meşru görülebilmesi ise toplumdaki devletçi hissiyatın güçlü olmasına bağlıdır. Bunun için de devlet, toplum nezdinde kutsallaşmalı ve her yaptığı meşru görülmelidir. Ancak modern devlet dini kutsallara yer vermez. Modern dönemin kutsalı seküler milliyetçilik anlayışıdır. Bu bağlamda devletçi zihniyetin, resmi ideolojinin kutsallaştırma aracı olan milliyetçilik anlayışı ile sağlandığını ve resmi ideolojik uygulamalara alan açtığını söylemek mümkündür.

Modern devlet süreci siyasal yaklaşımlarda bireyi özne durumuna getirmiş ve demokrasi anlayışına yeni bir boyut kazandırmıştır. Artık bireysel tercihlerin, temel hak ve özgürlüklerin öne çıkmaya başladığı toplumlarda birey kavramı demokrasinin ifade ettiği anlama dahil edilmeye başlamıştır (Çetin, 2003: 92). Ancak Batılılaşmaya odaklanmış Batı dışı toplumdaki iktidarlar Batı'nın bu özelliklerini değil, pozitivizm gibi otoriter ve mutlakiyetçi yönünü örnek almış ve yüzyıllarca gelişerek benimsenen toplumsal

değerleri kökten “temizlemeye” çalışmışlardır. Bu temizlik operasyonları, geleneksel öğelerle birlikte toplumdaki dayanışma duygusunu zedelemiş ve özellikle kozmopolit toplumlarda; etnik ayrımcılık ve din-mezhep çatışması gibi yan etkiler göstermiştir. Batılılaşmaya odaklı söz konusu iktidarların baskı ve şiddet yöntemlerini kendi bakış açılarında meşrulaştıran anlayış ise iktidar oldukları toplumların henüz Batı’da uygulanan demokrasi, insan hakları ve sivil toplum düzenine hazır olmadıkları düşüncesidir. Fakat otoriter yöntemlerle demokrasinin, tektipleştirmeye bireysel özgürlüklerin, baskı ve şiddetle sivil toplum anlayışının gerçekleşemeyeceği ön kabulü üzerinden bakıldığında, bu iktidarların ortaya koydukları gerekçelerin bir retorikten ibaret olduğu ve asıl amaçlarının “iktidar” kalmaya endekslendiği söylenebilir.

Batılılaşma politikalarında devleti özne konumuna getiren iktidarların ve özellikle liderlerin başvurduğu kaynaklar çoğunlukla Batı merkezlidir. Bunlar arasında en dikkat çekenlerden biri Machiavelli’nin düşünceleridir. Machiavelli, toplumsal sorunların çözümü için dönemin hükümdarına yazdığı eserde insan psikolojisini analiz etmiş ve iktidarın sürekliliğini sağlamak için çarpıcı tespitlerde bulunmuştur. Örneğin, topluma yeni bir düzen getirmek için bireysel rızadan ziyade kaba kuvvete başvurulmasının başarı oranını artırdığını, toplumsal sorunların çözümünde kanunların kullanılması gerektiğini ancak şiddete dayalı yöntemlerin daha işlevsel olduğunu, kısacası düzeni ve itaati temin etmek için insani erdemler gözetilmeksizin izlenen yöntemlerin daha başarılı sonuçlar doğurabildiğini belirtmiştir (Machiavelli, 1997). Bu tespitlerin, otoriter yönetim anlayışını benimsemiş ve özellikle iktidar olduğu toplumda, tepkiyle karşılanacağı öngörülen yeni bir düzen kurmak isteyen liderlerin başvuru kaynaklarından biri olduğu söylenebilir.

Batılılaşma politikalarının beklendiği gibi ilerlememesi iktidarların otoriter eğilimlerini arttırmaktadır. Bunun sebep olduğu meşruiyet açığı ise toplumdaki milliyetçi ve devletçi hissiyatın beka kaygısı üzerinden beslenmesiyle sağlanmaktadır. Bilinen siyasi tarihte bir çok iktidarın toplumu konsolide etme yöntemi olan ve oldukça işlevsel bulunan beka kaygısı canlılığını koruduğu sürece, iktidarların insan haklarına aykırı uygulamaları meşru görülebilmekte ya da en azından daha kolay sindirilebilmektedir. Daha kötüsü, kanunlarla ve teamüllerle kurumsallaşmaya başlayan bu tür uygulamalar, iktidarların sınırı aşan geçici uygulamaları olmaktan çıkarak meşru yetki alanına dahil edilmektedir. Bu şekilde yaygınlaşan devletçi zihniyeti zirveye taşıyan algı ise devletin her yaptığına bilinmez bir hikmet atfedilmesiyle tamamlanmaktadır. Bu anlayışın, ulus devlet ideolojisinin mimarı olan Rousseau’dan etkilendiği söylenebilir. Rousseau’nun “genel irade” dediği anlayış, toplumun her bireyinin rızasıyla yapıldığı kurgusuna dayanan

toplum sözleşmesinden doğmuştur. Bu irade, toplumu temsil eden “yanılmaz” bir iradedir ve devleti tam bir hakimiyetle yöneterek ortak fayda için çalışır. Bu anlayışı reddeden ve genel iradeyi tanımayanlar üzerinde devletin zorlayıcı gücü meşru kabul edilir (Rousseau, 2012: 17-18).

Batılılaşmanın temel dinamiği milliyetçilik/ulusçuluk akımlarıdır. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başları oldukça etkili olan ulusçuluk; hem Batı dışı toplumlardaki özellikle Batı’da eğitim almış aydınlar tarafından kendi toplumlarının kurtuluşu olarak görülmüş hem de Batılı emperyalist devletler tarafından bir bölgeyi çevresinden ayırıştırmak konusundan ustaca uyguladıkları “böl ve yönet” anlayışının ana stratejisi olmuş, emperyalist politikalar bağlamında araçsallaştırılmıştır (Kılınçkaya, 2008: 29). Örneğin, ulus devlet anlayışının yerleştirilmek istendiği yerlerden biri olan Mısır ilk olarak Fransızlar, daha sonra İngilizler tarafından işgal edilmiş ve bu işgalci devletler Mısır’ı bölgesel oluşumlardan koparmak için Mısır’daki ulusçuluk anlayışına destek vermiştir. Batı’da eğitim almış Mısırlı aydınlar üzerinden Mısır’da yayılmaya çalışılan Mısır milliyetçiliği ya da Mısırcılık, etnik vurgu taşımayan, coğrafi ve kültürel özellikler taşıyan bir anlayıştır. Batılı devletler açısından burada önemli olan Mısır’ın çevre ülkelerden ayırıştırılmasıdır. Çünkü Batılı güçler açısından Osmanlı’nın eski topraklarında yayılmacı ya da birleştirici bir eğilim kabul edilebilir değildir (Bozbaş, 2016). Batı’nın ayırıştırıcı politikası, Osmanlı bakiyesi Türkiye’nin tek parti dönemindeki dış politika ve ulusçuluk anlayışıyla da örtüşmektedir. Zira Türkiye’deki tek parti iktidarı Türk ulusçuluğunu ülke sınırları ile sınırlandırmış, irredentist olmayan bir yaklaşım göstermiştir.

Osmanlı’nın zayıflamasıyla birlikte ulusçuluk akımı Orta Doğu toplumlarının kimlik arayışına kaynaklık etmiştir. Batı’daki ulusçuluk anlayışının birleştirici unsurları olan etnisite, dil ve toprak faktörleri Orta Doğu toplumlarının ulusçuluk anlayışına yansımakla beraber bu toplumların en önemli unsurlarından biri olan din faktörü de dördüncü bir unsur olarak halk nezdindeki ulusçuluk anlayışına dahil edilmiştir. Buna karşın bürokratik elitler dine araçsal yaklaşmış ve Batı’dan ithal ettikleri seküler milliyetçilik anlayışını topluma empoze etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla bu toplumlarda iktidar ile halk arasındaki milliyetçilik anlayışı örtüşmemiş ve sürekli bir gerilim yaşanmıştır. Bu gerilim, Batılı güçlerin Orta Doğu devletlerindeki hakimiyetini, ilişkide oldukları bürokratik elitler üzerinden devam ettirmelerini sağlamıştır (Koç, 2021: 145-147).

Bununla beraber, 19. yüzyıldaki misyonerlik faaliyetleri Batı tipi bir milliyetçilik anlayışının Arap coğrafyasında yayılmasına sebep olmuştur. Bu milliyetçilik anlayışı ilk etapta Arap ulusu bağlamında gerçekleşmiş, Osmanlı

devleti yıkıldıktan sonra ise Batılı devletlerin kendi çıkarlarına uygun şekilde Arap coğrafyasında çizilen ülke sınırları bağlamında Batı'nın da teşviki ile coğrafi özelliklere dayanan bölgesel milliyetçilikler gelişmiştir. Arap coğrafyasında milliyetçilik anlayışı mezhep ayrışmaları ve kabilecilik gibi faktörlerle bazı yerlerde (Suudi Arabistan, Yemen, Libya vb.) zayıf kalırken, tarıma dayalı ekonominin etkin olduğu yerlerde (Mısır, Tunus) güçlenmiştir (Özev, 2010: 124-125).

Batılılaşma Müslüman toplumlarda yaygınlaşırken Batı'dan alınan en tehlikeli kurum laiklik olarak görülmüştür. Arap coğrafyasında “dünyevi, dini olmayan” anlamında “almaniyya” ya da örneğin Mısır'da “almani” terimiyle ifade edilen laiklik, Türkiye’de 1924 yılında Halifeliğin kaldırılıp dine karşı laik bir sistem kurulmasıyla birlikte pejoratif bir boyut kazanmış ve “dinsizlik” olarak etiketlenmiştir (Najjar, 1996: 2-7). İslam tarihinde Batı'daki gibi bir din adamları sınıfı ya da sermayeye müdahale eden bir din kurumu olmaması sebebiyle laiklik anlayışı yaygın şekilde kabul görmemiştir. Dolayısıyla İslam geçmişi olup Batılılaşma politikaları izleyen iktidarlar, laiklik konusunda toplumla aynı fikirde olmamış ve laikliği zorla uygulamaya çalışmıştır (Özev, 2010: 113). Bu tür toplumlarda laiklik konusu siyasi devletçiliğin en önemli karakteristik özelliklerinden birini göstermesi açısından dikkate değerdir. Çünkü siyasi devletçilik, toplumun talep etmediği ve hatta uygulanması halinde rahatsız olacağı bilinen uygulamaların devletin zor gücü kullanılarak topluma dayatılmasıyla kendini göstermektedir.

Batı'daki devlet modeli “aşağıdan yukarıya” doğru temellendirilmiş, Batılılaşma anlayışında ise -modernleşme sürecini kısa sürede aşmak amacıyla “yukarıdan aşağıya” bir modernleştirme yolu izlenmiştir. Batı toplumlarında modernleşme, bireysel özgürlükler temelinde hareket ederek devleti güçlendirmişken; Batılılaşmaya çalışan toplumlardaki modernleşme, bireyi (zorla) özgürleştirme üzerinden hareketle devleti yüceltmıştır. Bu durum Batılı toplumların; ulusçuluk, genel irade, ortak fayda gibi araçsal ve kurgusal gördükleri birtakım siyasi ve soyut ilkelerin, Batılılaşmaya çalışan toplumlarda idealde araçsal olsa da pratikte amaç haline gelmesine ve kurumsallaşmasına sebep olmuştur. Böylece Batılılaşma anlayışı “yüce” devletlerin doğmasına sebep olmuştur. Devletin yüceltilmesi, Batılılaşma seviyesinden memnun olmayan iktidarların otoriterleşmesinin otomatik bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve devletçi zihniyete süreklilik kazandırmıştır. Batılılaşmaya endekslenmiş iktidarlar açısından sistemi ayakta tutmak Batılılaşmanın ön koşulu olmuş ve bunun tek yolu otoriter bir yönetimle sağlanabilmiştir.

İnsan Hakları ve Modernizm

İnsan hakları en yalın haliyle insanın sadece varlığı itibariyle sahip olması gereken hakları ifade etmektedir. Batı merkezli insan hakları yaklaşımına yönelik düşünceler eski çağlardan başlar ve modern dönem kritik bir kırılma noktası kabul edilerek günümüze kadar uzanır. Bunun tarihi arka planında ise doğal hukuk yaklaşımı vardır. Eski çağlarda tüm insanları eşit gören ve doğal hukuktan kaynaklanan evrensel yasalar olduğunu savunan yaklaşım stoa felsefesinde ortaya çıkmıştır (Şenel, 1995: 183). Ancak stoacıların yaklaşımını siyaset düşüncesinden ayırmak gerekir. Çünkü bu dönemdeki siyasal yaklaşımlar, insan haklarını öncelememiştir. Siyaset biliminin en önemli isimlerinden Platon ve Aristo ise devleti mutlak egemen güç olarak görmüş, toplumsal yapıdaki kölelik müessesini olumlu görmüşlerdir. Eski Yunan ya da Roma'ya bakıldığında da devlete karşı korunan bir insan haklarından ya da özgürlüklerden bahsetmek pek mümkün değildir. Dolayısıyla bu dönemin siyaset düşüncesinde insan haklarına olumlu bir katkı sağlandığını, devlete karşı savunulabilecek bir hak anlayışının söz konusu olduğunu söylemek zordur. Ancak stoa düşüncesi siyasal bir teori ortaya koymamakla beraber, insanı merkeze alan evrensel bir yaklaşım göstermiştir. İnsan haklarını öncelleyen stoacılara göre devletin üstünde bir doğal hukuk vardır ve bu hukuk insanları birleştiren, ortaklaştıran, aynı dünyanın eşit vatandaşları kılan bir hukuktur. İnsanların yapması gereken, doğal hukuku aklederek bulmak ve ona tabi olmaktır. Stoacılar bu düşünceleri ile insana sadece insan olmasıyla değer veren en eski yaklaşımlardan biri olarak değerlendirilmiştir (Kapani, 1993: 18-22).

Orta Çağ'da da Batı toplumlarında insan haklarına dair bir bulguya rastlamak zordur. Orta Çağ dini otoritenin hakimiyetinde özgürlüklerin önemsiz olduğu, kilisenin insanları baskı altına aldığı bir dönemdir (Çüçen, 2011: 38). Yahudiliğin ırkçı bir din anlayışı ortaya koyması ve kendilerini "seçilmişler" olarak görüp diğer insanları ötekileştirmesi, Hristiyanlığın ortaya çıkmasıyla önemli bir darbe yemiştir. Çünkü Hristiyanlık, ilk zamanlarında evrensel bir yaklaşım öngörmüş ve tüm insanlığı yaratıcının eşit kulları kabul etmiştir. Ancak Hristiyanlık devlet katında resmi din olarak kabul edildikten sonra siyasetin güdümüne girmiş ve evrensel olma niteliğini yitirmiştir. Zamanla egemen bir kurum olarak din anlayışını tekeline alan kilise, siyasal ve toplumsal tahakküm kurmaya başlamıştır (Şentürk, 2007: 117-118). Batı'da kilisenin dogmatik tahakkümünün kırılmaya başlaması bir taraftan bilimsel gelişmelerin kilise dogmalarını sarsmasıyla, diğer taraftan Batılı düşünürlerin kiliseye rağmen ortaya koydukları birey merkezli siyasal yaklaşımlarla gerçekleşmiştir. Kilise hakimiyetinin zayıflamasıyla modern siyaset ve birey yaklaşımlarının yükselişe geçmesi aynı

süreçte gerçekleşmiştir. Bu değişim ve dönüşüm Batı toplumlarında bireyin özne konumuna gelmesini sağlamış ve insan haklarına olan ilgi artmıştır.

Batı'da insan hakları doktrini sistemli bir siyasal yaklaşım olarak 17. yüzyılda ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak Orta Çağ'dan farklı olarak seküler bir yaklaşım sergilenmiş, insan hakları yaklaşımı doğa hali ve toplum sözleşmesi varsayımı üzerine inşa edilmiştir. Doğa hali varsayımına göre insan siyasi bir otoritenin olmadığı doğa halinde tam bir özgürlük sahibidir. İnsanlar bu özgürlüğün güvenliğini sağlayabilmek için kendi aralarında bir sözleşme yaparak devleti kurmuştur. Bunun için de özgürlüklerin bir kısmından vazgeçmek zorunda kalmış ancak temel özgürlüklerini muhafaza etmiştir. Devletin görevi bu hakların güvenliğini sağlamaktır (Kapani, 1993: 30-31).

İnsan haklarına ilişkin Batı merkezli gelişimin önemli isimlerinden biri 17. yüzyılın ilk yarısında etkili olan düşünürlerinden Hugo Grotius'tur. Seküler bir yaklaşım ortaya koyan Grotius, doğal hukuk teorisini devletler hukukuyla birlikte ele almış ve doğuştan belli haklara sahip olan insanın bu hakları yaşayabilmesi için koruyucu bir güce ihtiyaç duyduğunu, bunun da ancak devlet otoritesi altında olabileceğini belirtmiştir. Grotius'a göre insanın temel hakkı mülkiyet hakkıdır. Devletin varlığının gerekçesi de doğrudan mülkiyetin korunması gerekliliğine bağlıdır. Ayrıca Grotius, hayat ve beden hakkını da mülkiyet anlayışına dahil etmiştir. Buna göre insanın hayatı ve bedeni kendi mülkiyettir ve insan bunlar üzerinde mutlak anlamda tasarruf sahibidir. Buna göre insanlar hayatlarını ve bedenlerini kendi malları gibi devredebilir ya da satabilir (Çağıl, 2011: 93-94). Grotius'un yaklaşımı, metafizik unsurlar üzerinden ortaya koyulan hak anlayışının değişmeye başladığını göstermiş ve insanın sadece kendi aklını ve eğilimlerini referans alarak yaşaması gerektiğini savunan düşüncelerden biri olmuştur.

17. yüzyıldaki en önemli isimlerden biri de John Locke'tur. Locke, birey merkezli siyasal teori olan liberalizmin en önemli ismi olarak gösterilmekte ve ortaya koyduğu prensiplerle insan hakları alanında otorite kabul edilmiştir. Locke, doğa hali varsayımıyla ortaya koyduğu siyasal teorisinde insanı merkeze almış ve insanların, hiçbir siyasi otoritenin olmadığı doğa halinde özgürlüklerine sahip olduğunu ileri sürmüştür. Locke'a göre insan doğuştan üç temel hakka sahiptir. Bunlar hayat, hürriyet ve mülkiyettir. İnsanlar haklarının güvenliğini sağlamak ve tek başlarına çözemeyecekleri sorunları çözebilmek için aralarında yaptıkları bir sözleşme ile devleti kurmuştur. Dolayısıyla, eğer bir devlete itaat edilecekse bu devlet insanların hali hazırda sahip olduğu hakları korumakla görevli olmalıdır. Devlet, sınırlarını aşmamalı ve kuruluş amacından uzaklaşmamalıdır. Sınırı aşan ve koruması gereken

hakları ihlal eden devlet meşruiyetini kaybeder. Zira böyle bir devlete karşı ayaklanmak meşrudur (Locke, 2012).

Devlet yönetiminin, temelde yasama ve yürütme şeklinde ayrı erkler tarafından yerine getirilmesi gerektiğini belirten Locke (2012: 95-97), iktidarların kendi içinde denge mekanizmasına sahip olması gerektiğine işaret etmiştir. Erkler ayrımı sayesinde insan haklarının güvenliğini sağlamakla görevli iktidarın bütün gücü tek elde toplayarak tahakküme meyletme ihtimalinin engellenmesi öngörülmüştür. Locke'un erkler ayrımı yaklaşımını geliştiren düşünür ise Montesquieu'dür. Montesquieu yasama, yürütme ve yargı şeklinde gücün bölünmesi gerektiğini savunmuştur. Böylece gücün tek elde toplandığı istibdat yönetimleri, özgürlükleri engelleyemeyecektir. Toplumun her bireyine yasama yetkisi veren Montesquieu, yasama sürecinde yaşanabilecek zorluklar sebebiyle bu görevin halkın temsilcileri tarafından yerine getirilmesi gerektiğini belirtir. İnsanların hak ve özgürlüklerinin kullanılması için gerek duyulan güvenliği sağlamak bu şekilde mümkün olabilecektir (Montesquieu, 2014: 170-174).

Diğer taraftan 18. yüzyılın önemli isimlerinden olan Rousseau, özgürlük ve eşitlik üzerine düşünceleriyle modern Batı dünyasını derinden etkilemiştir. Ancak ortaya koyduğu "genel irade" kavramı ile ulus-devlet anlayışına felsefi temel kazandıran Rousseau, insan haklarına katkısı bakımından tartışmalı bir isimdir. Her ne kadar fikirleriyle ihtilal ruhunu ayağa kaldıran bir düşünür olsa da, öngörmüş olduğu "herkesin bütün haklarını topluma devretmesi" anlayışı; insanları, bireysel özgürlüklerinden vazgeçirerek kolektif özgürlüğe ittiği, bireyi toplumsal eğilime mecbur kıldığı ve özgürlüğe ulaşmak için çıkılan yolda totalitarizme kapı aralandığı (Çağıl, 2011: 104), oy çokluğunu karar alma süreçlerinin belirleyicisi olarak görmesi ise çoğunlukçu anlayışı güçlendirdiği yönünde eleştirilmektedir (Uygun, 2014: 245).

İnsan hakları konusunda en önemli kavramın adalet olduğu söylenebilir. Zira insan hakları adalet arayışına dayanır ve tarifi zordur. Her toplum "hak edilene ulaşmak" temelinde kendi hak arayışına uygun bir adalet tanımı yapabilir. Adalet kavramını tanımlamak için adaletin ne olmadığından harekete eden yaklaşımlar da vardır. Örneğin Kuçuradi, adalet kavramını adaletsiz durumlardan yola çıkarak tanımlamaya çalışmıştır. Buna göre adaletsizlik durumu üç farklı düzeyde ortaya çıkmaktadır. Bunlar; bireyler arası adaletsizlik, ülke içerisinde siyasi otorite tarafından yapılan ya da siyasi otoritenin sessiz kalarak sebep olduğu adaletsizlik ve dünya çapında gruplara yönelik adaletsizliklerdir. Dolayısıyla adaletsizlik; kişilerin ve/veya grupların insani haklarının direkt ya da dolaylı şekilde çiğnenmesidir. Bu bağlamda Kuçuradi'ye göre

adalet; “kişilerin temel ve diğer haklarının korunmasının talebi ve mevcut koşullarda gereklerinin, sürekli olarak, ülkeler ve dünya düzeyinde gerçekleştirilmesi talebidir.” (Kuçuradi, 2011: 31-34)

İnsan hakları devlet tarafından bahşedilmediği gibi bu hakları devlete karşı korumak gerektiğinden, devletin sınırlandırılması gerektiği yönünde yaygın bir kanaat vardır. Devletin sınırlandırılmasına ilişkin görüşler düşünce tarihi boyunca işlenmiş ve çeşitli yaklaşımlarla geliştirilmiştir (Çağıl, 2011: 76-77). Bu gelişim sürecinde, insanların öncelikle malını ve canını korumak göreviyle meşruiyet kazanan devlete devrettiği gücün kendi aleyhine dönmemesi için ortaya çıkan düşünceler “sınırlı devlet” olarak kavramlaşan bir yaklaşımı ortaya çıkarmıştır. Sınırlı devlet anlayışında devlet kendisine yüklenen özellikle güvenlik ve yargı konularındaki görevleri yerine getirmek için vardır ve bu görevleri bireysel hak ve özgürlükleri korumak amacıyla yerine getirmelidir.

Sınırlı devlet anlayışının önemli araçlarından biri anayasal çalışmalardır. Değiştirilmesi diğer yasalardan daha zor şartlara bağlanan anayasalarla temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınabileceği düşünülmüştür. Böylece modern dönemde yaygınlaşan anayasa çalışmaları insan haklarının güvenceye alınması için en önemli araçlardan biri haline gelmiştir. Halkın rızası ve tasarrufuyla ortaya koyulan bir yasa metni olan anayasalar, siyasal iktidarları dizginleyen ve insan hakları kalkanı gibi görülen en önemli gelişmelerden olmuştur. İktidarların, belirlenmiş bir anayasaya tabi şekilde belirli olan süre, yetki ve sınırlar çerçevesinde çalışması öngörülmüştür (Paine, 1998: 60). Anayasal gelişmelerdeki önemli bir nokta, anayasa hükümlerinin hem bireyler arasında hem de birey devlet ilişkisi anlamında hak ihlallerini engellemesi gerektiğidir. Burada devreye vazgeçilmez hakları sınırlayıcı ilkeler girmektedir. Suiistimallerin engellenmesi için hangi hallerde kişi özgürlüğünün ve dokunulmazlığının kısıtlanabileceği yoruma mahal vermeyecek şekilde ve olabildiğince sınırlı tutulmalıdır. Öngörülemeyecek haller için de nitelikli çoğunluk gerektirecek karar alma süreçlerine başvurmak gerekir. Bu ve benzeri tedbirler tarih boyu ihlal edilen insan haklarının güvenceye alınması için önemlidir. Tarihi tecrübeler, bireysel özgürlüklerin bir kişinin ya da yönetici grubun inisiyatifine bırakılmasının çoğunlukla kötü sonuçlar doğurduğunu göstermiştir.

Bununla beraber, insan haklarının güvenliğini sağlamak için birey ile devlet arasındaki kanalların açık olması gerekir. Bunu sağlayan en iyi yollardan biri sivil toplum anlayışının yaygın ve aktif olmasıdır. Sivil toplumun canlılığı, devletin, varlık sebebi doğrultusunda hareket etmesini gerektirir. Sivil toplumun hayat bulabilmesi ve sürekliliği için insan hakları konusunda devlet otoritesine bir takım görevler düşmektedir. Erdoğan'a göre devlete düşen üç

temel görev vardır. Bunlar; insan haklarını tanıma, karışmama ve korumayı içerir. Buna göre devlet; anayasasıyla, uygulamalarıyla ve sistemi ile insan haklarını resmen tanımalı; hukuka dayalı ve iyi niyetli istisnai durumlar dışında bu hakların kullanımına karışmamalı; son olarak, insan haklarını her türlü kişi ve grubun saldırısına karşı korumalıdır (Erdoğan, 2001: 125-126).

Sivil toplum anlayışında devlet bir amaç değil, topluma hizmet eden bir araç olarak görülmelidir. Devletin amaç haline gelmesi, insanları nesne konumuna indirgemekte ve devletin ideolojik uygulamalarına alan açılmaktadır. Sivil toplum anlayışı birey ile devlet arasında köprü vazifesi görmekte, bu sayede siyasal iktidarları toplumun sorunlarına yakın tutmaktadır. Tabii sivil topluma yönelik bir anlayışın gelişebilmesi için bireyi devlet tahakkümünden koruyan bir bilincin toplumda yaygınlaşması gerekir. Bu anlamda sivil topluma nefes aldırın en önemli unsurlardan biri demokratik kültür olarak gösterilebilir. Demokrasi; bireysel ve toplumsal taleplerin, iktidara özgürce ve eleştirel bir şekilde iletilmesine, yönetimin de bu iletilerden yola çıkarak daha faydalı politikalar üretmesine imkân sağlayan en verimli sistemlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla demokrasi ve sivil toplum anlayışı, birbirini besleyen ve destekleyen unsurlardır. Bu ilişkinin canlı olduğu toplumlarda insan hakları öncelikli hale gelmekte ve siyasal iktidarların tahakküm üreten eğilimleri engellenmektedir.

Batı'da insan haklarına ilişkin değişim, yazılı bildirgelere ve sözleşmelere de yansımıştır. Bu konuda en eski yazılı belge olarak siyasal iktidarın yetkilerini sınırlayan 1215 yılındaki Magna Carta Libertatum (İngiliz Büyük Şartı) gösterilmektedir. Daha sonra 17. ve 18. yüzyıldaki bildirge ve sözleşmeler insan haklarına ilişkin önemli gelişmeler olarak kabul edilmiştir. Bunların en önemlilerinden biri anayasal anlamda ilk düzenleme olarak kabul edilen 1776 tarihli Virginia Haklar Bildirgesidir. 1789 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi ise ulusal insan hakları özelinde en önemli gelişmelerden biridir. Bu gelişmelerle birlikte Batı toplumlarında hayat, eğitim, sağlık, fikrini beyan etme, din ve vicdan özgürlüğü gibi temel insan hakları gelişmeye başlamıştır. Yakın tarihte ise insan haklarının bir devletin iç işlerini aşan boyutlarının olduğu yönünde bir kanaat oluşmuş ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra tüm dünyada uyulması beklenen 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ilan edilmiştir (Çüçen, 2003: 31-32). Bu bildirge Birleşmiş Milletler üyesi devletler için zorunlu bir yaptırım sağlamasa da bu tarihten sonra üretilen sözleşmelere, anayasalara ve diğer hukuki mevzuatlara standart oluşturmasıyla önemini korumuştur (Tezcan ve diğerleri, 2011: 41-42).

Öte yandan 20. yüzyıla girilirken insan haklarının evrensel nitelikler üzerinden tanımlanmasına dair Batı merkezli sözleşmelere/bildirgelere rağmen 20. yüzyılın ilk yarısı “Dünya Savaşı” olarak adlandırılan iki büyük yıkımla insan haklarının ayaklar altına alındığına şahit olmuştur. On milyonlarca insan öldürülmüş ya da yerlerinden edilmiştir. Bu savaşlardaki “dünya” vurgusu Batı toplumlarının tüm insanlığı domine eden siyasi ve ekonomik yaklaşımını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Oysa bu savaşlar Batılı devletlerin merkezde yer aldığı savaşlardır ve fiilen bütün dünyayı kapsamamasına rağmen bu şekilde anılmıştır. Bu nitelemenin kabul görmesi, Batı merkezci bir dünya algısının ne derece başarılı olduğunu göstermiştir. İnsanlık tarihinin bilinen en büyük yıkımlarından olan bu savaşlara rağmen Batı dışı toplumlar insana değer vermenin teorik ve pratik karşılığını Batı’da aramaya devam etmiştir.

Özetle, ortaya koyulan insani çabalar, her dönemin ve zihniyetin kendi bakış açısına göre oluşturduğu insan hakları anlayışını tesis etmeye, bu sayede toplumsal düzeni ve siyasal istikrarı korumaya yönelik gerçekleştirilmiştir. Freeman (2008: 84), insan haklarının öncelikle siyasal bir kavram olduğunu belirterek bunu iktidarla ilişkilendirilmekte ve bu kavramı “meşru hükümet teorisinin temeli» olarak ele almaktadır. Bununla birlikte bütün siyasal faaliyetlerin insan haklarına ilişkin olduğu söylenebilir. Siyasal ideolojiler haklardan yola çıkarak insan haklarının en ideal şekilde hangi düzen ya da “düzensizlik” ile sağlanabileceği üzerinden argüman üretmektedir. Baskıcı iktidarlar ancak otoriter bir düzende bunun temin edilebileceğini savunurken, demokratik yönetimler insan haklarını birey merkezli bir düşünüş üzerinden ele almaktadır.

Tek Parti Döneminde Siyasi Devletçilik ve İnsan Hakları

Türkiye Cumhuriyeti, paylaşılan bir imparatorluğun bakiyesi olarak kurulmuş ve kurucu kadronun Batı merkezli dünya görüşü üzerinden yeniden inşa edilmek istenmiştir. Kurucu kadro yeniden inşa sürecini Batılılaşma ümidiyle ve Batı merkezli otoriter nitelikli ideolojik yöntemlerle gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu ideolojik yöntemler seküler milliyetçiliğe dayanan Batılılaşma şeklinde belirginleşerek pozitivist bir anlayıştan beslenmiştir. Bu anlayış, kendine özgü bir doktrin içermese de Batı merkezli ideolojilerle şekillenen eklektik bir yaklaşımın ürünü olan ve cumhuriyetin kurucu kadrosunun lideri Mustafa Kemal’den esinlenerek türetilen Kemalizmdir. Bu anlamda Türkiye’nin cumhuriyet döneminde inşa edilen devletçilik anlayışını tek parti dönemindeki Kemalist politikalarda aramak gerekir.

Kemalist kadroyu Batılılaşmaya yönelten en önemli sebeplerden biri, iktidarın gözünde; Türkiye toplumunun Osmanlı döneminde istibdat anlayışıyla

yönetilmesi ve bu durumun birçok alanda özgürlükleri engellemesidir. Bir diğer önemli sebep ise istibdat yönetimine meşruiyet üreten toplumsal kültürdür. Bunun için Batı tarzı kurumlar tesis edilmiş, günlük hayatın dinamiklerinden olan alfabe, rakamlar, takvim vb. birçok unsur Batı'daki karşılığıyla ikame edilmiştir. İktidarın diğer çalışma sahası ise toplumun kendisidir. Toplumsal bilinci Batılı olanla ikame etmek için sekülerleştirme çalışmalarıyla dini yönü bulunan bütün unsurlar dinden arındırılmaya çalışılmıştır. Kemalist iktidarın bu politikaları toplumla uzlaşıya dayanan bir süreç üzerinden ilerlemediği için iktidarla toplum arasında derin ayrılıklar gerçekleşmiş ve iktidar bu durumu fark ettikçe yönetim anlayışındaki otoriterliğin şiddetini arttırmıştır.

Modernleşme, Avrupa'da yaşanan köklü değişim sürecinin Batı dışı toplumlarda gerçekleştirilmesi adına yaşanan, gelenek ile karşıtlık içinde yürüyen bir süreci ifade etmiştir (Sarıbay, 2014: 277). Türkiye'deki modernleşme politikaları da genel olarak bu düzlemde başlamıştır. Buradaki "gelenek" sadece siyasal olanı değil, toplumun en önemli dinamikleri olan İslami kültürü ve kozmopolit yapıyı da içermiştir. Dolayısıyla Türkiye'de yaşanan modernlik tecrübesi "modernleştirme" şeklinde gerçekleşmiştir. Modernleşme Batı'nın kendi dinamikleri ile yaşadığı, topluma dayanan, en önemli aktörün birey olduğu evrimsel bir dönüşüm sürecini ifade ederken; modernleştirme, Batı dışı toplumların Batı'da yaşanan bu değişimi kendi toplumlarına, devletin zor gücünü kullanarak tepeden inme bir şekilde kısa sürede yerleştirme çabasını ifade etmektedir. Modernleştirme anlayışı doğal olarak "doğruyu bilen" bir yönetici seçkinler sınıfı doğurmakta ve bu düzende otoriter ve/veya totaliter bir yönetim anlayışı zorunlu olarak ortaya çıkmaktadır (Çetin, 2007: 201-203).

Tek parti dönemindeki cumhuriyet rejimi kuramsal açıdan halkı temsil eden millet meclisinin, yani yasamanın üstünlüğüne dayansa da, sistem tek parti tarafından domine edilmiştir. İktidar, kendisini hem milletle hem de devletle bir tutarak bütün gücü elinde tutmuştur (Karpat, 2010: 375). Tek parti döneminde halk, Mustafa Kemal tarafından henüz iktidara yön verebilecek yeterlilikte ve istekte görülmemiştir. Dolayısıyla devlet "kalabalıkların peşinden sürüklenmeyecek" ve rasyonel akli temsil edecektir. Bu akıl "yukarıdan aşağıya" doğru yapacağı reformlarla halktaki potansiyeli ortaya çıkaracak ve çağdaş medeniyet seviyesine ulaşılacaktır (Heper, 2006: 91-97). Bu anlamda Kemalist kadro topluma yukarıdan bakan bir yönetim anlayışından yola çıkmış ve Mustafa Kemal yönetici kadronun gözünde genel iradenin/devlet aklının cisimleşmiş hali olmuştur.

Kemalist kadro Batılılaşmaya yönelik politikalarını cumhuriyet kurulduktan sonra devreye sokmuş ve milli mücadele döneminde demokratik

niteliklere sahip olduğu bilinen¹ birinci meclisteki muhalif sesleri ve diğer muhalefet kabiliyeti olan toplumsal dinamikleri susturmakta gecikmemiştir. Bu amaçla çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu² iktidara “mutlak bir güç vermiş” (Kadioğlu, 1999: 46), her türlü muhalefeti susturmanın ve cezalandırmanın yasal ama “hukuksuz” aracı olmuş ve dört yıl kadar yürürlükte kalmıştır. Bu yasayla sivil toplum unsurları yasaklanmış, iktidarın uygulamalarına direnenler istiklal mahkemelerinde cezalandırılmıştır. Keyder’e (2014: 110) göre 1929 yılına gelindiğinde bürokrat sınıf içerisinde muhalif ya da rakip olarak ortaya çıkabilecekler dahil olmak üzere görünür bir muhalefet unsuru bırakılmamış ve tek parti rejimi neredeyse oturtulmuştur.

Modernleşme yaklaşımlarına göre devletin sürekliliğinin yanında en önemli unsurlardan biri ekonomik kalkınmadır. Bunu yapacak olan baş aktör ise devletin kendisidir. Türkiye de cumhuriyet rejimi ile birlikte ekonomik kalkınmaya önem vermiş ve devletçilik ilkesini işleterek bunu göstermiştir (Beriş, 2009: 14). Buna rağmen cumhuriyetin 1920’li yılları devletin özel teşebbüs lehine politikaları sebebiyle “liberal” olarak adlandırılmaktadır. Ancak liberal ekonominin, devletin sadece özel teşebbüse değil ekonominin her alanında müdahalesini asgariye indirmesini öngördüğü düşünüldüğünde, ayrıca buna 1920’li yıllardaki tekelleri ve devletin -demiryolu ihalelerindeki gibi- bazı şirketlere ayrıcalık tanınması eklendiğinde, bu dönemin liberal ekonomiye dayandığını iddia etmek zorlaşmaktadır (Boratav, 2006: 29-30).

Diğer taraftan tek parti iktidarı siyaseti de tekeline almıştır. Mustafa Kemal muhalefetsiz ilerleyen hükümet faaliyetlerinin canlanması, ekonomik sorunlarda hükümete yardımcı olması ve politikaları denetlemesi için bir parti kurulmasını istemiştir (Zürcher, 2000: 260). Bu amaçla görevlendirdiği Fethi Okyar başkanlığında liberal bir programla Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) 1930 yılında kurulmuş, ancak bu partinin kuruluş amacını gerçekleştirme pek mümkün olmamıştır. SCF, iktidar açısından, halktan beklenmedik bir ilgi görerek kuruluş amacından uzaklaşmış ve Kemalizmi korumak adına (İnalçık, 2016: 66) kapatılmıştır. Üç ay gibi kısa bir ömrü olan SCF’nin halktan yoğun ilgi görmesi sebebiyle, inkılapların benimsenmediğine ilişkin bir kanaat oluşmuştur. Bu durum, zaman zaman totaliter özellikler gösteren bir yönetim anlayışının tetikleyicisi olmuş, ekonomik ve siyasi alanda devletçi zihniyeti güçlendirmiştir.

SCF’nin kapandığı gün olan 17 Kasım 1930’da Mustafa Kemal yurt gezisine çıkmıştır. Bu gezide özellikle SCF’nin belediye seçimlerinde kazandığı bazı

1 Kemal Karpat, Türk demokrasi tarihini incelediği eserinde birinci meclisin “demokrasinin ruhunu” yansıttığını vurgulamaktadır (Karpat, 2010: 50).

2 TBMM, 1925, Kanun no: 578.

illeri de ziyaret ederek durum tespiti yapmıştır (Uzun, 2016: 278). SCF olayının halkın iktidardan memnuniyetsizliğini açığa çıkarmasının sebep olduğu rahatsızlık ve ekonomik sorunlara çözüm bulma sebebiyle yapıldığı anlaşılan yurt gezisi (Keser, 1993: 93) devam ederken, Mustafa Kemal İzmir’de yaptığı bir konuşmada, halkın devletçi olduğunu ve devletten beklenti içerisinde olduğunu, hükümetin de bu paralelde ilerleyeceğini ifade etmiştir;

“Fırkamızın takip ettiği program, bir istikametten tamamiyle demokratik, halkçı bir program olmakla beraber iktisadi nokta-i nazardan devletçidir. Bu itibarla fırkamıza müstenit olan hükümet-i cumhuriyenin her nokta-i nazardan vatandaşın hayatiyle, istikbaliyle ve refahiyle alâkadar olması tabiidir. Halkımız tab’an devletçidir ki, her türlü ihtiyacı devletten talep etmek için kendisinde bir hak görüyor. Bu itibarla milletimiz tabayii ile fırkamızın programında tamamiyle bir mutabakat vardır. Bu istikametten yürüyeceğiz.” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II, 1997: 295).

1930 yılı itibariyle devletçilik teriminin yoğun şekilde iktidarın söylemlerine girmesi ve iktidarın devletçilik savunusu, kısa süreli dahi olsa SCF’nin liberal çizgide yaptığı muhalefetin bir sonucu olarak görünmektedir (Keser, 1993: 94; Boratav, 2006: 60). Özgür ve demokratik bir yapı kurmayı hedeflediğini iddia eden Kemalist iktidar, vadettiği bu yapıdan uzaklaştığı gösteren adımlar atmaktan çekinmemiş ve fiili olarak uyguladığı devletçiliğin ilk resmi ifadesini CHP’nin 1931 yılındaki üçüncü büyük kongresinde ortaya koymuştur (Beriş, 2009: 113);

“Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettiği işlerde -bilhassa iktisadi sahada- devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır.” (TBMM, 1931: 28).

Parti programında devletçilik anlayışı toplumun faydasını gözetir şekilde lanse edilmiştir. Buradaki devletçilik tarifinde “milletin umumi ve yüksek menfaatleri”nin neleri kapsadığı tartışmalıdır. İktidarın dünya görüşüne dayanarak belirlendiği görülen bu menfaatlerin tespiti “genel irade”nin tasarrufuna verilmiştir.

Aynı zamanda, 1931 yılındaki kongrede CHP’nin ana ilkeleri olan cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık resmiyet kazanmıştır. Kadioğlu’na göre bu kongreyle “Kemalist ideoloji ilan edilmiştir”. Daha sonra anayasaya eklenecek bu ilkeler arasında demokrasinin olmamasına dikkat çeken Kadioğlu, bu durumun sebebi olarak -Avrupa’daki antidemokratik eğilimlerin etkisini vurgulamakla beraber- demokratik bir yaklaşımın Kemalist seçkinlerin hedeflerine uygun olmamasını işaret etmiştir. Ayrıca Fransız jakobenliğiyle inşa edilen bir rejim söz konusudur. Dolayısıyla gerektiğinde muhalefeti (SCF) bile kendi kuran Kemalist tek parti iktidarının inşa ettiği “Cumhuriyet demokratik değildir” (Kadioğlu, 1999: 46-48).

Öte yandan, 1930'lu yıllarda Avrupa'da otoriter yönetimler yaygınlaşmıştır. Liberalizmin sunduğu siyasal ve ekonomik sistem gözden düşmüş, ulusal birlik vurgusuyla İtalya'daki faşizm ve Almanya'daki Nazizm daha popüler hale gelmiştir (Lewis, 2007: 56). Tek parti yönetimi Batı'daki totaliter yönetimleri de örnek alarak tahakküm anlayışını güçlendirmiştir (Karpat, 2010: 159). Ayrıca devletin ekonomideki ağırlığı 1930'lu yıllarda artmış ve serbest teşebbüsün hareket alanı oldukça daraltılmıştır. 1935 yılında yapılan CHP dördüncü büyük kurultayında kabul edilen ve tek parti dönemi boyunca özel teşebbüsün en çok kısıtlayan devletçilik tarifinde (Uzun, 2016: 299-300), 1931 yılı parti programındaki yaklaşıma ek olarak; devletin ulusal çıkar bağlamında istediği her işe girebileceği ve hatta o alanda faaliyet gösteren özel teşebbüslere (devletin belirleyeceği ücret karşılığında) el koyabileceği kararlaştırılmıştır;

“Devletin, filiş olarak, hangi ekonomik işleri yapacağını belirtilmesi ulusun genel ve yüksek asıglarına bağıdır. Bu lüzum üzerine, devletin, filiş olarak, kendi yapmağa karar verdiği iş, eğer, özel bir girişit elinde bulunuyorsa, onun alınması her defasında özgü bir kanun çıkarmağa bağıdır. Bu kanunda özel girişitin uğrayacağı zararın, devlet tarafından ödem şekli gösterilecektir. Bu zarar oranlanırken, gelecekteki kazanç ihtimalleri hesaba katılmaz.” (CHP, 1935: 10-11).

Tek parti döneminde devletçilik resmi olarak tanımlanmakla beraber sınırları belirsiz olduğu için eleştirilmiştir (Uzun, 2016: 295). Bu yaklaşımın bilinçli bir tercih olduğunu söylemek mümkündür, zira tek parti iktidarı pragmatik bir yönetim tarzına sahiptir ve bunun “verimli” olabilmesi için tanımların esnek, sınırlarının silik olması kendi mantığı içerisinde tutarlı görünmektedir.

Diğer taraftan tek parti döneminde uygulanan ekonomik devletçilik, dönemin hem ülke içindeki hem de çevre coğrafyadaki şartlar bağlamında, zorunlu bir politika gibi görülebilmektedir. Ancak Türkiye bağlamında Kemalizmin bu ilkesi tek parti dönemi için salt ekonomik bir ilke olmayıp sosyal, kültürel ve diğer alanlardaki uygulamalara yansımıştır (Eroğlu, 1988: 834; Beriş, 2009: 19). Bunu gösteren en önemli göstergeler ekonomik anlamda uygulanan devletçiliğin, siyasi amaçlar içermesidir. 1942 yılında çıkarılan 4305 sayılı Varlık Vergisi Hakkında Kanun bunun en açık göstergelerinden biridir. Bu vergilendirme kanunu, ekonomik sorunlara çözüm arayışının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve “servet ve kazanç sahiplerinden” vergi toplanmasını öngörmüştür. Kanuna göre on beş gün içerisinde borcunu ödemeyenlere haciz veya faiz işlemleri uygulanacak, bir ay içerisinde vergisini ödemeyenler ise askeri olmayan umuma ait işlerde çalıştırılacak ve bu çalışma karşılığında ödenecek ücretlerin yarısı borçlarından düşülecektir (Md. 12). Ayrıca öngörülen bu cezalara karşı dava açılması yasaklanmıştır (Md. 13) (Resmi Gazete, 1942: 5255). Kanunda vergi matrahlarının nasıl belirleneceği hususu açıklanmamıştır. Uygulamada ise vergi matrahlarının belirlenmesindeki

ölçüt vergi mükelleflerinin “dini ve milleti” olmuştur. Sonradan ortaya çıkan bilgilere göre vergi mükellefleri, M (Müslümanlar) ve G (gayrimüslimler) diye ayrı listelerle hazırlanmış, daha sonra bu listelerin sayıları artmıştır. Gayrimüslimlerden on kata kadar daha fazla istenen vergi miktarları ödene-memiş ve pek çok tutuklamalar, hacizler yaşanmıştır (Lewis, 1993: 296-297). Bu kanun sayesinde elde edilecek gelire ekonomik sıkıntıların giderilmesi amaçlanmış görünmektedir. Ancak tek parti yönetiminin çoğu politikasında olduğu gibi burada da resmi ideolojik anlamda ek hedefler söz konusu olmuştur. Özellikle 1920’li yıllardan başlayan milli bir burjuvazi oluşturma hedefi bu dönemde de iktidarın gündeminde olmuştur. Beriş’e göre varlık vergisi, milli burjuvazi yaratma politikasının bir sonucudur. Bu vergi bütün işadamlarına yönelik çıkarılmış ancak Türk işadamları kayırılmıştır (Beriş, 2009: 167). Sonuç olarak, bu kanun, bir taraftan adil olmayan uygulamasıyla ekonomik sıkıntıları gidermek isterken, diğer taraftan ticaret ehlini Türkleştirmeyi amaçlayan, çok amaçlı bir resmi ideoloji hukuku örneği sergilemiş, insan hakları ilkesinin evrensel niteliklerine aykırı uygulamalara sebep olmuştur.

Tek parti döneminde inşa edilen devletçi zihniyet, ortak çıkarı ön planda tuttuğunu iddia etmiş ancak ideolojik yaklaşımıyla ortak çıkardan ziyade iktidar seçkinlerinin imtiyaz alanlarını korumaya almıştır. İktidar seçkinleri elde ettikleri imtiyazların sürekliliğini sağlamak için ideolojik ve doğal olarak devletçi yönetim anlayışına destek vermiştir. Bu durum aşkın bir devlet anlayışı üretmiş ve süreç içerisinde devletçiliği kurumsallaştırmıştır. Heper, aşkın devleti; “genel çıkarın göz ardı edilmesini önlemek isterken özel çıkarlara pek yaşam alanı bırakmayan» devlet şeklinde tarif etmektedir (Heper, 2012: 9). Özel çıkarın gözetilemediği bir düzende insan haklarının korunup gözetildiği bir yönetim anlayışından bahsetmek de mümkün görünmemektedir.

Tek parti döneminde inşa edilen devletçilik anlayışının beslendiği en önemli kaynak ise seküler milliyetçilik anlayışıdır. Milliyetçiliğin devlet ideolojisi olmasının bir yansıması olan ırkçılık (Yayla, 2008: 48) eğilimleri, özellikle 1930’lu yıllarda belirginleşmiştir. Kemalizmin ırkçı eğilimlerinden en olumsuz etkilenen toplum kesimlerinden biri Kürtlerdir. Kürtlerle ilgili meselenin özünde cumhuriyetin ulus devlet yaklaşımı üzerine kurulması vardır. Ulus devlet politikaları sebebiyle Kürtler kimliklerinin tanınmasına imkân verebilecek siyasal atmosferi bulamamıştır. Tek parti döneminde Türklüğün hakim unsur olmasıyla yetinilmemiş, “sadece Türklerin olduğu” bir ulus devlet yapısı hedeflenmiştir (Yeğen, 2006: 124-125). Kemalist yaklaşımın ilk yıllarında Türkleştirme odaklı Türklük vurgusu 1930 sonrası dönemde bir çeşit ırkçılığa varabilen etnosentrik yönelimiyle, bütün medeniyetleri Türklük üzerinden değerlendirmeye çalışan Türk Tarih Tezi ve bütün

dillerin Türkçeden türediğini savunan Güneş Dil Teorisi gibi bilimsel temeli olmayan megalomani ataklarına sebep olmuştur.

Bunun yanında, Kemalist iktidar devletçi yönetimini anayasal seviyede meşrulaştırmaya çalışmıştır. 1924 Anayasasında bir taraftan Kemalizm resmileştirilmiş (Md. 2) diğer taraftan temel insan haklarına ilişkin maddeler -Türklük vurgusu üzerinden- (Md. 68-83) sıralanmıştır. Esas anlamda “anayasanın amacı, yönetenlerin muhtemel tecavüzcülerine karşı halkın hukukunu korumaktır” (Erdoğan, 2001: 3). Kemalist iktidarın şekillendirdiği anayasa ise temel hak ve özgürlüklerin evrensel ilkelerine uygun olmayan özellikler göstermiştir. Kemalist ilkelerin 1937 yılında anayasaya eklenmesi bunun açık bir göstergesidir. 1924 Anayasasında egemenliğin millete ait olduğu (Md. 3) belirtilmiş ancak iktidarın uygulamaları farklı olmuştur. Tek parti döneminde demokratik niteliklerle bağdaşmayan siyasi seçimler egemenliğin fiili sahibinin millet olmadığını göstermiştir. Yayla'nın (2008: 53) da dikkat çektiği gibi Kemalistler egemenlik derken milletin egemenliğinden değil tahakkümcü bir azınlığın egemenliğinden bahsetmektedir. Dolayısıyla -egemenlik teorisinin insan hakları açısından tartışmalı boyutları³ bir tarafa- tek parti döneminde egemenlik millete verilmemiş ve Kemalist iktidar, tek parti döneminde kurduğu iktidar kültürüyle, çok partili döneme anayasal değil, “anayasalı” bir ideolojik yönetim geleneği bırakmıştır.

Milli mücadele döneminde Makyavelist bir tutumla saltanat ve din yanlısı bir tutum sergilediği görülen Mustafa Kemal Paşa, iktidardaki hakimiyeti güçlendikçe milli mücadele dönemindeki söylemlerinin aksine inkılaplar gerçekleştirmiştir (Yıldız, 2004: 297). Söylem eylem farklılığı cumhuriyet döneminde görülmektedir. Atatürk'e göre: “Türkiye Cumhuriyeti demokrasi esasına dayalı bir devlettir. Demokrasi ise, esas anlamıyla, siyasi niteliktedir, düşünseldir, bireyseldir, eşitlik severdir.” (Atatürk, 2008: 80). Ancak bu söylemler uygulamada karşılık bulmamıştır. İki kez gerçekleşen çok partili sistem deneyiminde, halkın yeni kurulan partilere yoğun ilgi göstermesi iktidarı rahatsız etmiş ve iki denemede de kurulan partiler kısa sürede çeşitli sebeplerle kapatılmıştır. Dolayısıyla, toplumun istediği demokrasi, rejimin istediği demokrasi şeklinin sınırlarını aşar nitelikte olduğu için gücü elinde tutan tek parti yönetimi antidemokratik yapısını devam ettirmiştir. Başka bir deyişle Atatürk'ün, rejime sadık bir demokrasi şekli istediği söylenebilir. Bu durumun doğal etkisi ise bireysel hak ve özgürlükleri kısıtlamak olmuştur.

3 Egemenliğin hukuka dayanmadığı ve mutlak anlamda millete bırakıldığı bir sistemde insan haklarından bahsetmek oldukça güçtür. Bu bakımdan egemenliğin kayıtsız şartsız millete verildiği vurgulanan bir metnin anayasal olarak insan haklarını öncelediğini söylemek mümkün görünmemektedir.

Kemalist yaklaşımın bireysellik yaklaşımı bağlamında ortaya çıkmaması, Kemalist akımın akıl yürütmeye kapalı bir şekilde ilerlemesine sebep olmuş ve bir “izindeyiz” kitlesi oluşmuştur. Böylece Kemalizm bireyi geri plana itmiş ve Türkiye’deki siyasal anlayışta “vatandaş”, bireyin önünde tutulmuştur (Kadioğlu, 1999: 73). Tek parti döneminde temel haklarına ve özgürlüklerine sahip olan, özellikle devlet baskısı olmadan kendini tamamen özgür hissedene, istediği gibi davranabilen bir birey varsa o da Atatürk olmalıdır.⁴

Türkiye’nin çok partili sisteme geçişi büyük ölçüde tek parti iktidarının II. Dünya Savaşı sonrası Batı’da kurulan yeni dünya düzenine entegre olma hevesiyle ilişkilidir. Çok partili dönem birey devlet ilişkisi bakımından siyasal katılımın arttığı ve çeşitlendiği bir dönemdir. Bu dönemdeki seçimlerin çoğunun, tek parti döneminde siyasal katılım alanlarının dışında bırakılan ve özellikle resmi ideolojinin baskısı altında kalarak özgürlükleri kısıtlanan toplum kesimlerinin desteklediği siyasal hareketler tarafından kazanıldığı söylenebilir. Ancak bu siyasi hareketler siyasal seçimleri kazansa da her zaman onun üzerinde kara bulut gibi gezen bir devlet iktidarı varlığını korumuş ve sivil-askeri bürokratik elitlerin eliyle tek parti döneminde atılan ideolojik temellerin muhafızlığını sürdürmüştür. Ülke insanları ile devlet iktidarı arasında olan bu çatışma sebebiyle; toplumsal sorunların çözümü için yetersiz kaldığı düşünülen demokrasiye çeşitli aralıklarla “disko” cezası verilmiş, etnik ve dini alan başta olmak üzere kronikleşen sorunlar üretilmiş ve Türkiye’deki birey devlet ilişkisi bitmeyen bir gerilime sürüklenmiştir.

Özetle, Türkiye’nin tek parti döneminde devletçilik anlayışı, uygun gördüğü her alana, uygun gördüğü şiddette müdahale etme hakkını kendinde bularak insan hakları anlayışını söylemsel düzeyde bırakmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri, tek parti döneminde seküler milliyetçiliğe dayanan iktidar ideolojisinin resmi ideoloji haline getirilmesidir. Türkiye’de resmi ideoloji hem anayasal hem de iktidar kültürü olarak egemen pozisyonunu her zaman korumasını bilmiştir. Resmi ideolojinin bir tek dünya görüşünü dogma haline getirip çoğulculuğa alan açmaması, insan hakları anlayışını evrensel bir açıdan ele almayı imkânsız hale getirmiş ve birçok alanda insan hakları ihlallerine sebep olmuştur.

4 Atatürk 1935’te Amerikalı bir gazetecinin diktatörlükle ilgili sorusuna şu cevabı vermiştir: “Ben diktatör değilim. Benim kuvvetim olduğunu söylüyorlar; evet, bu doğrudur. Benim arzu edip de yapamayacağım hiçbir şey yoktur. Çünkü, ben zoraki ve insafsızca hareket etmek bilmem. Bence diktatör, diğerlerini iradesine ramedendir. Ben, kalbleri kırarak değil, kalbleri kazanarak hükmetmek isterim.” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri III, 1997: 140). 1935 yılı aynı zamanda devlet parti bütünlüğünün olgunlaştığı yıldır. Meclis üyeleri bizzat Atatürk tarafından seçilmeye devam ederken, buna ek olarak 1935 yılı itibarıyla parti genel sekreterliği ve içişleri bakanlığı aynı bürokrat tarafından yerine getirilmeye, parti il örgütü başkanlığı görevi ise valilere verilmeye başlanmıştır (Lewis, 2007: 9-10). Görevlendirme sırasının; parti genel sekreterinin içişleri bakanı, parti il başkanının da vali olarak görevlendirilmesi şeklinde olduğunu ileri süren Ahmad’a (1995: 94) göre ise Nazi örneğinden hareket eden CHP’nin devlete bu denli hakimiyeti bir parti diktatörlüğünün tam anlamıyla tesis edildiğini göstermiştir.

Sonuç

İnsan hakları, insanın tek başına önemli ve değerli olması ön kabulünden hareketle, doğuştan kazanılan haklar temelinde yükselen ve çeşitli alanlarda çağın ihtiyaçlarına göre şekillenebilen haklardır. Siyasi devletçilik ise devletin özne haline getirilmesi ve her alanda aktif rol alarak belirleyici olmasını ifade etmektedir. Dolayısıyla devletçi yönetimlerin etkin olduğu toplumlarda insan hakları anlayışının işletilmesi ve birey merkezli bir atmosferin gerçekleşmesi mümkün değildir. Türkiye Cumhuriyeti, milli bir dayanışma ruhuyla kurtuluş mücadelesini kazanmasına rağmen, bu dayanışma ruhu, kurucu iktidarın; toplumun dini, kültürel ve sosyal kodlarına uymadığı görülen Batılılaşma politikaları sebebiyle harcanmıştır. Kurucu kadronun cumhuriyeti kurarak yaptığı hamle ne kadar doğruysa, rejimin içini doldurmak için yapılan hamlelerin halktan kopuk ve toplumsal değerlere aykırı olması bir o kadar yanlış olmuştur.

Tek parti dönemindeki siyasi devletçi anlayışın temel sebebinin, kurucu kadronun Batılılaşmaya endekslenen resmi ideoloji Kemalizmden kaynaklandığı görülmektedir. Batılılaşmayı, toplumsal gelişmenin ve ilerlemenin tek ve alternatifsiz yolu kabul eden tek parti iktidarı, Kemalizm üzerinden yürüttüğü Batı merkezci politikalarla toplumu kendi düşünce evrenine çekmekte başarılı olamamıştır. İktidar, 1930 yılında, özellikle SCF olayıyla bunu fark ettiğinde geri adım atmamış ve Batılılaşmayı gerçekleştirmek adına elindeki devlet gücünü kullanarak toplum üzerinde kurduğu baskıyı arttırmıştır. Bu baskı, devletçi yönetim anlayışını güçlendirmiş ve doğal olarak insan haklarının evrensel ilkeleri işletilmemiştir.

Tek parti dönemi, savaştan yeni çıkmış, siyasi bağımsızlığın ekonomik bağımsızlıkla güçlendirilmek istendiği, özel girişime dayalı sanayileşmenin yetersiz kaldığı, dünya çapında ekonomik krizlerin yaşandığı bir dönemdir. Dolayısıyla tek parti iktidarının ekonomik devletçiliğe dayanan politikalarını uygulanan politikaların şiddeti ve yöntemi bir tarafa bırakılırsa- bir tercihten ziyade zorunluluk olarak değerlendirmek mümkündür. Tek parti dönemindeki ekonomik politikaların temel problemi; bir zorunluluktan kaynaklanması değil, bu politikaların ekonomik hedeflerin dışına çıkması ve ideolojik sonuçlar arzu edilmesidir. Bu durum tek parti döneminin en temel karakteristiğini göstermesi açısından önemlidir. Çünkü sadece ekonomide değil, politika üretilen her alanda ideolojik bir perspektif otomatik olarak benimsenmiş ve hatta öncelenmiştir. Resmi ideolojik bir yönetim anlayışının sonucu olan bu durum, devleti herkes adına düşünen ve karar veren bir “efendi” haline getirirken, bireysel hak ve özgürlükleri o efendinin insafına bırakmıştır. Ayrıca

tek parti dönemi politikalarındaki “zorunluluk” ve “herkes adına karar verme” gibi otoriter nitelikli davranış kalıplarının, iktidar seçkinlerinin “karar vericileri” açısından -emir komuta ilişkisine dayanan mesleki geçmişleri düşünüldüğünde- yabancılik çekmedikleri bir yönetim tarzı olmuştur.

Resmi ideolojiye dayanan devletçi siyasal yönetimin sebep olduğu önemli bir tehlike ise devletçiliğin toplumsal bilince yerleşmesidir. Bu anlayış; insanın bir üst otoriteye ihtiyaç duymadan kendi akli ve kabiliyetiyle dahi yapabileceği birçok şeyi devletten beklediği, bu anlamda devleti yücelttiği ve aslında kendi hak ve özgürlüklerini kısıtladığı bir anlayıştır. Böylece, devleti içselleştirmiş ve gönüllü kulluk psikolojisine girmiş kişiler, kendilerini devlet gibi görmekte ve bu kişilerle olan gündelik ilişkiler, özgürlükçü bireyin, sadece birey-devlet mücadelesine değil, aynı zamanda birey-devletçiler mücadelesine sahne olmaktadır. Hukuki, siyasi ve sosyal yapı resmi ideolojinin baskısı altında kaldıkça bu mücadele artarak devam etmektedir. Resmi ideoloji güçlendikçe devletçik halini alan kişilerin psikolojik dayanağı devam edecek ve birey-devletçiler mücadelesi, birey-birey ilişkisine evrilemeyecektir.

Tek parti döneminde iktidarın ideolojik hedeflerine ulaşmak adına izlediği politikalar otoriter bir iktidar kültürüne yol açmıştır. Siyaset biliminde otoriterliğe ilişkin literatürün önemli kavramlarından olan devletçilik, etnik milliyetçilik ve lider kültü gibi yaklaşımlar tek parti döneminden çok partili döneme bir “resmi ideoloji paketi” şeklinde miras bırakılmıştır. Tek parti iktidarı, ulus devlet fikrine dayanan Batılılaşma hedefi adına ürettiği yönetim tarzı ve kurduğu sistemle, cumhuriyet öncesi döneme atıf yaparak mücadele ettiğini iddia ettiği tahakküm anlayışını “Batılı” bir şekilde yeniden üretmiş ve ideolojik iktidar kültürünü kurumsallaştırmıştır. Türkiye’de farklı fikirlere ve yaşam tarzına sahip bireyler/gruplar için bir arada yaşamayı temin edecek bir uzlaşma sürecinin ön şartı öncelikle Türkiye’nin resmi ideolojisi Kemalizmin ilgası ile mümkün görünmektedir. Bu sayede bireyin siyasal şahsiyeti devlet karşısında eşitlenebilir ve sınırlı devlet anlayışının yerleştiği, bireyin ise hukukun güvencesi ve fırsat eşitliği ile birlikte kendi tercihlerini özgürce yapabildiği bir standart elde edilebilir.

Kaynakça

Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. (2005). The rise of Europe: Atlantic trade, institutional change, and economic growth. *American Economic Review*, 95(3), 546-579. DOI: 10.1257/0002828054201305.

Ahmad, F. (1995). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, (1. Baskı), İstanbul: Sarmal Yayınları.

- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Atatürk, K. (2008). *Medeni Bilgiler; Türk Milletinin El Kitabı*, Haz. Afet İnan, (1. Baskı), İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Beriş, H. E. (2009). *Tek Parti Döneminde Devletçilik*, Ankara: Liberte Yayınları.
- Boratav, K. (2006). *Türkiye'de Devletçilik*, (2. Baskı), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Bozbaş, G. (2016). Ortadoğu'da bölgesel milliyetçilikler: Mısır örneği. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18 (31), 108-113.
- CHP (1935). *C.H.P. Programı*, Ankara: Ulus Basımevi, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/549> (05.08.2022).
- Çaha, Ö. (2008). *Siyasi Düşüncelere Giriş*, (1. Baskı), İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Çağıl, O. (2011). İnsan hakları ve tabii hukuk. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 50 (1-4), 69-115. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuhfm/issue/9074/113176> (05.08.2020).
- Çetin, H. (2003). Demokratik meşruiyet versus karizmatik meşruiyet. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(1), 91-108.
- Çüçen, A. K. (2003). İnsan hakları düşüncesinin gelişimi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 2, 27-35.
- Çüçen, A.K. (2011). *İnsan Hakları*, Bursa: MKM Yayıncılık.
- Daver, B. (1969). *Siyaset Bilimine Giriş*, (2.Baskı), Ankara: Doğan Yayınevi.
- Erdoğan, M. (2001). *Anayasal Demokrasi*, (4. Baskı), Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Eroğlu, H. (1988). Atatürk ve devletçilik. *Bellekten*, 52 (204), 833-848. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ttkbelleten/issue/64209/973439> (08.05.2022).
- Freeman, M. (2008). *İnsan Hakları*, (1. Baskı), Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Fukuyama, F. (2006). *Devlet İnşası*, çev. Devrim Çetinkasap, (3. Baskı), İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Giddens, A. (2005). *Ulus Devlet ve Şiddet*, çev. Cumhur Atay, (1. Baskı), İstanbul: Devin Yayıncılık.
- Heper, M. (2006). *Türkiye'de Devlet Geleneği*, çev. Nalan Soyarık, (2. Baskı), İstanbul: Doğu Batı yayınları.
- Heper, M. (2012). *Türkiye'de Devlet Geleneği*, (4.Baskı), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalcık, H. (2016). *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, (5. Baskı), İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Kadioğlu, A. (1999). *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*, (1. Baskı), İstanbul: Metis Yayınları.
- Karpat, K.H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*, (1. Baskı), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Keser, İ. (1993). *Türkiye'de Siyaset ve Devletçilik*, (1. Baskı), Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Keyder, Ç. (2014). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, (19. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kapani, M. (2007). *Politika Bilimine Giriş*, (19. Baskı), Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kılınçkaya, M. D. (2008). *Osmanlı yönetimindeki topraklarda Arap milliyetçiliğinin doğuşu ve Suriye*, (2. Baskı), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Koç, Y. (2021). Modern Dönemde Ortadoğu'da Milli Kimlik ve Etnisite. *Modern Dönem Kışkacında Ortadoğu: Tarih-Kültür-Siyaset*. Ed. Ahmet İşler, Fenomen Yayınları, Erzurum. 124-151.
- Kuçuradi, İ. (2011). *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, (2. Baskı), Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, (5. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lewis, B. (2007). *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, çev. Hamdi Aydoğan ve Esra Ermert, (3. Baskı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Locke, J. (2012). *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, çev. Fahri Bakırcı, (2. Baskı), Ankara: Ebabil Yayınları.
- Machiavelli, N. (1997). *Prens*, çev. Semra Kunt, Ankara: Alkım Yayınevi.
- Montesquieu, (2014). *Kanunların Ruhü Üzerine*, çev. Fehmi Baldaş, İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Najjar, F. M. (1996). The debate on Islam and secularism in Egypt. *Arab studies quarterly*, 18(2), 1–21. <http://www.jstor.org/stable/41858163> (11.09.2023).
- Paine, T. (1998). *İnsan Hakları*, çev. Mehmet Osman Dostel, (2. Baskı), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Rousseau, J. J. (2012). *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, (9. Baskı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sarıbay, A. Y. (2014). "Türkiye'de Siyasal Değişmenin Tarihsel ve Güncel Dinamikleri", *Türkiye'de Toplumsal Değişim*, Ed. Lütfi Sunar, Ankara: Nobel Yayınları.
- Şentürk, R. (2007). *İnsan Hakları ve İslam*, Ed. M. Cüneyt Köksal, (1. Baskı), İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Şenel, A. (1995). *Siyasal Düşünceler Tarihi*, (4. Basım), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Özev, M. H. (2010). Arap ülkelerinde milliyetçi düşüncenin gelişimi ve 'ulus-devlet". *Idea*, C2 S 2, Güz 2010, ss. 100-130.
- Resmi Gazete, (1942). Sayı 5255, *Varlık Vergisi Hakkında Kanun*, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc024/kanuntbmmc024/kanuntbmmc02404305.pdf (14.09.2020).
- TBMM, (1931). *C.H.F Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931*, Devlet Matbaası, İstanbul, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/819> (15.11.2020).
- TDK, sozluk.gov.tr.
- Tezcan, D. ve Diğerleri, (2011). *İnsan Hakları El Kitabı*, (4. Baskı), Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Türkiye Cumhuriyeti 1924 Anayasası*, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/> (02.05.2020).
- Uygun, O. (2014). *Devlet Teorisi*, (1. Baskı), İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Uzun, H. (2016). Cumhuriyet halk partisi kongrelerinde devletçilik tartışmaları (1931-1947). *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 5 (2), 273-305. https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuavid/issue/31765/348145#article_cite (11.08.2022).
- Weber, M. (2004). *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, (6. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yayla, A. (2008). *Kemalizm: Liberal Bir Bakış*, Ankara: Liberte Yayınları.
- Yeğen, M. (2006). *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa Cumhuriyet ve Kürtler*, (1. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldız, A. (2004). *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*, (1. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, (7. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.

Türkiye İktisat Kongresi ve Erken Cumhuriyet Dönemi İktisat Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme (1923-1929)

N. Ümit Tol*

Öz

Bu çalışmada, 1923 yılında İzmir'de gerçekleştirilen Türkiye İktisat Kongresi ve 1923-1929 döneminde tesis edilen iktisat politikaları incelenerek, erken cumhuriyetin çalışmaya konu olan dönemi boyunca uygulanan politikaların niteliğine dair bir değerlendirme yapılması amaçlanmıştır. Bulgular, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi'nde bulunan belgeler ile resmi istatistik ve resmi gazete kayıtlarından oluşan birincil kaynaklar ve telif/inceleme eserlerin oluşturduğu çeşitli ikincil kaynakların incelenmesiyle elde edilmiştir. Çalışmanın ulaştığı temel sonuç, Türkiye İktisat Kongresi ve kongre sonrası dönemde uygulanan iktisat politikalarının liberal bir niteliğe sahip olmadığı ve 1930'la başlayan devletçilik dönemine ait politikaların, 1923-1929 arasında uygulanan liberal politikaların başarısızlığı sonucunda tesis edilmediğidir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye İktisat Kongresi, Erken Cumhuriyet Dönemi, Liberal Politikalar.

A Evaluation on the Turkish Economic Congress and Economic Policies of The Early Republican Era (1923-1929)

Abstract

The aim of this study is to evaluate the nature of the economic policies implemented during the early period of the Republic, which was the subject of the study, by examining the Turkish Economic Congress held in Izmir and the economic policies established between 1923 and 1929. The findings were obtained by analyzing primary sources consisting of documents in the Republican Archives of the Presidency of the State Archives and the Archives of the Grand National Assembly of Turkey, official statistics and records of the official gazettes, and various secondary sources consisting of copyrighted and research works. The main conclusion of the study is that the economic policies implemented during the Turkish Economic Congress and the period after the Congress were not liberal in nature and that the policies of the statist era, which began in 1930, were not established at all as a result of the failure of the liberal policies implemented between 1923 and 1929.

Keywords: Turkish Economic Congress, Early Republican Era, Liberal Policies.

*Dr. | Araştırmacı | umittoll@gmail.com | ORCID: 0000-0003-4007-463X

DOI: 10.36484/liberal.1294941

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 28, Sayı:112, Güz 2023, ss. 59-78.

Gönderim Tarihi: 10 Mayıs 2023 | Kabul Tarihi: 22 Kasım 2023

Giriş

Çalışmanın Amacı ve Önemi

Türkiye iktisat tarihi literatüründe önemli araştırmacılar tarafından kabul görmüş bir zamansal alanı ifade eden erken cumhuriyet dönemi, 1923'ten başlayıp 1950'ye uzanan bir dönemi kapsamakta, bu dönemde uygulanan iktisat politikaları, iktisat tarihi çalışmalarına sıklıkla konu olmaktadır. Bu dönem, literatürde farklı alt dönemlere ayrılarak incelenmiştir. Bu alt dönemler, iktisat politikalarındaki süreklilik ve kopuşlara göre belirlenmektedir. 1923-1929 arasındaki dönem, bu alt dönemlerin ilkinin oluşturmaktadır. Literatürde bu dönemdeki iktisat politikaları ve dönem başında toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nin niteliğine dair bir görüş birliği bulunmamakla birlikte ilgili çalışmaların önemli bir bölümünde Türkiye İktisat Kongresi'yle başlayıp 1929'a uzanan süreç, ağırlıklı olarak liberal politikaların öne çıktığı bir dönem olarak ele alınmakta ve 1930'la başlayan devletçilik dönemine ait politikaların, 1923-1929 döneminde uygulanan liberal nitelikteki politikaların başarısızlığı sonucunda gündeme geldiği ifade edilmektedir. Bu çalışmada, Türkiye İktisat Kongresi ve kongre kararlarının etkisiyle tesis edilen uygulamalar ele alınarak çalışmanın kapsamını oluşturan dönemdeki iktisat politikalarının niteliğine dair bir değerlendirme yapılması ve elde edilen bulgularla literatüre katkı sunulması amaçlanmıştır.

Kapsam

Bu çalışma 4 bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde erken cumhuriyet döneminin Osmanlı'dan devraldığı iktisadi mirasın ortaya konabilmesi amacıyla Osmanlı'nın son dönemindeki iktisadi zihniyet ve bu doğrultuda tesis edilen uygulamalar ana hatlarıyla incelenmiştir. İkinci bölümde Türkiye İktisat Kongresi iki alt başlıkta, kongrenin toplanma süreciyle birlikte kongreye katılan meslek birlikleri, ilgili birliklerin talepleri ve kongre sonunda alınan kararları ifade eden belgelerin incelenmesiyle ele alınmıştır. Üçüncü bölümde 1923-1929 döneminde, kongre kararları doğrultusunda tesis edilen uygulamalar incelendikten sonra sonuç bölümünde elde edilen bulgular tartışılmaktadır.

Sınırlılıklar

İktisat tarihi çalışmalarının en önemli unsurlarından biri, yapılan çalışmanın zaman sınırlarının belirlenmesidir. Çalışmanın başlangıç dönemi olarak Türkiye İktisat Kongresi'nin toplandığı ve yeni rejimin ilan edildiği 1923 yılı seçilmiştir. Çalışmanın bitiş döneminin belirlenmesinde ise literatürde iktisat

politikalarında ortaya çıkan kırılmanın başlangıç yılı olarak kabul gören 1929 yılı dikkate alınmıştır.

Yöntem

Bu çalışmada yöntem olarak nitel araştırma yöntemlerinden, yazılı materyallerin incelenmesini kapsayan doküman analizi belirlenmiştir. Bu yöntem kapsamında çalışma, çeşitli birincil ve ikincil kaynaklardan oluşan dokümanların derlenmesi üzerine inşa edilmiştir. Çalışmada kullanılan birincil kaynaklar, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi'nde bulunan belgeler ile resmi istatistik ve resmi gazete kayıtlarıdır. İkincil kaynakları ise, telif ve inceleme eserler oluşturmaktadır.

Osmanlı'dan Devralınan İktisadi Miras

Osmanlı iktisat tarihi literatüründe İttihat ve Terakki dönemi, uygulanan iktisat politikaları bağlamında iki alt dönem özelinde incelenmektedir. 1908-1913 arası liberal politikaların, 1914-1918 arası ise milli iktisat anlayışı çerçevesinde tesis edilen politikaların egemen olduğu dönem şeklinde tanımlanmaktadır. Liberal dönem, Balkan Savaşları'nda alınan yenilgi sonrası yükselen milliyetçilik düşüncesi ve I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla oluşan yeni konjonktürle birlikte sona ermiştir. Bu dönemde İttihat ve Terakki içinde merkezi bürokrasinin önderlik ettiği merkezîyetçi grup egemen güç konumuna ulaşmış ve iktisadi gelişim için, milli iktisat yaklaşımının hâkim kılınması amaçlanmıştır. Bu kapsamda müdahaleci bir iktisadi yaklaşımla devlet iktisat politikasını bizzat güdümlenmiştir (Toprak, 1995b: 20).

Liberal politikaların uygulama alanı bulduğu dönemde, ekonomide gayrimüslim nüfusun etkinliği artmıştır. Bu dönemde Müslüman Türk nüfus çoğunlukla askerlik, bürokratik, tarım ve hayvancılık gibi işlere yönelmişken ticari faaliyetlerde gayrimüslim nüfusun belirgin biçimde hâkimiyeti söz konusudur. Ancak Balkan Savaşları'ndaki yenilgiler sonrasında güçlenen milliyetçi eğilimlerin etkisiyle 1913'ten itibaren liberal anlayıştan uzaklaşmış ve milli iktisat anlayışı çerçevesinde politikalar tesis edilmiştir (Zürcher, 2017: 124). Ancak bu politikalar, I. Dünya Savaşı başlayınca dek etkin şekilde bir uygulama alanı bulamamıştır. Bunun başlıca nedeni; Osmanlı'nın gümrük tarifelerinde bağlı olduğu uluslararası antlaşmalar sebebiyle tek taraflı olarak değişiklik yapma imkânına sahip olmaması ve buna bağlı olarak bu dönem boyunca dışa açık bir ekonomik yapının sürdürülmesi zorunluluğudur. 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlaması, bu zorunluluğu ortadan kaldırmaya imkân tanıyacak fırsatlar yaratmıştır (Pamuk, 2018: 159, 160). Bu yeni

dönemde benimsenen milli iktisat anlayışı doğrultusundaki temel hedef, milli bir iktisat programını uygulamaya koymaktır. Böyle bir iktisat programının uygulanabilmesi ise, devlet denetimine girmiş bir ekonomik yapı ve bizzat devlet tarafından güdümlenmiş bir iktisat politikasının tesis edilmesiyle mümkün olabilecektir. Bu kapsamda yıl sonunda yabancı ülke vatandaşlarına başta ticaret olmak üzere pek çok alanda imtiyazlar sağlayan kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırıldığı, Osmanlı yasa ve tüzüklerinde kapitülasyonlardan kaynaklanan tüm hükümlerin geçerliliklerini yitirdiği ilan edilmiştir (Toprak, 1995b: 52). Ayrıca, yabancı şirketlerle ilgili düzenlemeler yapılmış, ilgili şirketlerin ayrıcalıklarına son verilerek Osmanlı mevzuatı kapsamına alındığı duyurulmuştur (Toprak, 1995b: 58). 1915'e gelindiğinde gümrük tarifesinin yapısında da korumacı tedbirler alma yönünde değişikliğe gidilmiştir. Buna göre ad valorem vergilendirme sistemi lağvedilerek düzeyleri iktisat politikasının gereklerine göre zaman içinde değiştirilebilecek yeni bir gümrük tarifesi getirilmiştir (Zürcher, 2017: 125).

Aynı zamanda savaşla birlikte devlet, ekonomiyi millileştirme amacına yönelik olarak ekonomiye Müslüman Türk nüfusun etkinliğini artırma yönünde müdahalede bulunma imkanı elde etmiştir. Bu dönemde milli iktisat anlayışı doğrultusunda izlenen, Müslüman Türk girişimci sınıfın yaratılmasına yönelik politikalar tesis edilmiştir. 1908 ile başlayıp 1913'e uzanan, liberal politikaların öne çıktığı dönemde faaliyette bulunan anonim şirketlerin önemli bir bölümünde yabancı sermayenin ağırlığını koruduğu görülmektedir. Ekonomide milli iktisat anlayışının ağırlığının arttığı, devlet eliyle milli bir burjuvazi yaratılmasının hedef olarak belirlendiği 1914-1918 arası dönemde ise faaliyete geçen anonim şirketlerin büyük çoğunluğu Müslüman-Türk eşraf tarafından gerçekleştirilmiştir (Toprak, 1995b: 113). Bu dönemde şirketlerin toplam sermayesi içindeki ulusal sermaye oranında %15 oranında bir artış göze çarpmaktadır (Çavdar, 2003: 90). Milli burjuva sınıfının devlet eliyle oluşturulmasına yönelik önemli adımlardan biri de 1914 tarihli bir yasal düzenlemeyle atılmıştır. İlgili yılın haziran ayında çıkarılan "Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi" ile hükümet alımlarında yerli sanayi ürünlerinin, ithal edilen benzerlerinden daha pahalı olsalar dahi tercih edilmesi öngörülmüştür (Ökçün, 1975: 35, 36). Bankacılık politikasında da milli iktisat anlayışının izleniminin görüldüğü bu dönemde bankacılık gündeminin temel meselesini milli iktisat ve milli banka görüşü çerçevesinde tesis edilen politikalar ve uygulamalar oluşturmaktadır. Bu kapsamda İttihatçılar arasında yabancı sermayeli Osmanlı Bankası yerine, ekonomiyi millileştirme amacına da uygun olarak milli sermayeli bir devlet bankasının kurulma düşüncesi yerleşmiştir (Kazgan, 2006: 49). 1917'de eski maliye nazırı Cavid Bey başkanlığında Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası kurulmuştur (Toprak, 1995a: 62). Bu girişimler dışında,

bu dönemde milli banka girişimleri kapsamında 1911'de İstanbul Bankası, 1914'te Emlak ve İkrizat Bankası, Asya Bankası Anonim Şirket-i Osmaniyesi ve 1916'da İktisat Anonim Şirketi kurulmuştur (Toprak, 1995a: 75, 76). Bu dönem aynı zamanda Anadolu'da yerel bankacılık faaliyetlerinin yoğunlaştığı, pek çok milli kredi kurumunun kurulduğu bir dönem olmuştur. Bu yerel bankalar, o döneme gelinceye dek gayrimüslim nüfusun hâkimiyetinde olan bankerlik ve sarraflık faaliyetinde Müslüman Türk nüfusun etkinliğinin artırılması hedefiyle, İttihat ve Terakki'nin milli iktisat anlayışı ekseninde verdikleri teşvik sonucunda iktisadi gücü artan Anadolu eşrafı, tüccarı ve büyük toprak sahipleri tarafından kurulmuştur (Toprak, 1995a: 76, 77).

Milli iktisat anlayışı, yeni rejimin kurucuları tarafından da benimsenmiş ve bu anlayış çerçevesinde geliştirilen iktisadi politikalar, Türkiye İktisat Kongresi'yle başlayıp 1929'a uzanan süreçte uygulama alanı bulmuştur.

Türkiye İktisat Kongresi

Kongrenin Toplanması

Kurtuluş Savaşı'nın ardından İktisat Vekaleti'nin çabasıyla bir iktisat kongresinin toplanması kararlaştırılmış ve kongre 1923 yılının 17 Şubat'ında, Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir dönemde İzmir'de toplanmıştır. Kongreye 1.135 delege katılmış, delegelerin seçilmesi İktisat Vekaleti'nin talimatı doğrultusunda atama usulüyle gerçekleşmiştir (Yenal, 2010: 51). Delegelerin seçiminde mesleki temsil ilkesi gözetilmiştir (Boratav, 2011: 45). Bu ilkeye göre her şehirden zanaatkâr, işçi, tüccar, şirket mensubu, bankacı ve çiftçi kesiminden temsilcilerin tayin edilmesi, bunlardan 3'ünün çiftçi, kalan 5'inin diğer grupların temsilcilerinden oluşması uygun görülmüştür (Çavdar, 2003: 151). Ancak, kongre çalışmaları sırasında bu sayı 4'e indirilmiş ve kongrede meslek birlikleri sanayi, ticaret, çiftçi ve işçi grupları tarafından temsil edilmiştir (Boratav, 2006: 39). Kongrede çiftçi grubu başkanlığını Manisa'dan Kani Bey, ticaret grubu başkanlığını Gediz'den Mahmut Bey, sanayi grubu başkanlığını Ayvalık'tan Selahattin Bey ve işçi grubu başkanlığını Kütahya'dan Aka Gündüz üstlenmiştir (İnan, 2020: 55). Öte yandan kongreye hükümete yakın bürokratlar ve milletvekilleri de katılmıştır. Ancak ilgili kesimler kongreye resmi unvanları ile değil, çeşitli kazaların çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi temsilcileri olarak katılmışlardır (Boratav, 2006: 40).

Kongre başkanlığını, kongreye aynı zamanda Manisa sanayi grubunun temsilcisi olan Kazım Karabekir üstlenmiştir (Finefrock, 1981: 377). İktisat Vekaleti tarafından kongrenin çalışmalarını düzenlemek ve programlarını yapmak üzere 6 milletvekili, 1 memur ve 1 tüccardan oluşan ve adına Heyet-i

Faale denilen bir heyet kurulmuştur (Boratav, 2006: 39). Heyet, kongre öncesinde ülkenin mevcut ekonomik durumunu inceleyen ve kongrede ele alınacak problemleri ifade eden bir rapor hazırlamıştır. Rapor, İzmir İktisat Kongresi başlığını taşımaktadır (Ökçün, 1971b: 67). Raporun düzenlenme amacı İktisat Vekili Mahut Esat Bozkurt tarafından kongreye katılacak meslek temsilcilerine yardım etmek, doğru yolu göstermek şeklinde tanımlanmıştır (TBMM ZC, 1923: 170). Hükümetin, Heyet-i Faale aracılığıyla kongreye sunduğu raporda temel problemler 5 ana başlıkta ifade edilmiştir. Bunlar; üretimin düzenlenmesi ve artırılması, vergiler, nakliye ile kredi ve gümrük meseleleridir (Ökçün, 1971b: 67). Raporda üretimin düzenlenmesi ve artırılması başlığı altında, tarımsal üretimin artırılması için köylülerin kooperatifler etrafında örgütlenmesinin gerekli görüldüğü ifade edilmiştir. Sınai üretimin artırılması amacıyla ülke sanayisinin dayandığı el işçiliği ve küçük üretim birliklerinden oluşan mevcut yapıdan, fabrika ve makine üretimine ve büyük işletme birliklerine geçişin sağlanması ve dış ticaret politikasının milli iktisat anlayışı ile oluşturulması gerektiği belirtilmiştir. Raporun bir diğer başlığını oluşturan vergiler konusunda, toplum kesimlerinin ağır vergi yüküne maruz kalmasına engel olacak, genel harcamalardan elde edilen fayda ile verilen vergiler arasında dengenin kurulmasını sağlayacak bir vergi politikasının önemini altı çizilmiştir. Nakliye başlığı altında, iç piyasanın oluşmasının iktisadi gelişme için önemi vurgulanmış ve bu önem doğrultusunda demiryolu ve karayollarının yapımına ağırlık verilmesinin gerekli olduğu ifade edilmiştir. Kredi meselesi başlığı altında, ülkedeki iktisadi girişimlerin artmamasıyla kredi teşkilatının gelişmemiş olması arasında bir ilişki kurulmuş ve devletin özel girişimlere kolaylık sağlayarak sanayileşme hızını artırabilmesi amacıyla bir kredi sistemi alt yapısının oluşturulması gerektiği vurgulanmıştır. Gümrük meselesi başlığı altında ise, ülkenin ekonomik kapasitesine göre ihraç ve ithal malları için kapsamlı analizler yapılarak bir gümrük siyaseti belirlenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu kapsamda mallardan farklı oranlarda alınacak vergiler ve yapılacak teşviklerle ithalat ve ihracatın düzenlenmesi ile birlikte bazı ürünlerin ihracatının veya ithalatının tamamen yasaklanması gibi uygulamaların ülke ekonomisi açısından önem arz ettiği üzerinde durulmuştur.

Kongreye sunulan bir diğer rapor ise Milli Türk Ticaret Birliği tarafından hazırlanmıştır. Rapor toplamda 12 maddeden oluşan esasları içermektedir (Ökçün, 1971b: 144, 145). Himayeci bir gümrük sisteminin tesisi, Türk sahillerinde kabotaj hakkının Türk bayrağı taşıyan gemilere verilmesi, sermayesinin bir kısmı hükümet tarafından oluşturulacak milli bir tedavül bankasının kurulması, yabancı sermayenin ülke ekonomisine olumsuz etkileri olmayacak şekilde girişinin sağlanması raporda öne çıkan esasları oluşturmaktadır.

Kongre Mustafa Kemal ve Mahmut Esat Bozkurt'un konuşmalarıyla açılmıştır. Bozkurt'un konuşması yeni dönemde ülkenin nasıl bir iktisadi sistem ile devam edeceğine dair önemli vurgular içermektedir. İktisat vekiline göre Türkiye, karma ekonomik anlayış ekseninde şekillenen kendi iktisadi sistemini takip edecektir ve Bozkurt bu sistemi "Yeni Türkiye İktisat Mektebi" adıyla tanımlamıştır. Aynı zamanda Bozkurt, ülkede iktisadi kalkınmanın gerçekleştirilmesi için gerekli olan politika önerilerini sıralamıştır. Ona göre çiftçi dernekleri, işçi, tüccar sendikaları gibi meslek teşkilatları tesis edilmeli; tarımsal, ticari ve sınai kredi kurumları kurulmalı, makine kullanımı yaygınlaştırılmalı, iktisadi mücadeleye toplumsal bir boyut kazandırılmalı, ülkenin kendi kendine yeterli bir yapıda olması sağlanmalı ve üretim yapısı ihtiyaca göre düzenlenmeli, ihracat ve ithalat arasındaki denge sağlanmalıdır (İnan, 2020: 78).

İktisat vekilinin konuşmasını takiben kongre, meslek gruplarının taleplerine dair tartışmalara sahne olmuş ve her grubun önerileri "İktisadi Esaslar" adı altında listelenmiştir.

Kongrede Alınan Kararlar

Kongrede alınan kararlar, görüş birliğiyle kabul edilmiş Misak-ı İktisadi esasları ve kongrede temsil edilen grupların mesleklerine ilişkin kabul edilen esaslar ile ayrıca alınan yabancı sermaye ile ilgili kararlar şeklinde üç başlıkta incelenebilir.

Misak-ı İktisadi, kongrenin kapanış gününde ilan edilmiş, 12 maddeden oluşan esaslardır. İlgili esaslar şu maddelerden oluşmaktadır (Ökçün, 1971b: 387): Türkiye dünyanın barış unsularından biridir (i), Türkiye halkı milli hâkimiyetine önem verir, meclis ve hükümetine zahirdir (ii), yıkmaz, imar eder, iktisadi anlamda memleketi yükseltmeyi amaç edinmiştir (iii), eşyalarını kendi üretme amacındadır, israftan kaçınır, üretimi artırmak amacıyla ihtiyaç halinde çok çalışmayı görev edinir (iv), bir altın hazinesi üzerinde yaşadığının farkındadır, ormanlarını sever, orman yetiştirir, madenlerini kendi milli üretimi için işletir (v), hırsızlık, yalancılık, riya ve tembellik en büyük düşmanıdır, faydalı yenilikleri severek alır, düşman propagandalarıyla mücadeleyi görev bilir (vi), her yerde yaşamını idame ettirecek biçimde kendini yetiştirir (vii), sağlığının korunması en birinci amacıdır, temizliği sever, binicilik, nişancılık, avcılık, denizcilik gibi bedeni terbiyenin yapılması için çabalar (viii), düşman olmayan uluslarla her zaman dosttur, yabancı sermayeye karşı değildir (ix), serbestçe çalışmayı sever, tekelleşme istemez (x), meslek, zümreler halinde dayanışma içinde birlikler oluşturur (xi), çocuklarını iktisadi misaka göre yetiştirir (xii).

“İktisadi Esaslar” başlığını taşıyan meslek gruplarının taleplerini içeren öneriler, maddeler halinde oylanmış, çoğunluğun reddettiği maddeler dahi, reddedildiği bilgisiyle birlikte esaslara dahil edilmiştir. Kongre sonunda grupların önerileri doğrultusunda alınan kararlar farklı başlıklar altında listelenmiştir.

Çiftçi grubunun iktisadi esaslarını, çeşitli ana başlıklar altında sıralanan maddeler oluşturmaktadır. Bu başlıklar; reji meselesi, ziraat ve maarif meselesi, asayiş meselesi, aşar meselesi, Ziraat Bankası ve İtibar-ı zirai meseleleri, yollar meselesi, orman meselesi, ziraatte hayvanat meselesi, çiftçiliğe ait bazı maddeler ve ziraatte makine meselesidir (Ökçün, 1971b: 390). İlgili başlıklar altında alınan kararlardan bazıları şunlardır: Reji idare ve usulünün kaldırılması, kışla ve askeri talimgâhlarda ameli ziraat tedrisatı yapılması, derbend denilen karakolların tekrar tesis edilmesi, aşar vergisinin kaldırılması, seferlik dolayısıyla çiftçiden alınmış olan her tür hayvanat, hububat ve iaşe zahiresi bedellerinin ve her cins nakliyat ücretlerinin hükümetçe ödenmesi, köylü, çiftçi ve çiftlik sahiplerinin mülklerini ve teçhizatlarını üretmek için ihtiyaç duydukları kerestelerin ücretsiz verilmesi, her kasaba ve köyde bulunan çiftçilere ihtiyaçları oranında kendi sınırları içerisindeki miri ormanlarından baltıkların ayrılması, ağnam vergisinin taksitle alınması, ülke içinde üretilen ve tüketilen tarım ve hayvanat mahsulatının yabancı mahsulat karşısında korunması, yabancılara mülkiyet hakkı tanımamak şartıyla devlete ait arazilerde mülkiyet hakkının kullanma hakkı bulunana kayıt ve şart temini, her çeşit tarım makineleri için ihtiyaç olan yağların gümrük vergisinden muaf tutulması.

Ticaret grubunun; bankalar, kambiyo ve borsa işleri, Cuma tatili, maden meseleleri, ormanlar meseleleri, deniz ticareti konuları, ticaret işlemlerini kolaylaştıracak esaslar, tekel sisteminin yönetimi, ticaret yasalarının düzeltilmesi ve yenilenmesi, itibar teşkilat ve teshilatı, ticaret odaları, dış ticaret kurumları, şirketler, ticarete ait malzemeler, iktisat eğitimi, temettü vergisi, taşımacılık ve iletişim konuları başlıkları altında sıralanan esaslarından bazıları ise şunlardır (Ökçün, 1971b: 406): Bir ticaret ana bankasının kurulması ve hükümetin bu bankaya bir sermaye koyarak hissedarlığa iştiraki, kambiyo merkezleri ile nakit ve tahvilat borsalarının millileştirilmesi, kabotaj hakkının sağlanması, milli sanayinin ve yerli sanayi ürünlerinin korunmasını sağlayacak bir gümrük politikasının tesis edilmesi, şirketleşmenin teşvik edilmesi, temettü vergisinin yeniden düzenlenmesi, demiryollarının devletçe inşa edilmesi ve işletilmesi, hava ulaşımının ülke vatandaşlarına ve şirketlerine tahsis edilmesi.

Sanayi grubunun esasları 6 ana başlık altında sıralanmış çeşitli maddelerden oluşmaktadır. Gümrüklerde koruma usulü, Teşvik-i Sanayi Kanunu

hakkında, yollar ve nakliye araçlarında özel tarife, sanayi bankaları, sanayi eğitimi ve sanayi odaları başlıkları altında listelenen maddelerden bazılarını şöyle sıralamak mümkündür (Ökçün, 1971b: 426): Sanayi için ihtiyaç duyulan makine ile makine aksamının gümrükten muaf tutulması, Teşvik-i Sanayi Kanunu müsaadeleriyle muafiyetin yalnızca ülke vatandaşına tahsisi, hükümet satın alımlarında yerli malların pahalı olsa dahi öncelikli olarak tercih edilmesi, yerli ürünlerin kullanımının ülke vatandaşları için zorunlu tutulması, sanayi odalarının ülke çapında yaygınlaştırılması, sanayinin bir banka ile desteklenmesi amacıyla bir sanayi bankasının kurulması.

İşçi grubunun esasları ise toplamda 34 maddenin listelenmesinden oluşmaktadır (Ökçün, 1971b: 430). Sendika hakkının tanınması ve grev kanununun düzenlenmesi, 8 saatlik günlük çalışma süresinin kabul edilmesi, gece çalışma sürelerinin ve ücretlerinin düzenlenmesi, 12 yaşını tamamlamamış çocukların çalıştırılmasına dair koşulların düzenlenmesi, asgari ücret uygulamasının kabulü, işçi ücretlerinin tüm kurumlarda nakit olarak ve düzenli şekilde ödemesi, işçilere kaza ve yaşlılık sigortası sisteminin tesis edilmesi, ülke çapındaki istihdam imkânlarından yalnızca ülke vatandaşı olan işçilerin yararlanmasının kabul edilmesi söz konusu maddelerin öne çıkanlarını oluşturmaktadır.

Kongrede ayrıca yabancı sermaye hakkında ayrı bir karar alınmıştır. Mili Türk Ticaret Birliği'nin bu konudaki önerileri hükümete sunulmuştur. Milli iktisat anlayışı ekseninde alınan kararların öne çıkanlarından bazıları şunlardır (Ökçün, 1971b: 435, 436): Tamamen yerli sermayelere verilecek işlerin belirlenmesi ve bu işlere yabancı sermayenin hileli yollarla girmesinin önlenmesi, kanunen Türk olarak kabul edilmeyen şirketlere özel işletme izinleri ve muafiyet verilmemesi ve bunların Türk vatandaşları ve şirketleri tarafından kullanılan muafiyetten yararlanamamaları, hükümetin müzakere ve ihalelerine katılamamaları ve hükümetle hiçbir sözleşme yapamamaları.

Türkiye İktisat Kongresi sonunda alınan kararlar, 1929'a uzanan süreçte hükümetin iktisat politikalarında uygulama alanı bulmuştur. TBMM'nin seçim kararı almasından sonra, Mustafa Kemal 8 Nisan 1923 tarihinde yaptığı açıklama ile Halk Fırkasının temel ilkelerini 9 madde olarak sıralamıştır. Bu maddelerden bazıları şunlardır (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, 2006: 516, 517):

- Aşar yönteminde iyileştirmeler yapılacaktır.
- Tütün üretim ve ticareti ile ilgili milletin faydasına uygun olacak şekilde tedbirler alınacaktır.
- Mali kurumlar çiftçi, sanayici ve tüccarlara ve bütün diğer iş adamlarına kolaylıkla borç verecek şekilde düzenlenecektir.

- Ham maddesi ülkede çıkarılan malları ülkede üretmek için koruyucu ve özendirici önlemler alınacaktır.

Bu açıklamanın yukarıda sıralanan iktisadi bölümü, kongre kararlarının özeti denilebilecek bir özellik göstermesi itibariyle kongre kararlarının, çalışmanın kapsamını oluşturan dönemdeki etkisini ortaya koymaktadır. Ayrıca 1920'lerdeki hükümet programlarının iktisadi bölümleri de geniş ölçüde kongre kararlarının rehberliğinde düzenlenmiştir (Tezel, 1982: 138).

Kongre Sonrası Dönemin İktisat Politikaları: Hedefler ve Uygulamalar

1923-1929 döneminde uygulama alanı bulan iktisat politikalarının genel kapsamı, Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan, objektif çerçevesi ilgili dönemde ülkenin içinde bulunduğu iktisadi şartlarla çizilmiş olan ve Osmanlı'dan devralınan iktisadi zihniyet mirasının izlerini taşıyan kararlarla belirlenmiştir. Yeni rejimin iktisadi anlamda gündemini oluşturan ilk önemli konu, Lozan Antlaşması'yla gündeme gelen sınırlamalar olmuştur. İlgili antlaşmaya bağlı ticaret sözleşmesi, gümrük resimleri ve vergilerle ilgili kısıtlayıcı hükümler öngörmekte, söz konusu hükümlere göre Türkiye; Britanya, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'ya Ağustos 1928'e kadar, 1 Eylül 1916 tarihindeki Osmanlı gümrüklerini uygulamayı taahhüt etmektedir (Boratav, 2006: 34). 1916 tarifesi, herhangi bir üretim kolunu koruyucu bir niteliğe sahip değildir (Kurmuş, 1978: 184). Bu durum, düşük gümrük tarifeleriyle dışa açık bir ekonomik yapının 1929'a dek süreceği anlamına gelmektedir. Ancak ekonominin dışa açık olması, yeni yönetimin ekonomide kendine biçtiği role yönelik uygulamaları tesis etmesine engel teşkil etmemiştir. Zira bu dönem, milli iktisat anlayışı doğrultusunda müdahaleci bir yaklaşımla devletin önemli görevler üstlenerek güdümlendiği iktisat politikalarına sahne olmuştur.

Lozan'a bağlı olarak imzalanan ticaret sözleşmesi, yeni rejime gümrük tarifeleri konusunda bir sınırlama getirmektedir. Sözleşme, ortalama nominal koruma oranı yaklaşık %13 olan 1916 Osmanlı gümrük tarifesinin esas alınmasını öngörmektedir (Kurmuş, 1978: 196). Bu kısıta karşın, dönemin genel iktisadi zihniyetine uygun olarak daha korumacı bir tarife düzenlenmesine yönelik çalışmalar, henüz dönem içerisinde 1925 yılında başlatılmıştır. Bu kapsamda 1928'de devletin isteği üzerine İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası bir tarife önerisinde bulunmuştur (Boratav, 2011: 48). Bu tarife, 1916'daki tarife göre yaklaşık 1.6 kat daha yüksek bir ortalama nominal koruma oranına sahiptir. 1929 yılında söz konusu kısıt ortadan kalktığında uygulanan gümrük tarifesi ise 1916 yılındaki tarifeden yaklaşık 3.5, 1928'de öneri olarak

sunulandan ise yaklaşık 2.1 kat daha yüksek oranda bir nominal koruma sağlamaktadır (Kurmuş, 1978: 196).

Bu dönemde sanayiye geliştirmeye yönelik yasal düzenlemeler, Osmanlı'dan devralınan iktisadi zihniyet mirasına dair izler taşıması ve devletin müdahaleci anlayışını yansıtmaları açısından önemlidir. Bu dönemde sanayileşmenin devlet eliyle tesis edildiği yasal düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Yerli sanayileşme vurgusunun öne çıktığı Türkiye İktisat Kongresi'nde sanayici grubun vergi muafiyeti, bedelsiz arazi tahsisi ve Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamında devlet alımlarında yerli ürünlerin, ithal ürünlere göre yüksek fiyatlara sahip olsa dahi tercih edilmesi gibi ayrıcalıkların yalnız Türk şirketlerine tanınması yönündeki talepleri kabul görmüştür. Kabul edilen talepler kapsamında 1913 yılında uygulamaya başlanan "Teşvik-i Sanayi Muvakkatı" 1927 yılında düzenlenerek "Teşvik-i Sanayi Kanunu" adını almıştır (RG, 15.06.1927: 608). Uzun yıllar uygulamada kalan bu kanun ile devlet eliyle doğrudan mal ve hizmet üretimine yönelik tesislerin kurulması sağlanmış ve yerli sanayi geniş kapsamlı koruma, teşvik ve muafiyetlerden yararlanmış (Boratav, 2006: 51).

Tıpkı sanayileşme politikası gibi yabancı sermayeye yönelik politikalar da 1923-1929 dönemi iktisat politikalarının genel felsefesini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Söz konusu politikaların esasını, yabancı sermaye veya Duyun-u Umumiyyeye ait şirketlerin devletleştirilmesi anlamına gelen millileştirmeler oluşturmaktadır (Buğra, 1994: 98). Bu çerçevede devlet yatırımlarının yöneldiği öncelikli olan demiryolları olmuş, bu alanda yabancı sermayenin lağvedilmesine yönelik kararlar alınmıştır (Eldem, 1994: 181). 1924 tarih 506 sayılı kanun ile birlikte Osmanlı döneminde denetimi yabancı şirketlerde olan demiryolları devletleştirilmiş ve bunların Nafia Vekaleti'ne bağlı bir kurumca işletilmesine karar verilmiştir (RG, 24.05.1924: 71). Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya ve Arifiye-Adapazarı demiryolu hatları 1924'te, Mersin-Tarsus-Adana hatları ise 1928'de devletleştirilmiştir (Boratav, 2011: 46, 47). Demiryollarındaki devletleştirmelerle birlikte devlet öncülüğünde yeni demiryolları inşası da söz konusu olmuştur. 1929'a gelindiğinde demiryolu hat uzunluğu, 1925'teki uzunluğun %29.6'sı oranında artırılmıştır (DİE, 2014: 409). Ayrıca 14 yıl boyunca yılda ortalama 200 kilometre yeni demiryolu yapılmıştır (Pamuk, 2018: 172).

Millileştirme politikası kapsamında tesis edilen bir diğer uygulama deniz ulaşımıyla ilgilidir. 1926 tarih ve 815 sayılı kanunun kabul edilmesiyle deniz ulaşımı yapma hakkı yabancı sermayeye yasaklanmıştır (RG, 29.04.1926: 359). Kabotaj Kanunu olarak bilinen kanuna göre, ülke kıyılarının bir noktasından diğerine yapılan ve yapılacak olan liman hizmetleri ve taşımacılık

faaliyetleri, Türkiye Cumhuriyeti uyruklu kişi ve kuruluşlar tarafından, Türkiye bandıralı araçlarla yapılacaktır. Öte yandan kanunun bir diğer maddeyle körfez, liman ve koylardaki tüm deniz araçlarının Türkiye Cumhuriyeti bayrağını taşıması gerektiği de hükme bağlanmıştır.

Bir diğer devletleştirme uygulaması ise Reji İdaresi'yle ilgilidir. Osmanlı'nın borçlarını ödeyemez duruma gelmesini takiben 1881 yılında yapılan antlaşmayla, devletin gelirlerini yönetmek üzere Fransız, İtalyan, İngiliz ve Avusturya temsilcilerinden oluşan Duyun-u Umumiye İdaresi kurulmuştur (Blaisdell, 1929: 1,2). Bu idarenin girişimiyle 1883'te Osmanlı Bankası, Credit Anstalt ve Bleichröder banka gruplarının ortaklığıyla oluşturulan bir konsorsiyum tarafından kuruluş nizamnamesindeki adı "Memalik-i Şahane Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji İdaresi" olan, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yerli tütün üretim ve tüketimini her yönüyle denetimine alan Reji idaresi kurulmuştur (Quataert, 2017: 35). 1925 yılına gelindiğinde Tütün Rejisi, kabul edilen 558 sayılı kanun ile birlikte 4 milyon Türk lirası karşılığında devletleştirilmiştir. Mart 1925'te Türkiye topraklarında tütünün alım satımı ile ilgili her türlü düzenlemeyi yapma yetkisini hükümete tanıyan kanun yürürlüğe girmiştir (RG, 02.03.1925, 86). Bu kanunla birlikte hükümet, 1925 yılından itibaren 1 yıllığına tütünün iç tüketime yönelik tüm aşamalarını tekeline almış, bu sürenin sona ermesiyle birlikte 558 sayılı kanunun süresi, 1926 tarih ve 734 sayılı kanun ile 1930 mali yılı sonuna kadar uzatılmıştır (RG, 18.02.1926: 301).

Yeni rejimin monopol uygulamalarına yönelik politikaları kapsamında, devlet tekeline olan iktisadi faaliyetlerin devlet himayesinde imtiyazlı şirketlere devredilmesi sağlanmış ve bu yolla devlet eliyle imtiyazlı tekeller yaratılmıştır (Kazgan, 2006: 56). Bu politikanın tesisine yönelik uygulamalar, çalışmanın kapsamını oluşturan dönemde Lozan Antlaşması'yla gündeme gelen kısıtlara karşın uygulanması amaçlanan iktisadi politikaların nasıl tesis edildiğine ve devlet eliyle yerli sermayedar yetiştirme girişimlerinin en yaygın yöntemlerine dair örnekler sunmaktadır. Lozan Antlaşması'nın ilgili hükümleri gereğince ithal mallarıyla yerli mallara farklı oranlarda tüketim ve satış vergileri uygulanamazken antlaşma, devlet tekeline konu olan mallar için kamu gelirlerini artırmak amacıyla daha yüksek bir fiyatlandırma konusunda herhangi bir sınırlama öngörmemektedir. Bu istisna, pek çok mal ve hizmet üretimini ve ithalini devlet tekeline alarak Lozan'ın ilgili kısıtlayıcı hükümlerinden kurtulmayı mümkün kılmıştır (Boratav, 2011: 40). Buradan hareketle önce devlet tekeline alınan tekeller daha sonra devlet eliyle milli burjuvazi oluşturma politikası kapsamında devlet himayesinde imtiyazlı şirketlere devredilmiştir. Bu dönemde kibrit, ispirto ve alkollü içkiler, patlayıcı maddeler ile revolver ve av fişekleri, av havanı, kapsül, plastoryanın tekelleri imtiyazlı şirketlere

devredilmiştir. 1924 yılında kibrit üretim, ithal ve satışı devlet tekeline alınmış ardından Belçika menşeli Ozin Şirketi'nin tekelin devri için verilen ilana yaptığı teklif kabul edilmiştir. 1924 yılının aralık ayında düzenlenen sözleşme ile söz konusu şirkete verilen kibrit tekeline uygulamak üzere, hükümet ile Ozin Şirketi'nin ortak girişimiyle 18 Ocak 1925 tarihinde Türkiye Kibrit İnhi-sarı Türk Anonim Şirketi (T.A.Ş.) kurulmuştur (BCA, 1926: 12.69.15). Şirketin hissedarları arasında İsmet İnönü, Celal Bayar, Yunus Nadi, Cemal Hüsnü gibi isimler bulunmaktadır (Ökçün, 1971a: 57). İspirto ve alkollü içkilerin üretim, ithalat ve satışı ise 22 Mart 1926'da devlet tekeline alınmıştır. Devletin bu hakkı, 1 Haziran 1926 tarihli sözleşme ile İş Bankası ve Polonyalı Naçelna Şirketi'ne ihale edilmiş (BCA, 1926: 19.35.15) ve ilgili tekeli işletmek üzere bu iki kurum tarafından bir tekel işletmesi kurulmuştur (BCA, 1926: 20.54.16). Toplam sermayesinin %45'i hazineye ait olan şirketin idare meclisi üyeleri arasında Siirt milletvekili Mahmut Bey, Maraş Milletvekili Mithat Bey gibi isimler bulunmaktadır (Ökçün, 1971a: 58). 1925 yılı bütçe kanunu ile kurulmuş olan patlayıcı maddeleri kapsayan tekelin işletilmesi Hükümet ile İbrahim Beyzade Lütfü Bey ve ortakları arasında imzalanan 7 Eylül 1926 tarihli tekel işletme sözleşmesi uyarınca İbrahim Beyzade Lütfü Bey ve ortaklarına ihale edilmiştir. Sözleşmede, tekelin işletilmesi için bir Türk anonim şirketin kurulması öngörülmektedir. Bu kapsamda Bakanlar Kurulu'nun 23 Ocak 1927 tarihli kararı ile hükümeti temsilen Maliye Vekili Abdülhalik Bey, İbrahim Beyzade Lütfü Bey ve ortakları, merkezi Paris'te bulunan üç Fransız şirketi tarafından bir tekel şirketi kurulmuştur. Maliye Bakanlığı'nın %50 oranında sermaye payına sahip olduğu şirketin çeşitli dönemlerdeki idare meclis üyeleri arasında çok sayıda milletvekili ve bürokrat bulunmaktadır (Ökçün, 1971a: 58, 59). Tekel hakkı devlete ait olan her çeşit revolver ve av fişekleri, av havanı, kapsül, plastyanın üretim tekelinin işletilmesi, 2 Haziran 1926'da imzalanan işletme sözleşmesiyle Hükümet ile İbrahim Beyzade Lütfü Bey ve ortaklarına ihale edilmiştir. Revolver ve Av Fişekleri T.A.Ş. ilgili sözleşmenin 3. maddesi uyarınca tekelin işletilmesi amacıyla kurulmuştur. Barut tekelinin işletilmesi için kurulan şirketin kurucularıyla bu şirketin kurucuları aynıdır ve idare meclis üyeleri de çoğunlukla aynı isimlerden oluşmaktadır (Ökçün, 1971a: 60). Monopol uygulamalarına yönelik politikalar kapsamında limanların da devletin imtiyaz tanıdığı şirketler eliyle işletilmesi sağlanmıştır. 1925 tarih ve 618 sayılı kanun ile hükümet limanların idaresine yönelik tüm işlerde yetkili kılınmış (RG, 20.04.1341: 95) ve bu dönemde İstanbul, İzmir, Trabzon ve Mersin limanlarının işletilmesi devlet tekeline geçmiş, daha sonra bu tekel hakkı 4 limanda da yeni kurulan anonim şirketlere devredilmiştir (Boratav, 2006: 48).

1923-1929 dönemi iktisat politikalarının önde gelen uygulamalarından biri de dönemin bankacılık faaliyetleridir. Bu dönemde, devlete ait olan ve

iktidara yakın çevrelerce bankalar kurulmuştur. Dönem başında İş Bankası'nın kurulması, söz konusu dönem boyunca devletin iktisat politikasını sembolize eden önemli bir gelişmedir (Ahmad, 1993: 96). Türkiye İktisat Kongresi'nde tüccarları temsil eden grubun talepleri doğrultusunda 1924'te İş Bankası kurulmuştur. Özel hukuk hükümlerine bağlı bir anonim şirket statüsüyle kurulmakla birlikte bir taraftan sermayesinin sağlanma şekli diğer taraftan kurucu ve yönetim kadrosunun kompozisyonu ve bankaya verilen görevler, İş Bankası'na sözde özel bir kurum (Hale, 1980: 101), bir yarı kamusal banka görünümü vermektedir (Kocabaşoğlu, 2001: 29). Bu yapısı bankanın, kuruluşunun ilk aşamalarından itibaren devlet imkan ve garantilerini almasını sağlamıştır (Aydemir, 2011: 452). İş Bankası'nın toplam sermayesi 1 milyon liradır (İstatistik Yıllığı, 1929: 165). Bankaya ilk sermaye katılımı Kurtuluş Savaşı sırasında Hindistan alt kıtasındaki Müslümanlarca Mustafa Kemal'e gönderilen paranın harcanmayan kısmından sağlanmıştır (Kocabaşoğlu, 2001: 4). Ancak, Mustafa Kemal'in bankaya parasal katkısı 250.000 lira ile sınırlı değildir. Mustafa Kemal, 26 Ağustos 1924 tarihinde bankadaki 2 numaralı hesabına ayrıca 207.400 lira yatırmış ve toplamda İş Bankası'nın sermayesinin yaklaşık %45'i Mustafa Kemal tarafından sağlanmıştır (Kocabaşoğlu, 2001: 5). Toplam sermayenin kalan %55'lik kısmı ise bankanın kurucuları ve diğer sermayedarları tarafından karşılanmış ve 1926 yılında kuruluş sermayesinin tamamı ödenmiştir. 1927 yılında İtibar-i Milli Bankası'nın İş Bankası'na katılması sağlanmış ve böylelikle bankanın sermayesi 4 milyon liraya çıkarılmıştır (BCA, 1927: 24.34.6). Banka Mustafa Kemal'in himayesinde, mübadele imar ve iskân vekilliği görevinden istifa edip banka yönetimine gelen Celal Bayar tarafından kurulmuştur. Bankanın kurucu listesi 36 kişiden oluşmaktadır ve kurucular arasında milletvekili olanların sayısı 13'tür (Keyder, 1987: 106). Bu isimlerin tamamı ilk senelerde bankanın yönetim kurulunda yer almıştır. Kurucular arasında milletvekilleri dışında kalanları ise eşraf, tüccar ve sanayiciler oluşturmaktadır. Bankanın idare heyeti başkanlığına Siirt milletvekili Mahmut Soydan getirilmiştir. Kurucular arasında bulunan, çeşitli illerin milletvekillerinden oluşan önemli siyasal aktörlerden bazıları ise Fuat Bolca, Şakir Kınacıoğlu ve Salih Bozok'tur (Kocabaşoğlu, 2001: 51, 52).

Bankanın 76 maddeden oluşan tüzüğü'nün 2. maddesinde, bankanın amaçları arasında (i) tüm banka işlemlerini yapmak, (ii) tarımsal ve sınai faaliyetler ile madencilik ve bayındırlık faaliyetlerinde bulunmak, (iii) çeşitli eşyanın, araç ve gereçlerin üretimi veya temini için şirketler kurmak, bu alanlarda faaliyette bulunan şirketlere katılmak, (iv) çeşitli sınai ve ticari faaliyetleri gerek kendi ad ve hesabına, gerekse yerli ve yabancı kuruluşlarla ortaklaşa veya bu kuruluşlar ad ve hesabına üstlenmek ve uygulamak gibi görevler

yer almaktadır. İkinci maddede ayrıca, belirtilen faaliyet alanlarının kısıtlayıcı olmadığı da hükme bağlanmıştır. Ayrıca sözleşmenin 2. maddesi, bir bölümü kuruluştan hemen sonra yapılan eklemelerle genişletilmiş; sigortacılık, taşımacılık, ihracat, turizm ve enerji üretimi ile dağıtım da faaliyet alanı içine alınarak bankaya geniş bir girişimcilik ve faaliyet alanı açılmıştır (Kocabaşoğlu, 2001: 30). Bankaya pek çok imtiyaz sağlanmıştır. İtibar-ı Milli Bankası'nın bünyesine katılmasıyla birlikte bankanın bankacılıktaki özel yetkileri İş Bankası'na geçmiştir (Akalın, 2010: 132). Bu özel yetkiler kapsamında 1927-1928 yıllarında temettü üzerinden kazanç vergisi alınmamıştır. Oysa birleşmeden önce bankanın kazanç vergisi ödemesi 1925'te 174, 1926'da ise 450 kuruştur (Kocabaşoğlu, 2001: 56). Bankanın elde ettiği imtiyazlardan bir diğeri hükümetin, ispirto ve ispirto lu içkiler tekelinin işletme hakkını, 1926 tarihli bir anlaşma ile Naçelna Organizaçya Şirketi ve İş Bankası'nın kurdukları İspirto ve Meşrubatı Küuliye İnhisarı İşletme T.A.Ş.'ye devretmesidir (Tekeli ve İlkin, 1982: 205). Ayrıca sağlanan imtiyazlar ile İş Bankası; Zonguldak kömürlerinin işletilmesi, şeker sanayiinin kurulması, dokuma sanayiinin geliştirilmesi gibi önemli roller üstlenmiştir (Tekeli ve İlkin, 1997:189). Öte yandan devletle kurduğu ilişkiler ile sağladığı imtiyazlar, bankanın mevduatlarının artırılmasına da katkı sağlamıştır. Banka 1924 yılında önemli bölümü hükümete ait olan 2.4 milyon lira mevduata sahiptir (Aydemir, 2011: 454). İş Bankası'nın toplam mevduatı 1925'te %233.3, 1926'da %77.5, 1927'de %103.5 ve 1928'de %19.3 oranında artış göstermiştir (İstatistik Yıllığı, 1929: 165).

Bu dönemde kurulan bir diğ er önemli banka, Sanayi ve Maadin Bankası'dır. Söz konusu banka, yeni rejimin kurulmasını takip eden süreçte sanayi ve maden hayatına müdahale amacıyla devletin kurduğu ilk kuruluş olma niteliği taşımaktadır. Türkiye İktisat Kongresi'nde sanayi grubu temsilcilerinin önemli taleplerinden biri, ülkedeki mevcut imtiyazlı ve özel bankaların katılımıyla yüksek sermayeli bir sanayi bankası kurulmasıdır. Kongre sonrası sanayinin bir banka ile desteklenmesi amacıyla Ticaret Vekaleti'ne bağlı, anonim şirket statüsüyle Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur (RG, 23.04.1341: 96). Kurulduğu yıl ödenmiş sermayesi 1.313.441 Türk Lirası (İstatistik Yıllığı, 1929: 167) olan bankanın kuruluş amacı bankanın kuruluş kanununda, madencilik ve sanayi işletmelerinin kurulmasını sağlamak, bu kuruluşlara kredi vermek ve iştirak etmek şeklinde ifade edilmiştir. Bankanın İdare Meclisi; Ticaret Vekaleti Maadin Müdürü Abdullah Hüsrev Bey, Maliye Müfettişi İhsan Bey, İstanbul Ticaret Odası İstihbarat Kısmi Müdürü Ali Sami Bey, İzmir Harbiye Reisi Muavini Selahattin Nevzat Bey ve İzmirli Emin Efendi'den oluşturulurken, bankanın genel müdür yardımcılığına Ticaret ve İskan Vekaleti Sanayi ve Me-sai Müdürü Hayrettin Bey getirilmiştir (BCA, 1925: 13.24.19). Banka, Osmanlı

döneminden kalan, daha çok askeri ihtiyaçların karşılanmasına yönelik sanayi alanındaki 4 kamu iktisadi işletmesi Beykoz Deri Kundura, Defterdar Yünlü Dokuma, Hereke Yünlü ve İpekli Dokuma ve Bakırköy Pamuklu Dokumayı devralmıştır (Akgüç, 1992: 25). Sanayi ve Maadin Bankası'nın sanayi maden işletmeleri ve iştiraklerinin sayısı 1928'e gelindiğinde 13'ü bulmuştur (Tekeli ve İlkin, 1997: 191). Bankanın, iştiraklerindeki sermaye payı %10 ile %30 arasında değişen oranlara sahiptir (Akgüç, 1992: 25). 1925 yılında bankaya, İzmir limanında yükleme ve boşaltma işlemleri yapan vapurlara tatlı su dağıtım tekeli, İş Bankası ve Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi ile birlikte verilmiştir (BCA, 1925: 13.24.10). Bununla birlikte bankaya 1 yıl sonra Malatya Dermesih Deresi'nden elektrik üretim ve dağıtım imtiyazı tanınmış ve Ergani Bakır Madeni Şirketi'ndeki devlet hisseleri devredilmiştir (BCA, 1926: 19.29.19).

1927 yılında, 1923-1929 döneminin ikinci devlet bankası olan, ülkedeki imar işlerini üstlenmiş "Emlak Eytam Bankası" kurulmuştur. Bu tarihe kadar inşaat işleri için kredi vererek ihtisaslaşmış bir bankanın varlığından söz etmek mümkün değildir. Emlak ve Eytam Bankası, ülkedeki ilk önemli ipotek bankası olma özelliğini taşımaktadır (Tekeli ve İlkin, 1997: 192). Bankanın kuruluş sermayesi 20 milyon liradır (İstatistik Yıllığı, 1929: 170). Bu sermayenin yarısının devlete ait gayrimenkul ve arsaların bankaya devriyle sağlanması kararlaştırılmış, bu çerçevede 1920'lerin sonuna dek hazine emlağının 4.2 milyon liralık kısmı banka sermayesine dönüştürülmüştür (Tekeli, 2012: 53). Maliye Vekaleti'nin sermayesine %50 oranında ortak olduğu bankanın yapacağı tüm işlemlerin denetiminden Maliye Vekaleti sorumludur (RG, 03.06.1926: 389). Kuruluş tarihinden hemen sonra Ankara'da ve İzmir'de çalışmalarına başlayan bankanın 1928'de İstanbul'da, 1934'te Bursa'da şubesi açılmıştır. Ancak banka ülke genelindeki ihtiyaçları karşılamak için kurulduysa da kuruluşunun ilk yıllarında kredi kaynaklarının önemli bölümü Ankara'nın imarı için ayrılmış, şehirdeki kamu yapıları ve konutları banka tarafından geniş ölçüde kredilendirilmiştir (Tekeli, 2012: 54). 1928-1937 arası dönemde bankanın Ankara'nın imarı için 10 milyon liralık yardımı bulunmaktadır. 1926'yı takip eden 11 yılda Ankara'da inşa edilen binaların %42.1'i inşaatları aşamasında, %42.7'si inşaat aşamasının bitmesinin ardından bankadan faydalanmıştır (CHP: On Beşinci Yıl Kitabı, 1938: 521). Aynı zamanda bu dönemde milli iktisat anlayışı çerçevesinde devletin teşvik ve desteğiyle çok sayıda yerel banka kurulmuştur. 1923-1929 döneminde kurulmuş olan ana ihtisas bankalarının uzantısı olarak kurulan bu bankalardan yalnızca birinin kurucu, idare meclisi üyeleri ve hissedarları arasında yabancılar bulunmaktadır (Ökçün, 1971a: 98).

Tüm bu uygulamalara bakıldığında, bu dönemin iktisat politikasını milli iktisat anlayışı doğrultusunda, devlet öncülüğünde müdahaleci ve korumacı bir model şeklinde tanımlamak mümkün görünmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, Türkiye İktisat Kongresi ve 1923-1929 döneminde kongrede alınan kararlar doğrultusunda tesis edilen uygulamalar ele alınarak kongrenin ve çalışmanın kapsamına giren dönemdeki iktisadi politikaların niteliğine dair bir değerlendirme yapılması amaçlanmıştır. Elde edilen bulgular ışığında ulaşılan sonuç, kongrenin ve erken cumhuriyetin 1923-1929 dönemi iktisat politikalarının liberal bir nitelik göstermediğidir.

Bu çalışmada öncelikle, Osmanlı'nın son döneminde yükselen milli iktisat anlayışının, erken cumhuriyet döneminde de benimsendiği görülmüştür. Bu anlayışın etkilerini, Türkiye İktisat Kongresi öncesi hazırlanan ve kongre gündemini belirleyen raporlar, kongrede alınan kararlar ve kongre sonrası uygulanan politikalarda görmek mümkündür. Bu sürekliliğin tespiti, 1923-1929 dönemindeki iktisat politikalarının karakterini anlamak açısından son derece önemlidir. Zira bu dönemde temel amaç, milli iktisat anlayışı rehberliğinde bir iktisadi yapı tesis etmektir ve ekonomide devlet müdahalesi ve bu kapsamdaki uygulamalar böyle bir yapının organizasyonu için bir gerekliliktir.

Kongre öncesinde Milli Türk Ticaret Birliği tarafından hazırlanan ve kongre kararlarında etkili olduğu bilinen rapor, milli iktisat anlayışının izlerini taşımaktadır. Kongrenin toplanmasıyla başlayan dönemden 1929'a uzanan süreç, bu anlayış çerçevesinde oluşturulan uygulamalara sahne olmuştur. Yabancı sermayeye yönelik politikalar kapsamında Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya ve Arifiye-Adapazarı demiryolu hatları ile Mersin-Tarsus-Adana hatları devletleştirilmiş ve devlet öncülüğünde yeni demiryolları inşa edilmiştir. Kabotaj Kanunu'yla deniz ulaşımı yapma hakkı yabancı sermayeye yasaklanmıştır. 1925 yılına gelindiğinde Tütün Rejisinin devletleştirilmesiyle Türkiye topraklarında tütün alım satımını ilgilendiren düzenlemeleri yapma yetkisi hükümete verilmiştir.

Yine milli iktisat anlayışına uygun olarak kongrede alınan kararları içeren belgelerde devlete birincil derecede görev ve sorumluluk atfeden ve hemen hemen her alanda devlet müdahalesini öngören taleplerin ağırlığı dikkat çekmektedir. Piyasaların devlet eliyle yaratılması ve düzenlenmesi talep edilmektedir. Bu talepler çerçevesinde 1929'a uzanan süreçte, bu anlayış ekseninde oluşturulan iktisadi politikalar uygulama alanı bulmuştur. Sanayileşme

politikası kapsamında, sanayileşmenin devlet eliyle tesis edildiği yasal düzenlemeler hayata geçirilmiş, Teşvik-i Sanayi Kanunu'yla yerli sanayiye kapsamlı ayrıcalıklar tanınmıştır. Monopol uygulamaları kapsamında da devlet tekelinde olan iktisadi faaliyetler imtiyazlı şirketlere devredilerek devlet eliyle imtiyazlı tekeller yaratılması sağlanmıştır. Bu dönemde kibrit, ispirto ve alkollü içkiler, patlayıcı maddeler ile revolver ve av fişekleri, av havanı, kapsül, plastoryanın tekel hakları imtiyazlı şirketlere verilmiştir. Öte yandan İstanbul, İzmir, Trabzon ve Mersin limanlarının işletilmesi 1925 yılında devlet tekeline geçtikten sonra bu hak her 4 limanda da yeni kurulmuş olan anonim şirketlere devredilmiştir. Bankacılık faaliyetleri kapsamında da dönemin iktisadi zihniyetine uygun olarak devlete ait olan ya da yönetici kadroya yakın çevrelerce pek çok imtiyaza sahip ana ihtisas bankaları ve devlet desteğiyle kurulmuş, yalnızca birinin kurucu, idare meclisi üyeleri ve hissedarları arasında yabancıların olduğu çok sayıda yerel banka faaliyete geçmiştir.

Ayrıca kongre öncesi yapılan hazırlıklarda otarşi anlayışına yapılan vurgu göze çarpmaktadır. Bu durum, ekonomide milli iktisat anlayışına uygun bir yapıyı hâkim kılmamanın otarşik bir düzeni beraberinde getirmesinin bir sonucudur. Himayeci bir gümrük politikası, her alanda sanayileşme ve sanayinin teşvik edilmesine yönelik uygulamalar otarşik bir iktisadi yapının temel unsurlarını oluşturmakta, böyle bir iktisadi düzenin tesis edilmesi de devlet müdahalesini zorunlu kılmaktadır. Kongre öncesi hazırlanan raporlarda sınai üretimin ve sanayileşmenin hızının artırabilmesi için gerekli teşvik ve desteklerin verilmesinin önerilmesi, Lozan'ın gümrük tarifeleriyle ilgili kısıtına karşın korumacı bir tarife uygulanması yönündeki çalışmaların 1925'ten itibaren başlaması ve 1929 itibarıyla himayeci bir tarifenin düzenlenmesi, iç piyasanın oluşturulmasında demiryolu ve karayollarının yapımına ağırlık verilmesi gibi uygulamalar bu dönemde öne çıkmaktadır. Öte yandan kongre açılışında İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt yaptığı konuşmada, ülkenin kendi kendine yeterli bir yapıda olmasını sağlayacak politika önerilerini sıralamıştır.

Bu bilgiler ışığında, Türkiye İktisat Kongresi ve kongre sonrası dönemde uygulanan iktisat politikalarının liberal bir niteliğe sahip olduğunu ifade etmek güçleşmektedir. Buradan hareketle 1930'la başlayan, devletin ekonomik faaliyetlerdeki hâkimiyet sahasının genişlediği döneme ait politikaların, 1923-1929 arasında uygulanan liberal politikaların başarısızlığı sonucunda tesis edilmediği, erken cumhuriyetin bu çalışmaya konu olan döneminde uygulama alanı bulan iktisat politikalarının, devletçilik döneminin katı müdahaleci politikalarına geçişi sağlayan nitelikte bir karakter gösterdiği söylenebilir.

Kaynakça

Arşiv

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 18.01.1925, 30.18.1.1., 12.69.15.

BCA, 15.04.1925, 30.18.1.1., 13.24.10.

BCA, 29.04.1925, 30.18.1.1., 13.24.19

BCA, 09.05.1926, 30.18.1.1., 19.29.19.

BCA, 01.06.1926, 30.18.1.1., 19.35.15.

BCA, 25.08.1926, 30.18.1.1.1., 20.54.16.

BCA, 25.05.1927, 30.18.1.1., 24.34.6.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

TBMM Zabıt Ceridesi, 05.02.1923, Cilt: 27.

Resmi Yayınlar

Cumhuriyet Halk Partisi (1938), *On Beşinci Yıl Kitabı*, Ankara.

Devlet İstatistik Enstitüsü. (2014). *İstatistikî Göstergeler 1923-2013*. Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.

Resmi Gazete, 20.04.1341, Sayı: 95.

Resmi Gazete, 20.04.1341, Sayı: 96.

Resmi Gazete, 24.05.1924, Sayı: 71.

Resmi Gazete, 02.03.1925, Sayı: 86.

Resmi Gazete, 18.02.1926, Sayı: 301.

Resmi Gazete, 29.04.1926, Sayı: 359.

Resmi Gazete, 03.06.1926, Sayı: 389.

Resmi Gazete, 15.06.1927: Sayı: 608.

T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. (1929). *İstatistik Yıllığı 1929*. C. 2. Cumhuriyet Matbaası.

Telif ve İnceleme Eserler

Ahmad, F. (1993). *The Making of Modern Turkey*. London: Routledge.

Akalın, G. (2010). *Cumhuriyet Dönemi Ekonomi-Politik Tarihinin Liberal Yorumu*. Ankara: Orion Kitabevi.

Akgüç, Ö. (1992). *100 Soruda Türkiye'de Bankacılık*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Atatürk Araştırma Merkezi. (2006). *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*. Ankara.

Aydemir, Ş.S. (2011). *İkinci Adam: 1884-1938 1. Cilt*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Blaisdell, D.C. (1929). *European Financial Control in The Ottoman Empire: A Study of the Establishment, Activities, and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt*. New York: Columbia University Press.

Boratav, K. (2006). *Türkiye'de Devletçilik*. Ankara: İmge Kitabevi.

- Boratav, K. (2011). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2009*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Buğra, A. (1994). *State and Business in Modern Turkey: A Comparative Study*. Albany: State University of New York Press.
- Çavdar, T. (2003). *Türkiye Ekonomisinin Tarihi: 1900-1960*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Eldem, V. (1994). *Harp ve Mütareke Yıllarından Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Finefrock, M. (1981). Laissez-Faire: The 1923 Izmir Economic Congress and Early Turkish Developmental Policy in Political Perspective, *Middle Eastern Studies*. 17:3, 375-392.
- Hale, W. (1980). Ideology and Economic Development in Turkey 1930-1945, *British Society for Middle Eastern Studies*, Vol: 7, No: 2.
- İnan, A. (2020). *İzmir İktisat Kongresi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kazgan, G. (2006). *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Keyder, Ç. (1987). *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*. London: Verso.
- Kocabaşoğlu, U. (2001). *Türkiye İş Bankası Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kurmuş, O. (1978). 1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler. *ODTÜ Gelişme Dergisi*. 1978 Özel Sayısı.
- Ökçün, G. (1971a). *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Ökçün, G. (1971b). *Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir: Haberler-Belgeler-Yorumlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Ökçün, G. (1975). Teşvik-i sanayi kanun-ı muvakkatı, 1913. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 30:1, 25-44.
- Pamuk, Ş. (2018). *Economic Development of Turkey Since 1820*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1997). *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*. Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.
- Tekeli, İ. (2012). *Türkiye'de Yaşamda ve Yazında Konutun Öyküsü (1923-1980)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1982). *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Tezel, Y.S. (1982). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. Ankara: Yurt Yayıncılık.
- Toprak, Z. (1995a). *İttihat- Terakki ve Devletçilik*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (1995b). *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yenal, O. (2010). *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Quataert, D. (2017). *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş: 1881-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zürcher, E.J. (2017). *Turkey: A Modern History*. London & New York: I.B. Tauris.

İlahiyatın Düzenle İmtihanı: Din, Kimlik ve Siyaset Üçgeninde İlahiyat Aydını

Şaban Erdiç*

Öz

Örgütlü dinin önemli bir statü göstergesi olarak ilahiyat aydını kendi tarihsel mirası üzerinde bugün din, siyaset ve kimlik ilişkileri etrafında birisi siyasal otoritenin değişken politik ajandasıyla uyumlu diğeri ise siyaseti içerden bir bilgi ve akılla varoluşsal ahlaki kurguya dayandıran iki farklı epistemoloji ve perspektif ortaya çıkarmıştır. Bu çerçevede çalışma Türkiye’de siyasetin yasallaştırdığı düzen nosyonuna karşı ilahiyat aydınının dinsel tepkileri ile bu bağlamdaki kimlik inşasını konu edinmiştir. Çalışmanın amacı bugünkü siyasal konjonktürde ilahiyat aydınının siyasal katılım ve kimlik çıktılarını bazı kavramsallaştırmalar üzerinden olgu merkezli anlamak ve açıklamaktır. Araştırma verileri ilahiyat aydınının medyaya yansıttığı tartışmalar esas alınarak olgu merkezli kuramsallaştırma tekniği üzerinden tarihsel sosyolojik bir perspektifte yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İlahiyat, İlahiyat Aydını, Din ve Siyaset, Din ve Kimlik, Düzen

The Theology’s Exam with the Order: The Theologian Intellectual in the Triangle of Religion, Identity and Politics

Abstract

As an important status indicator of organized religion, the theologian intellectual has created two different perspectives on his historical legacy around religion, politics and identity relations; one compatible with the changing political agenda of the political authority and the other basing politics on an existential moral construct with an insider knowledge and mind. In this context, the study deals with the religious reactions of the theologian intellectuals against the notion of order legalized by politics in Turkey and identity construction in this context. The aim of the study is to understand and explain the political participation and identity outcomes of the theologian intellectuals through some conceptualizations.

Keywords: Theology, Theologian Intellectual, Religion and Politics, Religion and Identity, Order

*Doç. Dr. | Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı
serdic07@hotmail.com | ORCID: 0000-0001-9453-2072

DOI: 10.36484/liberal.1312526

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 28, Sayı:112, Güz 2023, ss. 79-102.

Gönderim Tarihi: 10 Haziran 2023 | Kabul Tarihi: 21 Ağustos 2023

Giriş: Kavramsal Bir Tartışma

Genel olarak kıta Avrupa'sında modernitenin kendisine özgü koşulları içinde yönetici seçkinlerle halk arasında özgün bir kamusal alan yaratan entelektüellerden ayrı bir konuma yerleştirilen aydın, toplumsal evrenin belli bir yönünün özenli incelenmesine dönük düşünceler ve teorik kurgular geliştiren teorisyen, akademisyen ve siyasetçileri belirtmek için kullanılan bir isimdir. Bedensel etkinliklere karşılık zihinsel ve düşünsel etkinliği üzerinden tanımlanan aydının farklı toplum ve kültürlerdeki sınırlarıyla ilgili değerlendirmeler bazı paradigmatik ayrımlar yaratmıştır. Bu bağlamda aydınların toplumda özerk bir grup mu yoksa ideolojik angajmanlara sahip uzmanlaşmış bir kategori mi oldukları tartışmasında örneğin Gramsci, her işte bilişsel bir yön olabileceği vurgusundan hareketle bütün insanların toplumda aydın olamayacağına dikkat çekerek bu konuda onların toplumsal ve siyasi pratik içinde yerine getirdikleri işlevleri temel alan bir kavramsallaştırma ortaya koymuştur (Gramsci, t.y.: 17-48; Ransome, 2011: 238-239). Fakat bunlarla birlikte bütün görece ve apriori anlamları içinde oldukça genelleştirilmiş düşünsellik ve işlevsellik vurguları etrafında yapılan bir aydın kavramsallaştırmasının da kuşatıcı olmayacağı açıktır. Esasen sorun; kavramın orijinal içeriği, evren ve insana ait düşünsel odakları, belirli bir zaman, coğrafya, sınıf, kültür ve ideoloji ile ilişkisi, işlevselliği ya da özgünlüğü, merkez veya çevre duyarlılığı, kültürel taşıyıcılık, akılcılık, evrensellik ve eleştirel tavırla ilgisi yönlerinden çok daha derinliktir.

Bazı kavramsal sorunlarla birlikte (Mardin, 1998: 255-269) bugün Türkiye'de aydın; ayrıcalıklı düşünsel, kültürel kodlar yanında üst eğitim basamaklarında kat edilen mesafeler alınarak belirli bir konuda uzmanlaşmış, statü işgal etmiş yazar-çizer ve düşünür çevresini anlatmak üzere genel bir kullanıma sahiptir. Bu yaklaşımda burada da aydın; modernitenin tarihsel, ekonomik, kültürel, dinî, siyasi ve estetik ruhu ile bütünleşik intelijansiyasından farklı bir anlam şebekesinde kullanılırken *ilahiyat aydını* tarihsel kökenindeki *âlimin* modernleşmeyle yaşadığı dinî, siyasi, kültürel dönüşümün yeni rol uğrağı olarak görülmüştür. Sonuçta burada bu isim bağlamında, toplumlarda az sayıdaki entelektüel/aydın/mütefekkir/münevver/arif/ilahiyatçı/din adamı/papaz/haham/şifacı vb. statü göstergeleri ile *eylem* odaklı halk kitleleri ve yönetimi elinde tutan iktidar mensupları arasında birtakım ihtiyaçlar üzerinden kurulan kadim ilişkinin Türkiye özelindeki modern kesişim noktalarına odaklanılmış olacaktır.

Bu kısa aydın tartışmasına ilaveten konuyu kavramsal olarak din, ilahiyat, düzen, siyaset ve kimlikle ilişkisi yönünden de değerlendirmeye ihtiyaç vardır. Din ister bir dünya kurma ve koruma girişimi (Berger, 1973: 13-60),

ister bize ait olmayan şeylerin bu dünyadaki nesnelere ilişkinliği şeklinde görülsün (Eliade, 1959: 11-13) sonuçta bir tarafı kutsal bir tarafı kutsal dışı iki alandan söz ediyoruz demektir. Din sahip olduğu iddialarla dünyayı/düzeni değiştirmede olduğu kadar bu değişimi engelleme konusunda da bir işleve sahiptir (Bilgin, 2021a: 76-94). Bu noktada kurumsal olarak dinin daha fazla karşı karşıya geldiği kutsal dışı alanların en göze çarpanı, kendisi gibi bir otorite etrafında örgütlenmiş siyasettir (Barbier, 1999).

Düzeni koruma; değişime engel olma ya da en azından onu sıkı bir şekilde kontrol etme şeklinde olabileceği gibi değişimi sosyalizasyon sürecinde yeniden içselleştirerek gelenekle ilişkilendirme anlamında bir çeşit *toplumsal soy-luluk*la da olabilir. Birinci durumda genel olarak siyaset yapıcılar tarafından din geleneksel ve güvenlikçi politikaların yasallaştırılmasında ve sorunların maskelenmesinde bir araç olarak kullanılmaya her zaman yakın durmuştur. Bu noktada aydınla siyaset arasındaki ilişki dinsel olmaktan çok reelpolitiktedir. İkincisinde ise -İslam'ın risâlet dönemi ve buna göre önemli bir ontolojik farklılaşmayla Hristiyan ortaçağındaki reformasyon sürecinde de görüldüğü gibi- din serbest kültür değişimlerinin anlamlı bir kaynağı olarak görülmüştür. Bu düzlemde ise aydının siyasetle ilişkisi genel anlamda ilkeseldir. Dolayısıyla her halükârda *düzen*, din ile yakından ilişkili görülmüş ve hatta Batı dillerinde *din*, *düzen* anlamında kullanılırken *kaos* onun zıttı bir anlam ifade etmiştir. Bergerci çözümlemede *düzen*, toplumun sürekli ulaşmak istediği; fakat toplumsal değişim ve sosyalizasyonun doğası gereği de asla tam olarak ulaşamadığı eksik bir olgunlaşmayı ve toplumun öznel ve nesnel bütünleşme halini tanımlar. Durum ne olursa olsun sonuçta bir *dünya kurma ve dünya koruma* girişimi olarak görülen din bugüne kadar insan toplumunun *düzen* arayışı için işlevselleştirdiği önemli bir referans kaynağı olmuştur (Berger, 1973: 35-37).

Bu yazının başlığında *düzen*; Türkiye'de siyasal gücün genel toplum tasarımı için belirlediği hedeflere karşın toplumsal kimi uyum ve uyumsuzluk durumlarında ilahiyat aydınının bunlara yönelik politik tavrını anlatmak üzere kullanılmıştır. Bu yerel politik kültür dışında kavram daha genel bağlamda küresel ölçekli siyasal kültürle de ilişkilendirilmiştir. Dolayısıyla bu yazı biri Türk siyasal kültürü özelinde yerel diğeri postmodern değerler bağlamında küresel olmak üzere iki epistemolojik çevreye sahiptir.

Öte yandan yazıda *ilahiyata* örgütlü bir din alanı olarak yaklaşmış, *ilahiyat aydını* ise dinsel bir statü göstergesi kabul edilmiştir. Toplumun ilahiyat aydını üzerinde etkileri olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte bütün ontolojik, epistemolojik ve metodolojik farklı kutsal tasarımları yanında gündelik hayata dair bireysel, toplumsal, tarihi ve estetik bütün entelektüel sahaları

içine alan geniş din yorumları ile ilahiyatın da toplum üzerinde belirleyici etkileri olduğu görülmektedir. Hatta bu anlamda toplumun/siyasetin her zaman bir ilahiyat/aydın fotoğrafı sunmaya hazır durduğunu söylemek gerekir.

Burada üzerinde durulması gereken kavramlardan biri de kimliktir. Dine işlevsel bir kavramsallaştırma üzerinden yaklaşanlar genel anlamda dini, *kimliğin kutsallaşması* olarak tanımlama eğiliminde görülmüşlerdir (Greil ve Davidman, 2016: 14). Kimlik, içinde din ve siyaset kurumlarının da bulunduğu bir etkileşim çevresinde zaman ve mekâna bağlı ihtiyaçlarla toplumsal olarak inşa edilmiş bir imgelemdir. Bu, kimliğin tarihsel bağlama göre bileşenlerinin değişmesi anlamına gelmektedir. Jan Berting kolektif sembollerin çöküşü ardından kolektif kimliklerin yükselişinden söz ederken süreçte küreselleşme ve belirli grupların dışlanmasıyla büyüyen grup rekabetleri yanında aslında güven bunalımı, krizler, riskler etrafında siyasi liderlerin kendi politik hedeflerini takip etmelerini kolaylaştıracak bir referans çerçevesi -ya da kimlik siyaseti- yaratma arzularının da etkili olabileceğinden söz etmiştir (Berting, 2021: 16). Doğal olarak bu, yeni şartlarda yeni bir kolektivizm anlamına gelmektedir. Küreselleşme ve kimlik bağlamında meselenin Türkiye tarafına bakıldığında tarihsel olarak her şeyi *devlet maslahatına* tahavvül eden moral yaklaşım ile çoğunlukla her şeyi *eylemeye/yapmaya* odaklı; bu yüzden de bilgiyi kolaylıkla bir iktidar mücadelesine dönüştüren aydın tavrı yeni kutsal politik kolektiviteler için uygun bir zemin yaratmıştır (Sarıbay, 1998: 102-112).

Öte yandan içinde her zaman anlamlı bir öteki barındıran, gerçek arzuyu maskeleyen bir kurgu ve gerçeklik tasarımına işaret eden benlik ile onun özel ve kamusal alanlarda temsili olan kimlik arasında bir ayırım ve mesafe olduğu ifade edilmelidir. Bu mesafenin daha az olduğu ve bireyselliğin çarpıcı bir görünürlüğü ulaşmadığı geleneksel toplum katında benlik verili, tayin edilmiş bir varlık ve daha yüce bir güç tarafından adlandırılmış bir şey olarak düşünülmüştür. Modernite projesinin çizdiği katı sınırların medya gibi yeni temsil alanlarıyla gittikçe sivilaşması, özneliğin daha fazla dolaşıma girmesi ve daha başkaca etmenler altında birey-altı kabul edilenlerin de görünmezlikten çıkıp etkileşimsel alana dâhil olması sonucunda geç kapitalist dönemde artık benlik ve kimlik belirgin bir şekilde apayrı iki şey haline gelmiştir. Ancak bu son kertede de kimlikler benlikleriyle bütün çelişkileri ve ona karşı apaçık yabancılaşmaları içinde politikanın kullanışlı bir nesnesi olarak öne çıkmış gözükmektedirler. Kimliğin özneleştiği ve buna mukabil benliğin nesneleştiği bu yeni uğrak *biz ve onların, benden koparılarak imal edilen kurgulara* dönüştüğü yeni bir *düzeni* inşa etmiştir. Sonuçta özneliğin toplumsal müdahalelerle muhasara edildiği, kamusal olanın da özel çıkarların alanına dönüştüğü bir durum ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla kurgu-öznelere haline getirilmiş kimlikler

bir yer değiştirme işlemiyle benliği *bildiğini bilmeye tahammülü olmayan bir Şey* haline getirmiştir (Ahıska, 1996: 14-17). Nihayet bugün artık sadece fikirsel değil; pratik tarihin içindeki inşalarına göre kimlik çok farklı kodlamalardan yaklaşılabilecek (Ahıska, 1996: 13) sosyal gerçeklikler kazanmıştır.

Metodoloji

Bütün gerilimlerine rağmen din ve siyasetin yazılı olmayan tarihsel bir ortaklığı vardır (Çaha, 2008: 25-45). Bu ilişkide genellikle siyaset halk üzerinde gücünü uygulayıp bunu meşrulaştırırken aydının otoritesinden mümkün olduğunca faydalanmıştır. Bu tek taraflı bir ilişki olmayıp bürokratik ilkeler ve kuralsallığın dışına çıkıldıkça farklı gerekçeler üzerinden aydının da politik imtiyazlar elde ettiği söylenebilir. Dönemsel farklılıklarla birlikte Türkiye skalasında da durum böyle olmuş; son 20 yılda politik iktidar, yolu seçmenin konsolidasyonuna çıkan bir güzergâhta *bir tasnif ve idare etme aracı* olmak bağlamında dini önemli bir kimlik aracı olarak kurgulamıştır. İlahiyat aydınının bu süreçteki rolü -sağ ve sol her iki siyasal kanadın görsel ve yazılı organlarına yansıdığı gibi- sürekli tartışma konusu olmuştur. Gelenek ve modernite bağlamında söz konusu ilişkinin tarihsel olarak hangi anlamsal bagajlar etrafında inşa edildiğini ve aynı zamanda bugün diyalektik bir Şekilde içsel-leştirilmiş bu gerçekliklerin hangi anlam dünyalarında yeniden dışa vurulup nesnelleştirildiği sorunsalı bu makalenin çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Türkiye’de genel aydın kategorisi özellikle siyaset kurumu ile ilişkisi bağlamında bir ilgi görmüş; (Ülgener, 1983: 61-140; Mardin, 1998: 255-306; Şen, 1995; Taşkın, 2020: 407-421; Kılıçbay, 2003: 2016-225) fakat münferit bazı çalışmalar dışında (Subaşı, 2003a: 147-167; Bardakoğlu, 2017: 111-131; Taş ve Uçar, 2003: 67-85; Bilgin, 2021b: 49-66) konu, sorunun din kurumu tarafında yeterince ele alınmış değildir. Bu makale modern Türkiye’de ilahiyat aydınının din, siyaset ve kimlik ilişkileri bağlamında ortaya çıkardığı siyasal katılımını konu edinmiştir. Konuyla ilgili olarak ilahiyat her zaman daha zengin bir tipoloji etrafında analitik ve sistematik incelenmeyi haklı kılacak farklı zihniyet dünyalarına sahip görünüyorsa da bir makale sınırlılığı çerçevesinde çalışma aktif siyasete karşı görece mesafeli, çekinceli, eleştirel bir siyasal katılıma sahip kategori ile siyasal iktidar için anlamlı ve hayati çıktılar sağlayan organik ve bütünleşik kategori arasında bir karşılaştırma yapmayı odağına almıştır. Ancak burada din, kimlik ve siyaset ilişkileri bağlamında ilahiyattaki siyasal kültürü karşılaştırma olanağı sunması dışında yazının ilk kategoriden daha fazla ikincisine ağırlık vermeyi ve bu kategorilerle ilgili tipolojik bir kavramsallaştırmaya gitmeyi hedeflediğini belirtmek gerekir.

Konunun anlaşılması ve açıklanmasında kutsal, otorite, insan, toplum, modernite, değişim, özgürlük, değer gibi başlıklara yaklaşım üzerinden ilahiyat aydınının dinî, politik ve etik tavır alışlarının ontolojik ve epistemolojik çevresini sorgulamanın yol gösterici olacağı düşünülmüştür. Bu sebeple araştırmada ilahiyat aydınının bahse konu duruşu ve disiplini etrafında tarihsel bir değerlendirmesinin yapılması planlanmıştır.

Makale; din ve siyaset ilişkisinin toplumsal şartlara özgü; fakat her zaman karşılıklı etkileşim içinde değerler oluşturduğu sayılısından hareket etmiş ve bu çerçevede ilahiyat aydınının siyasetle ilişkisini olgu merkezli kavramsallaştırmalar üzerinden anlama ve açıklamayı hedeflemiştir. Buna göre tarihsel süreçte benliği inşa eden toplumsal şartlarla kimliğin yeni gerçeklik zemini arasındaki ilişkiler ağında, ilahiyat aydınının siyaset ile kurduğu bağın gelenek, modernite ve neoliberal değerlerle ne türden temaslar içinde olduğu soruları çalışmanın güzergâhı ve temel problematliğini oluşturmuştur. Dolayısıyla çalışma yukarıda belirtilen ontolojik ve epistemolojik bagaj etrafında bu tarihsel karşılaştırmalar yoluyla sorunu geniş bir tarihsel bağlama oturtma niyeti taşımaktadır.

İlahiyat aydınının siyasetle kurduğu ilişkiyi çözümlemek üzere bu çalışma yazılı ve görsel medyaya yansıyan güncel verilerden faydalandığında doğrudan, literatür taraması üzerinden bazı verilere ulaştığında ise dolaylı gözlemler yapmıştır. İlahiyat aydınının din, kimlik ve siyaset ilişkilerini inşa ettiği anlam dünyasının hangi olgular üzerine oturduğu sorunsalı metodolojik anlamda bir *tekil olay incelemesi* olarak planlanmıştır. Çalışmada nitel veri çözümü tekniği olarak *olgu merkezli kuramsallaştırmadan* faydalanılmış, kuramsal düzeyde konuya tarihsel sosyolojik bir perspektiften yaklaşmıştır.

İlahiyat Aydınında Din, Kimlik ve Siyaset Tasarımının Ana Durakları

İslam düşüncesinde din, bütün peygamberlerin ortaklaşa taşıdığı ve insan-Allah, insan-toplum, insan-tabiat ilişkileri yanında bizzat insanın kendisiyle olan hukukunu düzenleyen makro bir düzlem olarak görülmüştür. İçinde siyaset kurumunun da olduğu toplum ise teoride belirli bir varlık, bilgi ve değer kapsamında söz konusu evrensel düzleme göre eylemin pratize edildiği mikro âlem olarak anlamsal içeriğe sahip olmuştur. Bu iki farklı düzlem; yani din ve toplum arasında, kaynak ve hedef kitle ilişkisinde sağlıklı bir iletişimin kurulmasına dönük olarak *büyük gelenek* (Yel, 1995: 40-62) *kitap, hikmet, akıl* gibi geniş bir referans çevresi yanında belirli usul ve ilkelere bağlı olmak kaydıyla âlimi (çoğulu ulema) de ayrıcalıklı bir konuma yerleştirmiş ve bu konuda

ona önemli sorumluluklar yüklemiştir. Kur'an-ı Kerim genel olarak bilmeye (Kur'an-ı Kerim, Zümer: 9), bilgiye ve bilgi sahibi insanlara bir değer yüklerken (Kur'an-ı Kerim, Rûm: 22; Fatır: 28) bilginin gerektirdiği sorumluluğu yerine getirmemenin kötü sonuçları konusunda uyarılar yapmıştır (Kur'an-ı Kerim, Cuma: 5). Hadislerde ise âlimler bir sınıf karakteriyle daha fazla öne çıkarılmıştır. Onlar bu çerçevede bir taraftan peygamberlerin varisleri, arz ehlinin kendisine duada buldukları, diğer insanlar karşısında üstün oldukları, cennetin kendileri için kolay kılındıkları (Canan, 1991: 11/483-490) şeklinde tebliğ, tedip, tedbir gibi bağlamlarda ifade edilebilecek olumsal ontolojik bir değerle ilişkilendirilirken diğer taraftan bilgilerinin sorumluluğunu adaletle yerine getirmemeleri durumunda tıpkı Kur'an'ın yaptığı gibi ikaz edilmişlerdir (Canan, 1991: 7/309-310). Konu bakımından işaret etmek gerekirse buradaki ontolojik, epistemolojik ve etik tasarım, teolojik ve felsefi anlamda bugün de ilahiyat aydınının olması gereken ideal temel referans çevresi kabul edilmektedir.

Bütün bunlarla birlikte genel anlamda Kur'an ve hadislerde bilgiye ve onun gerçek üretici ve taşıyıcılarına ontolojik bir değer yüklendiğini ve bunu takip eden tedvin dönemi ile birlikte ulemanın din ve toplum/siyaset gerçekliğinde bir dönem yöneticilerle halk arasında bir sınıf olarak görünürlük kazandığını söylemek gerekir. Elbette çok farklı boyutları olmakla birlikte ilk dönemde otoritenin yeniden inşası sürecinde onların dünyevi iktidara karşı yürüttükleri yaygın dinî-siyasi muhalefet (Wellhausen, 2019) bunun bir göstergesidir. Dinî alanın dünyevi iktidar karşısında özerk kamusal bir alan yaratması anlamında ulemanın bu durumu tersten Batı entelijansiyasının başlangıçtaki kamusal rolünün bir prototipi olarak görülebilir. Ancak aşkın seküler ahlak karşısındaki zayıf tarihsellik ile sosyoekonomik ve kültürel şartlar özgür içtihat ortamında öze ilgili aydınlanma yerine kanaatin hanedanlara bırakıldığı bir yabancılaşma üretmiştir. Sonuçta gittikçe ulema kendisine verilen sınırlı sosyopolitik rol çerçevesinde siyasal otoriteyle organik ilişkilere daha fazla yönelmiştir.

Karizmatik dinî liderin ardından ilk dönem İslam toplumunda ulema; din, toplum, kültür, tarih ve siyasetin kendi şartlarında inşa ettiği yeni gerçeklikte bu denli ilk defa dünyevi bir alan olarak siyasetle yüzleşmek durumunda kaldığında doktrinden (Rayyis, 1995: 294-329) farklı bir varlık, bilgi ve değer etkileşimiyle karşılaşmıştır. Bu yeni etkileşim sahası geleneksel ulemanın yeni rolleri itibarıyla statüsünün belirlenmesinde müracaat edilen atif çevresinin yeni sıklet merkezine dönüşmeye başlamıştır. Bilindiği gibi Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde kutsal mirasın henüz sıcaklığını koruduğu bir ortamda ulema daha çok doktriner tartışmalar üzerinden bir farklılaşma ortaya koymuştu ve bu Müslüman toplum için ne kadar yıpratıcı olursa olsun geleneğin kurumsallaşmasına duyulan güçlü ihtiyaç çerçevesinde anlaşılır bir durumdur. Bundan

sonra Emevi ve Abbasi hanedanlarının karşılaştığı iç karışıklıklar din ve siyaset ilişkilerinde rutinizasyonu hızlandırırken halk karşısında hem otoritesinden hem de -kader tartışmalarında görüldüğü gibi- entelektüel katkılarından faydalanılmak istenen ulema da buna paralel yeni bir güzergâha taşınmıştır (Erdiç, 2021: 627-629). Bu başka bir ifadeyle, artan karışıklıklar karşısında Arap hanedanının dinden daha fazla talepte bulunması anlamına gelmektedir. Ulemanın din ve toplum/siyaset arasındaki ontolojik, epistemolojik ve metodolojik ilişkiye rehberlik etme, onu denetleme konusundaki özgün ve dinamik rolü, yeni siyasal düzlemde siyaset kurumunun ürettiği değerler bağlamında bilginin siyasetinden siyasetin bilgisine doğru yeni ve anlaşıldığı kadarıyla da modern dönemleri de etkisi altına alacak şekilde kalıcı ontolojik bir değişime yönelmiştir. Felsefi açıdan bu, tevhit ilkesiyle uyumlu İslami varlık hiyerarşisinin seküler alan lehine ters-yüz edilmesi ile varlığın, bilginin ve değerlerin yeniden tanımlanması anlamına gelmektedir. İslam sonrası Arap toplumu için bu yeni ontolojik düzlemde devlet ve onun geleneksel karizma üzerinden belirlenen temsilcileri, ulemanın *nassçı* ve statik bir din yorumu üzerinden sağladığı hayati katkılarla daha ayrıcalıklı bir statü elde etmişlerdir. Fakat bu genel görüntü yanında daha ortodoks tavırlar da olmuştur. Siyaset-ulema ilişkisinde Ebû Hanîfe bu dönemde kesin bir şekilde her bakımdan *büyük gelenek*in temel doktrinine bağlı muhalif bir tavrın müşahhas bir temsilcisi olarak görülmüştür (Erdiç, 2019; Mustafa, 1990: 285-293). Ancak buna mukabil genel olarak İslam tarihinde dinin siyaset tarafından muhasara edilmiş genel fotoğrafı da dikkate alındığında Hanefi yorumun özgün bir kurumsallaşmasının gerçekleşemediği görülecektir. Hatta çoğu kere bu epistemolojik tavır tarihsel dinî ve siyasi tortuların yükü altında mümkün olduğunca Eş'arî bir tavra kaymak suretiyle varlık ortaya koyabilmiştir (Çağrı, 2022). Bu noktada politik anlamda her türlü farklılaşmış karakterine rağmen Cumhuriyete kadar Türk tarihini de -en fazla- daha hümanist sayılabilecek bir Eş'arîlik olarak yorumlamak zor değildir. Durum böyle olunca Türk-İslam tarihinin uzun bir döneminde siyaset ile ulemanın ilişkisi pratikte büyük fotoğrafa benzer bir görüntü yaratmıştır. Bu noktada genel olarak İslam toplumunda ilmiye sınıfının gelişiminin daha çok Arap bilgi anlayışı tarafından kuşatılmış olması (Watt, 2017: 207) ve Osmanlı yönetim anlayışında onların teşkilatlandırılarak devlet hizmetine sokulmasının (İnalçık, 2007: 34/142; Levy, 1991: 21-61) büyük etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Bütün bu ilişki ağları, siyaseti geleneksel bir karizma üzerine kurmuş Osmanlı'nın ardından bürokratik bir karizma üzerine inşa edilme iddiasıyla kurulan Cumhuriyete de taşınmıştır. Şu farkla ki Türk toplumu bilinç olarak *ümmetten ulusa* yeni bir paradigma üzerine oturtulmaya çalışılırken artık yeni dönemde din aydını *ulusun* inşa sürecindeki dinsel rolü yerine getirme

sorumluluğu ile sınırlandırılmıştır. Bu süreçte bu dinî uzmanlar geleneksel olarak üstlendiği hukuki, siyasi, sosyal pek çok rolü seküler kurumlara devretmek zorunda kalmıştır. *Türk İslamının* tartışma zeminini de oluşturan bu yeni siyasal kamu içinde din aydınları bir taraftan kendini geleneksel İslam ulemasından ayrı bir kategoriye yerleştirmeye çalışırken diğer taraftan kimliğini yeni türden politik bir sekülerizme bağlayarak yeni bir aşkın politik dayanışma ağı içine girmişlerdir (Kara, 2019: 449-465; Sarıbay, 1998: 113-125). Her ne kadar ulus-devletin inşa sürecinde bu aydın kategorisi yeni devletin üzerine oturduğu değerlerin sağladığı güçle 2000’li yılların hemen başlarına kadar *birey-üstü* pozisyona yükseltilerek Türkiye’de görece ayrıcalıklı bir statüye yerleştirilmişse de kategorik olarak İslami kültürel bellekteki din ile siyaseti özdeşleştiren âlim tavrının da orada *-birey-altı* bir değerlendirmeye de olsa- gücünü önemli ölçüde koruduğunu söylemek gerekir (Meeker, 1991: 261-299). Bu süreçte siyasetle organik ilişkiye sahip ilahiyat aydınının statüsünü belirleyen değerlere bakıldığında ulus-devletin inşasına sağlanan katkı; başka bir ifadeyle *ulusal fayda* önemli bir ölçü kabul edilmiştir.

İlahiyat aydınının 2000 öncesi Türk modernleşmesi bağlamında karşı karşıya kaldığı bahse konu ötekileştirme, tarihsel bakiyeyi de yedeğine alarak sonraki süreçte; yani bugün varlık-bilgi-değer bağlamında yeni siyasal angajmanlarla farklı bir siyaset-aydın ilişkisi üretmiştir. Merkez sağ, muhafazakârlık, demokratlık, Müslümanlık, zaman zaman da ümmet vurguları etrafında siyasetin üzerine oturduğu yeni paradigma ve bunun bütün toplumsal sahalarına yaydığı değer setleri *birey-altı* ve *birey-üstü* olanları yeniden belirlerken esasen siyasal iktidar yeni ulus, İslam ve toplum modeli kapsamındaki vurguları, kimlik önerileri ve eylem kalıplarıyla ilahiyat aydınını ikna etme konusunda zorluk yaşamadı. Gelenek, modernite ve postmodernite bağlamında buraya kadar anlatılan kolektif bellek ilahiyat aydınının siyasetle ilişkileri konusunda tarihsel bazı uğrakları öne çıkarmıştır. Belli bir toplumsal birikim ve epistemolojiye dayanarak inşa edildiğinde kuşku olmayan bu siyasal katılım biçimlerinin yaslandığı kimlikler de doğal olarak birbirinden farklı toplumsal şartlarla ilişkileri kapsamında gelişme göstermiştir. Yukarıda tartışıldığı gibi ilk dönem Müslüman cemaat içinde bilgiye karşı sorumluluk, varoluşsal gerçekliğin bir parçası olarak anlam ifade ederken kimlik -tanımlandığı şekliyle- *dinin evrensel ilkelerine bağlılığın anlatımı* olarak benlikle iç içe bir durumda kendisini göstermiştir. Hz. Muhammed’in (as) ardından Müslüman toplumda ortaya çıkan yaygın siyasal kriz ve toplumsal kaos ortamı çok uzun dönem Sünnî ulemanın özellikle hadis ekolü kanadında yeni bir varoluşsal gerçekliğin gelişmesine neden olmuştur. Bu nedenle bu süreçte ulema siyasetle olan ilişkisinde büyük ölçüde kimliğini, *toplumsal şiddet sarmalının ve parçalanma*

tehdidinin bir örtüsü olarak -siyasetin de zoruyla- kutsallaştırdığı dünyevi iktidar üzerinden inşa etmeye yönelmiştir.

Artık bu yaygın ve baskın görüntüsüyle gelenek, Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte Türkiye’de âlim/aydın sınıfın seküler siyaseti kutsallaştırması konusunda kolaylaştırıcı etkiler yaratmıştır. 2000’lerin başlarına kadar Türkiye’de diyanetten ilahiyata örgütlü dinin milli sekülerizmle kurduğu ilişki neredeyse tamamen dinin, siyasetin beklentilerini yerine getirme konusunda bir *uyarlanma* ilişkisi içinde olduğunu göstermiştir. Bu sebeple din aydını tarafında kimlik bu süreçte, bütün sınırlarını jakoben elitlerin belirlediği *ulus-devlet uygulamalarının normalleştirilmesi* olarak anlam ifade etmiştir (Subaşı, 2003b: 65-66). Öte yandan din ve siyaset ilişkilerindeki toplumsal gerilimler 21. yüzyıla birlikte Türkiye’de siyaseti yeni bir güzergâha taşırken buna paralel şekilde din ve siyaset ilişkileri de farklı bir zemine yerleşmiştir. Böylece bu bağlamda siyasetin dinden beklentileri doğrultusunda ilahiyat aydınının rol örüntüleri yeni bir eylem şemasıyla yeniden şekillenirken bu kez kimlikler baskın bir şekilde siyaset üzerinden yürütülen yeni bir kutsal ve kutsallaşma formu üzerine inşa edilmiştir. Bundan sonraki bölümde bu konu detaylandırılmıştır.

Teo-politiğin Yeniden Üretiminde İlahiyat Aydını

Buraya kadar yapılan tartışmaların gösterdiği gibi ilahiyat aydını din, siyaset ve kimlik ilişkileri bağlamında doğal olarak kendi sosyolojisinde bir gelişim sürecine sahiptir. 2000 sonrası Türkiye’de siyaset yeniden inşa edilirken süreç geleneksel Cumhuriyet aydını yerine başlangıçta daha belirsiz; fakat daha sonra rol ve işlevleri gittikçe belirginleşen yeni bir aydın tipi ortaya çıkarmaya başlamıştır. Bu aynı zamanda ilahiyat aydını için de tarihsel birikimle ilişkili yeni bir kimlik inşası anlamına gelmektedir. Bu son süreçle ilgili bir kavramsallaştırmaya gitmeden önce yukarıdaki tarihsel bağlama ilaveten Türkiye’de siyasetin ilahiyata/ilahiyat aydınına yaklaşımı da dikkate alınmak zorundadır.

Her şeyden önce ilahiyat veya İslami ilimler olarak kurulan fakültelerin sayısı bugün 120’yi aşmış ve bu yüksek din öğretimi birimleri Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde yaklaşık 5 katlık bir artış göstermiştir (YÖK Lisans Atlası, 2023). Yeni dönemde iktidar sahipleri bu fakülteler için kendi din ve toplum politikasının yansıması olarak *ilahiyat* yerine *İslami ilimler* ismini tercih eden bir yaklaşım ortaya koymuş (Öztürk, 2015: 37-46) ve bu iradenin inşa ettiği genel düşünce tasarımı içinde son 10 yılda felsefe ve din bilimleri bölümü alanındaki derslerin müfredattaki temsilleri düşürülmüştür (Hürriyet, 2013). Öte yandan idari olarak ilahiyatların/İslami ilimlerin karar mekanizmalarında bulunanlar da çok büyük oranda İslam bilimleri/teoloji bölümündeki

akademisyenlerden seçilmiştir. İktidarın bu şekilde dinî ve politik sembollerle yüklü, yüksek din öğretimi birimlerine yansıyan iradesiyle kendi siyaset, din, insan ve toplum paradigmaları arasında bu bağlamda anlamlı ilişkiler vardır. Burada son 20 yılda sempozyumlar aracılığıyla bir *otorite* olarak İslami müdevvenatın daha statik yorumlarını öne çıkaran ve çoğu zaman siyasal bir bağlamla yürütülen akademik faaliyetler de dikkate alındığında siyasi otoritenin Türkiye’de değişim ve dönüşümün dinsel vektörü olarak ilahiyat aracılığıyla geleneğin daha konformist yorumlarını dolaşıma soktuğu ve yanı sıra bu politik tavırla aynı zamanda 2000 öncesindeki politik elitizm karşısında yeni muhafazakâr bir ilahiyatçı aydın kimliği inşa etmeye yöneldiği görülmüştür.

2022 yılı Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülleri kapsamında Cumhurbaşkanı, ilim-kültür kategorisinde ödüle layık görülen ilahiyatçı, yazar ve akademisyen Hayrettin Karaman hakkında bazı değerlendirmeler yapmıştır. Bu konuşma siyasetin ilahiyat aydınından beklediği rol ve görevler ile bu beklentinin yaslandığı dinî referans çevresini göstermesi bakımından sembolik önem taşımaktadır.

“... Hayrettin Karaman hocamız, sadece ilmiye kimliği ile değil, vesayete karşı dik duruşu ve mücadelesi ile de temayüz etmiş bir isimdir... Fildişi kulesine hapsolmak yerine hayatın içinde bizzat var olan Müslümanların soru ve sorunlarına İslam fıkhından güncel çözüm yolları arayan, içtihat kapısını açık tutmak için canla başla çalışan hocamızın şöhreti ülkemiz sınırlarının ötesine geçmiştir. Türkiye’nin ilk imam hatip mezunlarından biri olarak imam hatip neslinin yetişmesinde Hayrettin Karaman hocamızın çok büyük emeği vardır. Maruz kaldığı onca baskıya, haksızlığa, hadsizliğe rağmen hâlen gazete yazılarıyla, makaleleriyle, hikmet dolu sohbetleriyle gönül dünyamızı aydınlatan muhterem hocamıza Rabb’imden sağlıklı, bereketli ömürler niyaz ediyorum...” (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, 2022)

İlahiyat ve ilahiyat aydınının rolü konusunda 21. yüzyılın ilk çeyreğine rengini veren değişimi kurumsal özdüşünüm dışında, iktidar sahiplerinin yeni tip muhafazakârlığa toplumsal taban ararken makro planda dine verdikleri rolün yüksek din öğretimine düşen simülasyonu olarak görmek gerekir. Daha mikro düzeyde bu yeni bilinç düzeyinin ilahiyata etkisi ise -din biliminin müfredattaki temsilinin düşürülmesi ve pratikte objektif bakış açısının tahrip edilerek dinî bilginin giderek siyasallaştırılması örneklerinde de görüldüğü üzere- daha fazla *teolojileşme* olmuştur. Arkasına politik gücü alan teoloji genel anlamda din biliminin dini anlama ve açıklamaya dönük objektif, olgucu ve anlayıcı çağrılarına genel anlamda kendisini kapatmış, bu konudaki entelektüel birikimi küçümsemiş ve hatta metodolojik ve öznel bakış açısını şu ya da bu yollarla din biliminin içlerine kadar genişletmiştir.

İlahiyata yönelik politik girdinin orada din ve toplum ilişkileri bağlamında birisi farklı angajmanlarla mevcut politik değerleri içselleştirmiş diğeri

bahse konu yeni politik değerlere karşı eleştirel tavır geliştirerek farklı paradigmlar üzerine oturmuş iki tür çıktısı olmuştur. Bunlardan değer ve sembol odaklı, kişi ve grup bağımlı bir dinselilik üretmeye yakın olmaları sebebiyle burada birincisi *değer edimli ilahiyat aydını*; ikincisi, kişi ve gruplardan bağımsız olarak temel ilkeler etrafında ahlakçılığa yakın durması sebebiyle varlık edimli ilahiyat aydını olarak kavramsallaştırılabilir. Sonuçta bu genel düşünce platformları medyatik kimi simalar tarafından bazı dini-politik olay, gelişme ve tartışmalar çerçevesinde yerellik-evrensellik, geleneksellik-modernlik, şekilcilik-ilkesellik gibi dikotomiler ve doğal olarak karşıtlıklar üzerinden; fakat kendi hakikat pratikleri içinde nesnelleştirilerek görünürlükler kazanmıştır. Bu, basit güncel bir ayrışma olmayıp aynı zamanda doktrine/öze paralel olarak gelişen *küçük geleneke* ve modernleşmeye karşı ilahiyat aydınının bilinç düzeyinde esaslı farklılaşmasıdır.

Özellikle 2016 sonrası Türkiye'deki sosyopolitik ve iktisadi şartlar siyasetin dinden beklentisini daha belirginleştirirken ilahiyat aydınının siyasal çıktıları da buna göre yeniden şekillenmiştir. Sivil iktidara yönelik Fetullahçı kalkışma ve bu durumun daha hassas hale getirdiği *iç ve dış mihraklar* jargonu din, siyaset ve kimlik konusunda böylece ilahiyat aydınını yeni bir düzleme taşımıştır. Bu arada şartlar siyasetin gittikçe karizmatik liderlik etrafında yeniden kurumsallaşması anlamında bir değişim yaratmıştır. Muhafif çevrelerin 2023 seçim stratejileri, siyasal iktidara karşı yaptıkları kuralsallık çağrılarını, tek adam rejimi vurguları, yargının siyasallaştığı ve kurumların içinin boşaltıldığı iddiaları gibi pek çok tartışma alanı yanı sıra iktidar çevresine mensup kişilerin de lider hakkındaki bir vizyon ve misyon çerçevesindeki ikna ve cezbeyle dayalı genel söylem biçimi Türkiye'de siyasetin bürokratik teamüller dışında son çeyrek yüzyılda giderek daha çok şahsi bir karizma ve liderlik tipi üzerine inşa edildiği düşüncelerini güçlendirmiştir. Konu bakımından bu durumun önemi, şartların siyasal anlamda yeni bir kutsal ve kut-sallaşma süreci ile buna tepkiler bağlamında kategorik farklılaşmalar yaratacak bir bilinçlenme düzeyi ortaya çıkarmış olmasıdır.

Buraya kadar değerlendirmeler göstermiştir ki siyaset, ilahiyat üzerinde etkiler bırakırken ilahiyat aydını da siyasete katkılar sunmuş ve onu etkilemiştir. Ancak bu katkı kabaca bir ilgi anlamında olmayıp bütün unsurlarıyla toplumda siyasetin meşru bir zemine yerleşmesi ve iktidarın siyasal tutum ve eylemlerinin ahlakileştirilmesi yönünde sistematik bir çaba üzerinden gerçekleşmiştir. *Değer edimli* kategorisinde kavramsallaştırılan ilahiyat aydınının yazılı ve görsel basına yansıyan politik söylem, tavır ve eylemlerine bakıldığında zamanın ve sahip olduğu anlam dünyasının ruhunu yansıtan kelime, kavram ve söz öbekleri bu konuda bir çerçeve çizmektedir. Bu yaklaşım

biçimi sadece siyasal iktidarın birey ve toplum nezdinde *ontolojik* meşrulaştırılması bakımından değil; aynı zamanda yeni tip epistemik politik cemaatin bu kurguyu keskin bir *öteki*, yaygın *korku*, *öfke* ve *tiksinti* gibi evrensel birincil duygular ile âmentüleleştirilmiş donuk bir eylem şeması üzerinden gerçekleştirilmeyi tasarımadağını göstermesi yönünden de önemlidir.

Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi için nisan 2017’de yapılan anayasa değişikliği referandumu öncesi *değer edimli ilahiyat aydınının* yazılı basın-da kaleme aldıkları yazılar şahsi karizmayı meşrulaştırma yanında tercih edilen kelimeler bakımından da temsil edilen dinsel ve kimliğin ruhunu yansıtmaktadır.

“...Mevcut anayasadan herkes şikayetçi idi... Bu teşebbüsün “Evet” ile sonuçlanması durumunda eski halden bazı beklentileri olan ve hedef haline getirdikleri Recep Tayyip Erdoğan’ın daha güçlü ve etkili hale gelebileceğinden endişeye kapılan kesim içeride ve dışarıda bütün imkanlarını kullanarak değişikliği engellemek üzere hareket ediyorlar. Bu kesimin içinde daha çok kimler var? Recep Tayyip Erdoğan düşmanları var. Ona niçin düşman oldular? Çünkü o, adam saymadıkları halk ile el ve gönül birliği yaptı. Merkeze yürümleri engellenen halkın önünü açtı. Ekonomi, eğitim, sağlık ve imar konularında rüyaları gerçek kıldı... Medeniyetimizin okulları olmaya namzet İmam Hatip okullarını, mahrum kılınan haklarına kavuşturdu, yeniden itibar ve ilgi odağı olmalarına imkan verdi. Bütün mefahirini aziz dinine borçlu olan bu milletin hayatından dini eksiltmek için alınmış zalimce tedbirleri yıkıp geçti, hem dindar hem de her meşru alanda etkili olmayı mümkün hale getirdi. Dünyayı zulüm ve sömürüyü mubah sayarak yöneten devlet ve şirketlere karşı bağımsızlığımızı ilan etti. Mazlum ve mağdur İslam dünyasına ümit ve cesaret aşıladı... Bütün bu olup bitenlerin önünde, Allah’ın izni ve asil halkın desteği ile Recep Tayyip Erdoğan var. Onu maddi veya manevi olarak etkisiz hale getirirlerse eski zulüm ve sömürü düzenine yeniden kavuşma ümidi taşıyorlar. İşte bu iki zıt hedef oynanıyor. Evet dersek Erdoğan’ın öncülüğünde 2002’den sonraki süreç devam edecek, Hayır denirse adım adım kötü olan eskiye dönecek... Bizi hedefe yaklaştıracak olan bir adımı daha “Evet” diyerek atmak, “farz olanı tamamlayan ve ona yaklaştıran her fiil farzdır” kuralının çerçevesine dahildir.” (Karaman, 2017).

“...Her sorunu çözebilmeye kabiliyeti nedeniyle, böyle bir Başkanlık sistemi Bilgelik makamı olacaktır. Bu sistemin başkanı da bilge olacaktır. Yani Bilge Başkan, aynı zamanda, tüm insanlığı ve mahlûkatı yaşatmak isteyen, insana can veren, ruh üfle-yen ve yeni bir diriliş muştulayan Diriliş Başkanı olacaktır.” (Arıcan, 2016).

Şüphesiz yeni bir siyaset, kamusal ve toplumsal sallağa işaret eden bu yeni politik-hakikat anlayışında *değer edimli aydınların* bütün bu gelişmelere *din* özelinden sağladığı katkının fenomenal düzeyde danışma çevrelerine bakıldığında onların din, siyaset ve kimlik ilişkileri konusunda ortaya koydukları tutumun *İslamî büyük gelenek* bakımından ontolojik ve epistemolojik bir krize karşılık geldiği ifade edilmelidir. Gerçi dinî-kurumsal anlamda bu tarz ontolojik yabancılaşmanın İslam siyaset düşüncesinde oldukça köklü olduğu bilinmektedir. Fakat din-siyaset ilişkilerinde geleneksel dayanışma reflekslerinden farklı olarak bugün modern Türkiye’de ilahiyat, siyaset kurumuna

neoliberal değerler ve postmodern anlam şebekeleri üzerinden inşa edilen yeni muhafazakâr bir popülizmin yasallaştırılması yoluyla katkılar sunmuştur. Gerçekte İslam siyaset düşüncesi açısından din ile siyasetin ontolojik bağının koparılması anlamına gelen bu tavır esasen başka bir açıdan din ve siyaset ilişkilerinde eleştiri ve hakikatin iyice göreceleştirildiği ve hatta gerçekliğin tanınmaz olduğu yeni bir kutsal inşaya neden olmuştur.

Değer edimli ilahiyat aydını kendi mirası ve modernleşmenin kesişim noktalarında ulaştığı yeni bir bilinç düzeyi ile siyaseti şahsi bir karizma etrafında kutsallaştırırken paradoksal şekilde bürokratik toplumun kazanımlarının da yardımıyla öncelikli olarak Türkiye'deki yeni nesil siyaset yapma biçimine ve onun aktörlerine varoluşsal bir katkı sunmuştur. Bu hayati katkıyı anlamlandırırken meseleyi salt dinî ve siyasi bir ideoloji üzerinden değerlendirmeye çalışmak oldukça yanıltıcı olabilir. Aksine ilahiyat aydınına çoğunlukla bu motivasyonu sağlayan tavır alışların epistemolojik çevresine bakıldığında yakın bir zamana kadar dinî ve politik anlamda karşı karşıya kaldığı öteki algısı, iktidarın sempatican çevresi ile onların siyasal toplumsallaşma çevreleri arasındaki yakın gündelik deneyimler, yaşam tarzları bağlamında elde edilen kazanımlar, yakalanan sosyal hareket olanakları, yeni sosyal sınıf statüleri gibi sosyoekonomik, kültürel, politik, psikolojik, dinî, coğrafi pek çok bileşenin bu siyasal katılımında etkili anlamsal bir bagaj oluşturduğu ifade edilmelidir.

Yukarıda yer verilen alıntılardaki kutsal-ontolojik kurgu veya kutsallaştırılmış bir siyasal *dünya kurma* girişimi yanında ilahiyat aydını diyalojik olarak bu varoluşsal gerçekliğe uygun bir bilgi ve değer üretimi de gerçekleştirmişti. Bir bakıma dünya koruma teşebbüsü olarak ifade edilebilecek bu politik-dinî tavır kimi politik eylemleri sözü edilen *yeni-hakikat (post-truth)* veya *hakikat-sonrası*¹ kurgusu üzerinde nesnel bir gerçekliğe tahavvül ederken kendisinden emin bir şekilde bunun değersel ve etik içeriklerini de inşa etmiştir. Bu bir bakıma neyin doğru olduğunun belirlenmesinin yanında, hangi durumda doğru olana uygun hareket etmiş olunacağını da tespit edilmesi anlamında bir kutsallaş(tır)madır. İlahiyat aydını bu çerçevede terbiye etmek, iktidarla ilişkileri bağlamında kitlenin toplumsal yaşamını kurallı hale getirip bunun mekanizmasını yaratmak anlamında eğitici bir rol oynamıştır.

“Kendilerine asla katılmadığım, bütün argümanlarını ya yanlış ya da yersiz ve zamansız bulduğum “Hayır”cılar da bu milletin parçası, bu ülkenin vatandaşlarıdır... Ben “Evet”te hayır görüyorum... Halkın yüzde elliden fazlasının bu farzı yerine getirmiş olması Türkiye'deki dindarlık oranlarına göre önemli bir gelişmedir... Her şeye rağmen

¹ Bu kavramlar burada, Steve Tesich'in Yalanlar Rejimi adlı makalesinde kullandığı ve sonraki yıllarda Keyes'in teorik ve pratik bir çerçevede farklı formel görüntüleri üzerinden postmodern yeni gerçeklik düzleminde ortaya koymaya çalıştığı anlam kataloğu içinde kullanılmıştır (Tesich, 2021: 25; Keyes, 2021).

halkımızın kahir çoğunluğunun kendini Müslüman bilmesi, kusurlarına rağmen imanını koruması, bu imanın verdiği sezgi ve irfan sayesinde bilgiçleri yanıltan sonuçlara imza atması şükretmemiz gereken bir vaki'dir..." (Karaman, 2019a). "...Mevcut iktidarı yıpratmak ve yok etmek isteyen iç ve dış mihraklara bakıyorum; bunların ve özellikle dışarıdakilerin ve içerideki "yönü ve davası farklı olanların" derdi ahlak, liyakat, hak-hukuk değil (keşke olsa), dertleri ve hedefleri Türkiye'yi teslim almak; mel'un emellerine mani olmaya çalışan, zalimlere karşı dik durup hiç değilse hakkı söyleyen lideri bertaraf etmekten ibaret..." (Karaman, 2019b). "Bu iktidardan pek çok beklentiniz gerçekleşti, camiayı hayretle izliyorum, bak demedi demeyin, sonra Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olursunuz, iktidara zarar verecekse haksızlık ve yanlışlardan şikayetle doğruları söylemek caizdir diyemem." (Yeniçağ, 2021).

Bu çerçevede yine *değer edimli aydının* örneğinin toplumdaki yaygın liyakat tartışmalarında olduğu gibi sorunu daha geniş bir çevreye yayarak ve politik lidere alan açarak makulleştirme (Karaman, 2021a), döviz kurunun finansal dengeleri bozacak şekilde yükselmesiyle ilgili tartışmalarda görüldüğü üzere problemi iktidar, intikam ve sömürü hesabı içindeki *içeriden ve dışarıdan Erdoğan'ı düşürmeyi dava edinmiş olanların oyunu* olarak görme (Karaman, 2021b) yaklaşımları hep söz konusu *dünya koruma* reflekslerinin birer göstergesidir. Öte yandan politik liderin iktisadi bir varsayım olarak *faiz sebep, enflasyon sonuç* ve bu bağlamdaki *nass* yorumu (Karaman, 2021c) ile bu kategorideki ilahiyat aydınının kur korumalı mevduat sahiplerine devletin yaptığı ödeme-yi -kimi faiz çıkışlarına karşın- *hibe* olarak anlamlandırması da (Karaman, 2021b) bu türden bir meşrulaştırmadır.

Dikkat çekici bir şekilde *değer edimli ilahiyat aydını* kendi entelektüel alanıyla ilgili kamuyu ilgilendiren durumlarda ya siyasal düzenin sosyopolitik ve dinî konforunu bozacak açıklamalardan sakınmış (Akyol, 2022; Akyol, 2023) ya da siyasi liderin değerlendirmelerini doğrulama anlamında bağım-lı görüşler ortaya koymuştur. 2018 yılındaki *sözde ilahiyatçı* tartışmalarında Cumhurbaşkanı'nın Müslümanlar kendini güncellemeli çıkışının ardından yazılı ve görsel basında *ilahiyat fakültelerinden Erdoğan'a tam destek, Cumhurbaşkanı Erdoğan'a destek yaşıyor* şeklinde haberler çıkmıştır. Bu haberlerde çeşitli fakültelerin isimlerine yer verilerek ilahiyat aydınlarının *Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın dini mübini savunmasını destekliyoruz, Sayın Cumhurbaşkanımızın bu hususta milletimizin duygularına tercüman olduğunu düşünüyorum, bu dar anlayış İslam dünyasını bu hale getirdi* (Takvim, 2018) şeklindeki demeçlerine yer verilmiştir.

Yeni yüzyılın ilk çeyreğinde *değer edimli ilahiyatçılar* siyasal iktidara sadecelik varlık, bilgi ve değer anlamında katkılar sunmadı. Aynı zamanda onlar seküler siyasal otoritenin kutsal bir yetenek kazanmasını da sağladılar. Bu durum bazen yukarıda görüldüğü gibi kimi politik kırılma anlarında otoriteye karşı

halkı yatıştırma ya da bu konuda topluma bir kavrama biçimi sunma bazen de iktidarın kutuplaştırıcı diliyle uyumlu olarak taraftarları konsolide etme gibi bir yaklaşımla gerçekleştirilmiştir. Nitekim Türk siyasetinde yerleştirilmeye çalışılan paradigmatik dönüşüm ve şahsi karizma etrafında örgütlenmiş siyaset yapma biçimi bu kategorideki ilahiyat aydınınının postgeleneksel öz arayışında dinsel, politik ve sınıfsal anlamda kolaylıkla çatışma üretebilecek yeni bir iletişim dili inşa etmesine sebep olmuştur. Bu rekabet, karşıtlık ve hatta çatışma atmosferi Türk siyaseti açısından sembolik önemde bulunan Ayasofya'ya 24 Temmuz 2020'de yeniden cami statüsü verilmesinin ardından uzunca bir süre cami başmamanının ekonomi politikası ve İstanbul sözleşmesi gibi iç ve dış siyaseti ilgilendiren konulardan laikliğe, kadın cinayetlerinden basında "Montrö bildirisi" olarak bilinen amiraller tartışmasına kadar pek çok konuda bürokratik teamüllerin dışına çıkarak ortaya attığı beyanatları üzerinden taşınmıştır (BBC NEWS Türkçe, 2021). Diyanetle ilgili bir tartışmaya dayanarak *dinî sembol ve değerlerle, duayla, namazla alay edenler, kim olurlarsa olsunlar, öldüklerinde cesetleri camilerimize sokulmasın, cenaze namazları kılınmasın* şeklinde diyanete yapılan çağrı da (onedio, 2020) aynı şekilde kutsal üzerinden politik konsolidasyonu temine dönük sembolik anlamlar ortaya koymuştur.

İlahiyat aydınınının kutsal politik bir otorite kurma ve koruma girişiminde bilgiyi belirli bir eylem şeması içinde ideal bir amaca ulaştırmaya çalışırken yarattığı değişim, bir tasarım olarak kendi siyasal toplumsallaşma çevresinin birikimiyle yakından ilişkilidir. Başka bir ifadeyle ilahiyat aydını çok büyük oranda benliğin, kendi dışında toplum tarafından tayin edildiği ortamlarda (bu ortam Parsons'ın *anlamlı ilişkiler* olarak kavramsallaştırdığı ilişki biçimini tanımlar) toplumsallaşmıştır. Açıkça *birey olmakla* ilgili bir soruna işaret eden bu durum siyasal otoritenin mutlak bağlılık taleplerini kolaylaştırmıştır. Dinin evrensel ve hümanist yaklaşım biçimi yerine derin bir konformizm içinde üretilen inanan-inanmayan şeklindeki *anlamlı öteki* dili de her bakımdan bireysel güvenliği için dayanışma ağlarına ihtiyaç duyan bu toplumsallaşma çevresinin epistemolojisiyle yakından ilgilidir. Teopolitik gelenek ve bu tarihin içinde farklı hikmet kataloglarıyla nesnelleştirilmiş kurtuluşçu-ihyacı tasarımlar ve bu tarihsel bağlamın inşa ettiği muhafazakâr ideolojiler bu tipolojinin dinî ve tarihsel başka bir anlam bileşeni olarak ifade edilmelidir. Elbette siyasal otoriteyi ve aynı zamanda kendi yaşamsal konforunu kutsal bir zırh içinde sağlam bir düzene kavuşturmaya çalışırken burada dikkat çekilen psikososyal, toplumsal, dinî ve tarihi gerekçeleri yanında ilahiyat aydınınını süreçte etkin ve önemli kılan başka bir epistemolojik çevre olarak Türkiye'de 2000'lerin ilk yıllarına kadar bütün alanlarda etkileri görülen politik sekülerizme de dikkat çekmek gerekir. Sonuçta ilahiyat aydını bu kez klasik

dinî dayanışma ağlarından farklı bir şekilde politik adanmışlık ve cemaatleşmeye doğru yönelirken farklı bir epistemolojiden hareket etmiştir.

Değer edimli ilahiyat aydınının buradaki toplumsal, dinî ve tarihi arka planı belirli bir zihniyet dünyasıyla ilişkili olarak şüphesiz bir yöneme ve kuramsal bakış açısına da sahiptir. Görüldüğü gibi sosyal olaylar karşısında apriori tutum, verili ilişkiler, yaygın idealizm, yerellik, gerçeklik karşısında duygusallık, olana değil; olması gerekene odaklanma bu kategorideki ilahiyat aydınının olaylar karşısında yaslandığı zihinsel hinterlandın metodolojik bileşenleridir. Bu metodolojik üslup kuramsal anlamda sosyal eylemi güdüleyen temel çıkış noktası olarak bireyi itibarsızlaştıran ve buna karşılık verili topluluk değerlerine bağlılığı öne çıkaran bir bakış açısı ortaya koymuştur. Sosyal olaylar, ilişkiler, kurumlar, süreçler, değişim vb. sosyal eylem sahaları her zaman bahse konu *atfedilmiş* değerlere göre anlamlandırılmış ve buna mukabil bütün bireysel ve toplumsal sorunlar bu değerlerden sapma ile ilişkilendirilmiştir. Sünnî İslam düşünce geleneği bağlamında söylemek gerekirse bu anlayış, muvahhit ahlakçı rey ekolü karşısındaki daha çok içinde tarihi sosyal ve politik şartların belirleyici olduğu şekilci ve statik din yorumuna karşılık gelen bir perspektifle hizalanmış bakış açısını temsil etmektedir (Erdiç, 2019: 280-291). Bu yönüyle bu kuramsal yaklaşımda ilahiyat aydını aşağıdaki alıntıda görüleceği gibi toplumsal olayların bilinebilirliğinden hareket ederek politik iktidarın değer odaklı makro siyaset yapma biçiminin yasallaştırılmasında her zaman elverişli bir ortam yaratmıştır.

“İslam alemi de dahil olmak üzere, yeryüzünde yaşanan ahlaki erozyon, kaybedilen huzur ve güven; insanlığın kanayan yaralarının merhemi mesabesindeki güzel ahlaki değerlerden uzaklaşmanın tabii sonucudur... Müşterek ahlaki ilkeleri ortak bir davranış bilincine dönüştürerek teoriden ziyade, yaşayan değerler manzumesi olarak ideal hayat tarzı haline getirmektedir.” (HB 2021).

Değer edimli ilahiyat aydını benliğini bugün modern toplumun yeni kabilevi alanlarına taşımış; varlık, bilgi, değer ilişkisi bağlamında yeni bir kimlik inşa etmiştir. Bu yeni bilinçlenme düzeyi tam da her fırsatta eleştirdiği modernitenin, bireyi oyun dışında tutan tahakkümünden daha insani olmamıştır. Dolayısıyla onlar bu bağlamda paradoksal bir şekilde neoliberal; fakat sonuçta seküler bir görevle karşı karşıya kalmış, yakın geçmişte karşılaştıkları pek çok zorlu deneyimler ve geride kalan meşruiyet tartışmaları ardından daha yakın dönemlerde bahse konu bağımlı kimliği farklı bir siyasal bilinçlenmeyle yeniden üretmiştir. Karizmatik bir lider miti etrafında oluşturulan bu kimlik tabii olarak bir dinsel üretilirken dindarlık da bu mite sadakat olarak anlamlandırılmıştır. Bu bağlamda yeni ulus kimliği de bu aydın çevresinde ilk zamanlardaki daha toplumcu enerjisinden (Koyuncu, 2016: 98) farklı

olarak gittikçe şahsi karizmanın otoritesiyle özdeşleştirilmiştir. Bu sebeple bu çevrede liderin yokluğunda ulus kimliğinin nasıl bir güzergâha savrulacağı konusunda bazı kestirimler olsa da şimdilik bir açıklık yoktur. Bu genel fotoğrafa göre açık olan şu ki *değer edimli ilahiyat aydını* 28 Şubat öncesi edilgen-nesne pozisyonundan uzak olarak gelenekteki ulema-siyaset ilişkisine benzer şekilde bugün kurucu-özne pozisyonunda; yani siyasal otorite ile bütünleşik, organik bir görüntü çizmiştir.

İlahiyat aydını 2000 öncesinin dinde reform kodlamasının nesnesi olmaktan yeni bir kimlik stratejisi içinde *bastırılmış öteki*yi açığa çıkardığı, bireysel ve toplumsal sınırlarını yeniden kurduğu başka politik bir mecraya girmiştir. Ancak bu yeni dönem kendi açısından kendisini evinde ve yurdunda hissetmesini sağlayan simgelerle dolu görülmüş olsa da o yine İslami geleneklerine benzer şekilde *başardığı* değil; fakat *verilmiş/atfedilmiş* statüler üzerinden *postmodern dönemde yeni politik cemaatin inşası* olarak nitelenebilecek bir kimlik deneyimine ulaşmıştır. Şu farkla ki bu yeni kimlik baskın Arap Sünni motifleri ile yeni lider odaklı ulusallığın senkretik işbirliğinde inşa edilmiştir.

Burada ilahiyatın daha cılız olmakla birlikte en azından tarihsel olarak ilki kadar köklü *varlık edimli ilahiyat aydını* kategorisi de tıpkı değer edimli aydınlar gibi benzer sosyolojik çevre ve tarihsel şartlarla etkileşim içinde olmuşlardır. Ancak onlar bu sosyokültürel, dinî ve tarihi çevre içindeki zengin anlam desenleri ve kendi evrensel, kültürel ve özgün deneyimleri bağlamında, din ve siyaset ilişkilerini ontolojik, epistemolojik ve etik olarak farklı sosyal eylem kalıpları üzerine inşa etmişlerdir. İslam düşüncesinde kurucu dinî liderden sonra kurucu ilkelere bağlı Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ud, İbrahim ve Hammad çizgisinde daha sonra Kûfe Ekolü/Rey Ekolü olarak gittikçe kurumsallaşacak dinamik bir din ve toplum yorumu ortaya çıkmıştı. *Tevhit* eksenli ahlakçı bir çıkışla karakterize edilebilecek bu yorum din ve toplum/siyaset ilişkilerinde dinin evrenselliği ve siyasetin yerelliği temel ilkesi çerçevesinde 2. hicri asırda Ebû Hanîfe örneğinde, siyasetin dini muhasara etmesine engel olmaya dönük gerek teorik gerekse pratik anlamda kristalize bir model meydana getirmiştir (Erdiç, 2019: 81).

Her ne kadar din-siyaset ilişkilerinde bu tarihsel form Müslüman toplumlarda yönetimde pratik bir karşılık görmemişse de İslam siyaset düşüncesinde her zaman kendisine bir yer bulmuş, ulema/aydın için bir değer ifade etmiştir. Cumhuriyet döneminde 2000'lerin ilk yıllarına kadar edilgen bir pozisyonla kamu otoritelerine çoğunlukla dolaylı bazen de doğrudan katkıyla meşruiyet sağlayan bu form tarihsel *din ü devle ve Türk İslam'ı* bağlamında ulus kimliğinin inşası için işlevselleştirilmiştir. Bugün Türkiye'de *varlık*

edimli ilahiyat aydınının din ve siyaset ilişkilerine yaklaşımda takındığı tavır tarihsel ahlaki öze ulus-devletin etkisinde şekillenmiş yeni bir siyasal katılım formu kabul edilebilir. Konu bağlamında bu epistemik kategoriye bugün için farklı kılan şey siyasal iktidarın çıkarıcı ve metalaştırılmış değer odaklı din politikasına karşı varlık temelli, ahlakçı *din* çıkışıdır.

Din tasavvuru, politik hedefler için dinin metalaştırılması ve dinî söylem biçimi siyasal iktidarın bu çevrede doğrudan eleştirildiği başlıklar arasındadır (Öztürk, 2021a; Güler, 2022a; Güler, 2022b; Güler, 2023). Zaman zaman karizmatik siyasi lidere İslam'ın varlık hiyerarşisinin dışında varoluşsal değer atfedilmesi (Sözcü, 2023) ve dinin politik araçsallaştırılması karşısında genel olarak ilahiyatın meseleye ilgisiz kaldığı görülmekle birlikte (hatta konu bazen laiklik bazen din konusunda ölçülü olma uyarıları çerçevesinde sahanın dışında daha fazla ilgi görmüştür) *varlık edimli ilahiyat aydınından* konu bağlamında kimi eleştiriler gündeme taşınmıştır. Söz konusu yazılarda ilahiyat aydınının siyasal iktidarı savunma biçiminin, *iktidarın yedeğinde ve onun açık yanlışlarına meşruiyet sağlayan bir din algısı* yaratacağına ve durumun toplumda bir tahribata yol açacağına vurgular yapılmış, bu bağlamdaki metot ve apriori tutum eleştirilmiştir (Taşgetiren, 2021). Yine *din adına siyaset yapanların siyaseti kendileri gibi olmayanlara karşı güç istenci aracı ve çıkar maksimizasyonuna dönüştürdükleri* eleştirisi de (Güler, 2021) *değer edimli aydın* tarafından siyasetin kutsal bir periferide yeniden kurulumuna dönük bir karşı tavır alma tutumudur. Siyasal iktidarın din ile ilişkisinin ilahiyatçılar üzerinden kritik edildiği bir değerlendirmede ise birtakım imtiyazlara karşılık dinî-gelenekçilik, fatalizm, mistisizm ve hamasetle gerçekliği maskeleyen, mevcut problem ve şartları meşrulaştırma, *sabit değer tanımayan siyasi pragmatizmin talep ve beklentileri doğrultusunda dinî söylemi ehlileştirme* konusunda ilahiyatçı popülizmin rolüne dikkat çekilmiştir (Öztürk, 2020; Öztürk, 2021b).

Genel olarak *varlık edimli ilahiyat aydını* dinin sosyal değişmeyi engelleyici bir formasyonda sunulmasına karşı entelektüel bir tavır ortaya koymuştur. Bu bağlamda onlar siyasetin kozmik bir anlam üzerinden radikalleşmesine karşın genel hukuk kuralları ve temel haklara karşı ahlaki sorumluluğu temel alan bir siyaset retoriği benimsemiştir. Bunun salt kutsal olanla mı yoksa beşeri olanla mı ilişkili olduğu meselesi ise modernleşme tecrübesinin de içinde olduğu dinî toplumsallaşma süreçleriyle yakından ilişkilidir. Nihayet *varlık edimli ilahiyat aydını* insan ve topluma yaklaşımlarını da ortaya koyacak şekilde yerelliğe karşı evrenselliği, duygusalığa karşı nesnelliği, verilmişliğe karşı başarılmışlığı, belirlenmişliğe karşı yaratıcılığı ve olguyu esas alan sözü kuramsal perspektif çerçevesinde *din ve siyaset ilişkisinin hiyerarşik ve ahlaki kodlaması* olarak bir kimlik üretimi gerçekleştirmiş gözükmektedir.

Sonuç

İmparatorluktan Cumhuriyete geçişle başlayan ve dinin politik konumlanışına göre bugün de devam eden süreçte ilahiyatın/ilahiyat aydınının gündelik hayattaki rolü ve statüsü bağlamında tartışmalar sürmektedir. Fakat gerçek şu ki siyasi elitler ile toplum arasındaki gerilimlerde ilahiyat aydını her zaman seküler bir rol ve işlevle karşı karşıya gelmiştir. Birisinin -aktif ya da pasif- siyasal otoriteye sırtını yasladığı diğerinin ahlaki olarak kendisini bunun karşısına konumlandığı Sünni İslami bagaj, kendi modernizasyonunu sağlayamama yanında Batı'da son asırlarda yaşanan gelişmeler bağlamında yaşadığı zayıf tarihsellik ve nihayet bunun bir sonucu olarak gelişen ulusçuluğun maruf siyasal gelişimi ve karakteri etrafında bugün baskın iki aydın tipi ortaya çıkarmıştır. Cumhuriyet tarihinin ilk üç çeyrek asrındaki siyasal değerler daha ulus tipi bir aydın için zemin yaratmışken son çeyrekteki politik gelişmeler baskın şekilde İslami geleneğin kendi dokusuna uygun bir aydın tipi için elverişli koşullar oluşturmuştur.

2000'lere kadar jakoben, seçkin siyasetin etkisinde ilahiyat aydını modernleşmenin, yönü ve hızı bağlamında kendisi üzerinden test edildiği edilgen; fakat ulusal kimliğe sağladığı katkı oranında ise işlevsel görülmüştür. Yeni yüzyılla birlikte Türkiye politik anlamda gittikçe paradigmatik bir değişim yaşarken ilahiyat aydını için de siyaset, modern gerilimlerin yaşattığı yurtsuzluk korkusu içinde sivil adanmışlıklardan çıkara, görünür olmaktan dinî ve sosyal güvenliğe kadar farklı motivasyonlarla; fakat öncekinden daha yıpratıcı bir benlik yitimi ile geleneği yeniden inşa ettiği yeni bir kimlik alanına dönüşmüştür. Bu süreçte onlar gevşek ideolojiler ve sathi mühendislikler yoluyla, teorik zemini de hazırlayarak kendi çepçevrelerindeki halkı hegemonyaya rıza göstermeleri konusunda ikna eden dinsel roller üstlenmişlerdir.

Bu çalışmada olgu merkezli kuramsallaştırma yoluyla *değer edimli ilahiyat aydını* ve *varlık edimli ilahiyat aydını* olmak üzere iki tipoloji ortaya konmuştur. *Değer edimli ilahiyat aydını* -biz ve öteki jargonunda- politik ve sosyal faylar üzerinden *gücün yasallaştırılması* bağlamında siyasal bakımdan *fonksiyonel*; fakat dinsel bakımdan *disfonksiyonel* bir bilinç düzeyi ortaya koymuştur. Bu bağlamda çoğunlukla geleneğin tarihsel ve siyasal tortuları üzerinden âmentüleştirdiği güncel politik tavırlar en az onların gelenekteki karşılıkları kadar sorun üretici olmuştur. Bahse konu politik yabancılaşma doktriner, ameli, sosyal ve ahlaki boyutlarıyla dinin önemli bir yeteneği olan *sosyal bütünleşmeden* daha çok yine onun başka bir yeteneği olarak toplumsal fay hatlarını diri tutan bir diskur ve sosyal iletişim biçimi yaratmıştır. *Büyük geleneğin* din-siyaset ilişkilerindeki ahlaki tavrı yerine siyasetin halka dönük

beklentilerini karşılamak üzere onun verili kutsal taleplerini yerine getirme anlamına gelen bu tavır nihayet dinsel bir yerelleşme sorunu üretmiştir. Başka bir yönden dinsel kentlileşme sendromu olarak da görülebilecek bu dinî ve siyasi üslup şahsi karizmanın toplumsal doğrulanması yönünde *düzenin* aparatı olacak bir bilinç ortaya çıkarmıştır.

Kendi toplumsallaşma çevreleri ve siyasetin periferisindeki konumlanma durumuyla *değer edimli ilahiyat aydını* en azından şimdilik var olanı sıkı sızıya koruma güdüsünden kopabilecek dinî ve siyasi bir enerjiden oldukça uzaktır. İstikrarlı bir ekonomik ve kültürel çevrenin dışında toplumsallaşmış kişiler olarak onlar bu sebeple özgün ve özgür bir dinsel kamu yaratamadıkları gibi daha çok siyasal erkin teknik uzmanlarına dönüşmelerini kolaylaştıracak kırılğan bir epistemolojiye sahip olmuşlardır. Dolayısıyla onlar bugün yerel, oldukça değişken, anlıksal, manipülatif ve romantik bir sosyolojik zemin ile konformist ve saplantılı gelenek etrafında görece politik adanmışlık üzerinden maskeleydiği bir bilinçle politik düzenin pragmatik teknisyen ve uzmanlarına dönüşmüş bir görüntü sunmaktadır. Bu dinî-politik uzmanlara karşılık *varlık edimli ilahiyat aydını* ise iktidar-aydın işbirliğindeki sahte dinî bilinçlenme ve yabancılaşmaya dönük temkinli ve eleştirel bir misyon üstlenmiştir. Bu görevin esasen iktidar mensupları ile halk arasında dinsel bakımdan kamusal bir alan oluşturma yönünde bir bilinç farklılaşmasına hizmet ettiği söylenebilir. Ancak *değer edimli aydınının*, egemen bloğun açtığı alanda içine millî referansları da alarak büyüttükleri dinsellikler ve bunların sosyo-politik ağırlık ve yaygınlığı karşısında bu dinî-kamusal bilincin politik bir *öteki*yi temsil ettiğini de belirtmek gerekir. Soruna halk kitleleri açısından bakıldığında da burada kendi ideolojik talepleri ile iktidar arasında anlamsal kurguyu sağlamada yardımlarını gördükleri *değer edimli ilahiyatçılar* karşısında dinsel özgürleşimi salık veren *varlık edimliler* paradoksal bir şekilde toplumsal *ötekileştirmeye* yakın durmuşlardır. Yine de her şeye rağmen birincisiyle morfolojik anlamda bir benzerlik içinde olmasına rağmen *varlık edimli ilahiyat aydını* dinamik bir gelenek ve farklı sosyal eylem alanları etrafında siyasete karşı mesafeli, daha özgün, özgürleşimci, evrensel, değere karşı bilgi temelli, akılcı ve ahlakçı bir din söylemi ile değişim sürecinde tarihsel dinî sürekliliği açığa çıkaran başka bir siyasal katılım inşa etmiştir.

Temel bir sebep olarak Türkiye’de iktidarların din kurumuna yaklaşımındaki orantısızlıklar ilahiyat aydınına ana akım farklılaşmanın -kabaca gelenekçi ve modern- dışına çıkma konusunda ciddi sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır. Buna daha makro perspektiften, iktidarların kendi aydınına yaratma istenci etrafında oluşturdukları bir sorun olarak da bakılabilir. Dolayısıyla Türkiye’deki genel aydın sorununa paralel olarak ilahiyat aydını da yeni şartlarda din

ve siyaset ilişkileri bağlamında uyarlanma ve buna göre daha sınırlı *karşıtlık* ilişkisi dışında farklı gerçeklikler inşa edebilmiş değildir. Süreçte dini, politik dayanışmanın önemli bir aygıtı olarak gören iktidarın meseleye insan kaynağı bakımından yaklaşması bahse konu döngünün önemli bir etkeni olarak görülebilir. Ancak şartlar ne olursa olsun modernleşmenin ideolojik belirlemeleri altında mahut bir anlam şeması yakalayan ana akım bir aydın kavramsallaştırmasının görece daha akışkan postmodern eylem kalıpları ile yeni toplum paradigmaları etrafında bundan böyle tipolojik, yorumcu ve daha sistematik yaklaşımlarla genişlemesi beklenebilir. Ancak bu tamamen siyasal elitlerin siyaseti özgünleştirmeleri, konvensiyonel siyaset yapma biçimlerini dönüştürmeleri ve bireylerin her bakımdan özgürleşim talepleri ile paralel olabilecektir.

Kaynakça

- Ahıska, M. (1996). Kimlik Kavramı Üstüne Fragmanlar. *DeFTER Dergisi*, 27, Bahar, 11-35.
- Akyol, T. (2022, 14 Aralık). İlahiyat niye suskun. *Karar Gazetesi*. Erişim adresi: <https://www.karar.com/yazarlar/taha-akyol/ilahiyat-niye-suskun-1594970>
- Akyol, T. (2023, 12 Mart). Siyasette Ahlaksız dindarlık. *Karar Gazetesi*. Erişim adresi: <https://www.karar.com/yazarlar/taha-akyol/siyasette-ahlaksiz-dindarlik-1595793>
- Arıcan, M. K. (2016, 29 Kasım). İslami düşünce açısından başkanlık sistemi. *Yeni Şafak*. Erişim adresi: <https://www.yenisafak.com/dusunce-gunlugu/islami-dusunce-acisindan-baskanlik-siste-mi-2571660>
- Barbier, M. (1999). *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*. (çev. Özkan Gözel). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Bardakoğlu, A. (2017). *İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*. İstanbul: KURAMER Yayınları.
- BBC NEWS TÜRKÇE (2021, 17 Mart). Erişim adresi. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-56434283>
- Berger, P. L. (1973). *The Social Reality of Religion*. Middlesex: Penguin Books.
- Berting, J. (2021). *Kimlik Siyaseti*. (çev. Hüsamettin İnaç). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Bilgin, V. (2021a). *Din ve Toplum*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Bilgin, V. (2021b). "İlahiyat"ın Dili, *Yetkin Düşünce*, 4, 14, 49-66.
- Canan, İ. (1991). *Kütüb-i Sitte*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çağrı, M. (2022, 15 Haziran). Lafız eksenli – Amaç eksenli din yorumu. *Karar Gazetesi*. Erişim adresi: <https://www.karar.com/yazarlar/mustafa-cagrici/lafiz-eksenli-amac-eksenli-din-yorumu1593319>
- Çaha, Ö. (2008). *Modern Dünyada Din ve Devlet*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Eliade, M. (1959). *The Sacred And The Profane*. (çev. Willard R. Trask). New York: Harcourt, Brace & World, Inc.
- Erdiç, Ş. (2021). Bir Politik Teoloji Örneği Olarak Ehl-i Hadis Ya da İslam Düşüncesinde Muhafazakâr Siyaset. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 21, 2, 613-638.
- Erdiç, Ş. (2019). *Ebû Hanife'de Din ve Siyaset*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

- Gramsci, A. (t.y.). *Aydınlar ve Toplum*. (çev. Vedat Günyol vd.). İstanbul: Çan Yayınları.
- Greil, A. L. ve Davidman, L. (2016). *Kimlik ve Din*, (çev. Abdullah Özbolat, Saffet Kartopu), Abdullah Özbolat ve Mustafa Macit (ed.). *Kimlik ve Din* içinde (s. 3-38). Adana: Karahan Kitabevi.
- Güler, İ. (2021, 5 Ekim). İmansız ve ahlaksız itikat ve ibadet Müslümanlığı. *Karar Gazetesi*. Erişim adresi: <https://www.karar.com/gorusler/imansiz-ve-ahlaksiz-itikat-ve-ibadet-muslimanligi-1634660>
- Güler, İ. (2022a, 10 Haziran). Mutlak 'hakikat'in siyasetle hukuku katli. *Karar Gazetesi*. Erişim adresi: <https://www.karar.com/gorusler/mutlak-hakikatin-siyasetle-hukuku-katli-1669860>
- Güler, İ. (2022b, 22 Kasım). Türkiye'de İslamcılık'ın ahlaki karnesi. *Karar Gazetesi*. Erişim adresi: <https://www.karar.com/gorusler/turkiyede-islamcilikin-ahlaki-karnesi-1706775>
- Güler, İ. (2023, 16 Şubat). Doğal afet ve kader. *Karar Gazetesi*. Erişim adresi: <https://www.karar.com/gorusler/dogal-felaket-afet-ve-kader-1728687>
- HB (2021). Erişim adresi: <https://www.haberbulteni.com.tr/haber/diyanet-isleri-baskani-erbastan-laiklik-karsiti-aciklama25083>
- Hürriyet (2013, 11 Eylül). Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/ilahiyat-tan-felsefe-dersinin-kaldirilmesi-na-tepki-24719870>
- İnalçık, H. (2007). Padişah. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 34. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Kara, İ. (2019). *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak -Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet-*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karaman, H. (2017, 13 Nisan). Neyi Oyluyoruz. *Yeni Şafak*. Erişim adresi: <https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettin-karaman/neyi-oyluyoruz-2037309>
- Karaman, H. (2019a, 2 Şubat). "Evet demek farzdır" dedim mi?. *Yeni Şafak*. Erişim adresi: <https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettin-karaman/evet-demek-farzdır-dedim-mi-2049121>
- Karaman, H. (2019b, 14 Haziran). Kötüyü ayıklamak (Ayıkla pirincin taşını). *Yeni Şafak*. Erişim adresi: <https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettin-karaman/kotuyu-ayiklamak-ayikla-pirincin-tasini-2051707>
- Karaman, H. (2021a, 4 Nisan). Liyakat Problemi. *Yeni Şafak*. Erişim adresi: <https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettin-karaman/liyakat-problemi-2058093>
- Karaman, H. (2021b, 26 Haziran). Azdırılan para piyasasına çare. *Yeni Şafak*. Erişim adresi: <https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettin-karaman/azdirilan-para-piyasasına-çare-2060529>
- Karaman, H. (2021c, 12 Aralık). Nas var. *Yeni Şafak*. Erişim adresi: <https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettin-karaman/nas-var-2060400>
- Keyes, R. (2021). *Hakikat Sonrası Çağ*. (çev. Deniz Özçetin). Ankara: Tudem Yayınları
- Kılıçbay, M. A. (2003). *Cumhuriyet Ya da Birey Olmak*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Koyuncu, B. (2016). Ak Parti: Devlete Sadakat Olarak Laiklikten Devlete Sadakat olarak Dindarlığa. Abdullah Özbolat ve Mustafa Macit (ed.). *Kimlik ve Din* içinde (s. 65-105). Adana: Karahan Kitabevi.
- Levy, A. (1991). Osmanlı Ulemâsı ve Sultan II. Mahmud'un Askerî İslahatı. (çev. Osman Bayraktar). Ebubekir Bagader (ed.). *Modern Çağda Ulema* içinde (s. 29-61). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Mardin, Ş. (1998). *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meeker, M. E. (1991). Türkiye Cumhuriyeti'nde Yeni Müslüman Aydınlar. Richard Tapper (ed.). *Çağdaş Türkiye'de İslam* içinde (s. 261-269). İstanbul: Sarmal Yayınevi.

- Mustafa, N. A. (1990). *İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhalefet*. (çev. Vecdi Akyüz). İstanbul: İz Yayıncılık.
- onedio (2020, 16 Aralık). <https://onedio.com/haber/ilahiyatci-ebubekir-sifil-den-diyanet-e-skandal-cagri-yilmaz-ozdil-ve-cuneyt-akman-in-cesetlerini-camiye-sokmayin-947319>
- Öztürk, M. (2015). İlahiyat'ın Adı ve Amaçları. Süleyman Akyürek (ed.), *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır -Sorunlar ve Çözümleri* içinde (s. 29-59). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Öztürk, M. (2020, 5 Aralık). Yekfi. *Karar Gazetesi*. Erişim adresi: <https://www.karar.com/yazarlar/mustafa-ozturk/yekfi-1587885>
- Öztürk, M. (2021a, 6 Şubat). "İslamcı" II. Abdülhamid ve İslamcı muhalefet. *Karar Gazetesi*. Erişim adresi: <https://www.karar.com/yazarlar/mustafa-ozturk/islamci-ii-abdulhamid-ve-islamci-muhalefet-1588480>
- Öztürk, M. (2021b, 1 Mayıs). Siyasi iktidar ne tür bir din söylemi sever, *Karar Gazetesi*. Erişim adresi: <https://www.karar.com/yazarlar/mustafa-ozturk/siyasi-iktidar-ne-tur-bir-din-soylemi-sever-1589304>
- Ransome, P. (2011). *Antonio Gramsci*. (çev. Ali İhsan Başgöl). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Rayyis, Z. (1995). *İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi*. (çev. İbrahim Sarmış). İstanbul: Nehir Yayınları
- Sarıbay, A. Y. (1998). *Siyaset, Demokrasi ve Kimlik*. Bursa: Asa Kitabevi.
- Sözcü (2023, 24 Ocak). <https://www.sozcü.com.tr/2023/gundem/ayakkabisini-yalamak-isteyen-vekil-oldu-en-fantastik-erdogan-ovguleri-7566869/>
- Subaşı, N. (2003a). *Öteki Türkiye'de Din ve Modernleşme*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Subaşı, N. (2003b). İlahiyat Nedir. *Tezkire*, 31-32, (Haziran), 65-74.
- Şen, S. (Yay. Haz.) (1995). *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Takvim (2018, 10 Mart). Erişim adresi: <https://www.takvim.com.tr/guncel/2018/03/10/ilahiyat-fakultelerinden-erdogana-tam-destek>
- Taş, K. ve Uçar, R. (2003). İlahiyatçıların Küreselleşmeye Yaklaşımı (Küreselleşme Üzerine Bir Alan Araştırması). *Dinî Araştırmalar*, 6, 17, 67-85.
- Taşgetiren, A (2021, 9 Eylül). Hayreddin Hocam. *Karar Gazetesi*. Erişim adresi: <https://www.karar.com/yazarlar/ahmet-tasgetiren/hayreddin-hocam-1590753>
- Taşkın, Y. (2020). Türk Sağ ve Aydınlar: Bir Aşk ve Nefret İlişkisini Anlamak. İnci Özkan Keresteci-oğlu ve Güven Gürkan Öztan (Haz.). *Türk Sağ* içinde (s. 407-421). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tesich, S. (2021). *Yalanlar Rejimi*. (çev. Eren Ekin Ercan). Cogito, 104, 23-28.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (2022, 21 Aralık). Erişim adresi: <https://www.tccb.gov.tr/cumhurbaskanligi/kultursanatodulleri/2022/>
- Ülgener, S. F. (1983). *Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler*. Ankara: Mayaş Yayınları.
- Watt, W. M. (2017). *Müslüman Aydın -Gazâlî Hakkında Bir Araştırma*. (çev. Hanifi Özcan). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Wellhausen, J. (2019). *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*. (çev. Fikret Işıltan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yel, A. M. (1995). *İslâm'da Büyük ve Küçük Gelenekler*. (çev. Ali Coşkun). Bilgi ve Hikmet, 10, 40-62.
- Yeniçağ (2021, 25 Eylül). erişim adresi: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/ilahiyatci-hayrettin-karaman-whatsaptan-fetva-vermeye-devam-ediyor-karar-gazetesi-yazari-a-kif-beki-475947>
- YÖK Lisans Atlası (2023). Erişim adresi: <https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum>

Sağlık Harcamalarının Beşeri Sermayeye Etkisi: OECD Ekonomilerinin Panel Veri Analizi

Aslı Zakire Yüksel* & Haluk Şengün**

Öz

Dünya Bankası Beşeri Sermaye Endeksi'ne göre beşeri sermaye, "eğitim ve sağlık" bileşenlerinden oluşmaktadır. Sağlık statüsü, bir toplumda bireylerin normal gündelik aktivitelerini sürdürebilmesini sağlayabilecek fiziksel ve mental performansdır. Sağlık statüsünün en önemli belirleyicilerinden biri ise sağlık harcamalarıdır. Bu çalışmada; Grossman Modeli'ne dayanan bir Sağlık Üretim Fonksiyonu aracılığıyla, 32 OECD ekonomisinin 2000-2018 dönemi dengesiz panel veri seti ve 24 OECD ekonomisinin 2000-2015 dönemi dengeli panel veri seti kullanılarak; sağlık harcamalarının beşeri sermayenin bir girdisi ve aynı zamanda proxy'si olan sağlık statüsüne etkisi tahmin edilmiştir. Çalışmada bağımlı değişken olarak kullanılan sağlık statüsü ölçütleri şunlardır: Doğuştan Yaşam Beklentisi (LEBIRTH), Bir Yaş Altı Bebek Ölüm Oranları (IMR), Kaybedilen Potansiyel Yaşam Yılları'dır (PYLL). Bağımsız değişkenler ise Toplam Sağlık Harcamalarının GSYİH'ya Oranı, Kişibaşı Kamusal Sağlık Harcamaları, Kişibaşı Özel Sağlık Harcamaları ve Kişibaşı İlaç Harcamalarıdır. Analizlerde Hausman Testi sonuçlarına göre Sabit Etkiler ve Rassal Etkiler modelleri kullanılmıştır. Bulgular; sağlık harcamalarının sağlık statüsünü, dolayısıyla da beşeri sermaye ve ekonomik büyümeyi anlamlı ve beklenen yönde etkilediğini göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Beşeri Sermaye, Büyüme, Sağlık Statüsü, Sağlık Harcamaları.

JEL Sınıflandırması: E24, H51, I15, J24

The Effect of Health Expenditures on Human Capital: A Panel Data Analysis of OECD Economies

Abstract

Health is one of the basic components of Human Capital according to The World Bank Human Capital Index, along with education. Health status is the physical and mental performance of individuals in sustaining their daily normal activities. The health expenditures are one of the most prominent determinants of health status. This paper estimates the effects of health expenditures on health status as an input and a proxy of human capital for OECD Economies through a Health Production Function based on The Grossman Model. Life Expectancy at Birth (LEBIRTH), Infant Mortality Rates (IMR), Potential Years of Life Lost (PYLL) are used as measures of health status. The Ratio of Total Health Expenditures to GDP, *percapita* Total Health Expenditures, *percapita* Public Health Expenditures, *percapita* Private Health Expenditures, *percapita* Pharmaceutical Health Expenditures are specified as independent variables. Fixed Effects and Random Effects models are used due to the results of Hausman Test. Results suggest that health expenditures have significant effects on health status and so on human capital and economic growth.

Keywords: Healthcare Expenditure, Health Status, Human Capital, Growth.

JEL Classification: E24, H51, I15, J24

*Dış Hekimi ve Sorumlu Hekim, Doktora Öğrencisi | Güngören ADSM; İstanbul Aydın Üniversitesi İşletme Ana Bilim Dalı | asliyüksel@stu.aydin.edu.tr | ORCID: 0000-0003-0161-3733

**Doç. Dr. | İstanbul Aydın Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi | haluksengun@aydin.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6830-6418 | DOI: 10.36484/liberal.1168935

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 28, Sayı:112, Güz 2023, ss. 103-134.

Gönderim Tarihi: 31 Ağustos 2022 | Kabul Tarihi: 20 Kasım 2023

Giriş

Tarihsel süreç içinde “sağlık” ile “servet” (*health and wealth*) aynı doğrultuda birlikte ilerlemiştir. Empirik çalışmalar; “yoksul” ülkelerin “sağlıksız”, “sağlıksız” ülkelerin de “yoksulluğa” eğilimli olduğuna işaret etmektedir (Pritchett and Summers, 1999; Gangadharan and Valenzuela, 2001; Bloom ve Cage, 2003). Adam Smith de Ulusların Zenginliği (1776) adlı meşhur eserinde bu durumu şöyle ifade etmiştir: “*Mensuplarının büyük kısmı yoksul ve mustarip olan hiçbir toplum gerçek anlamda zengin ve mutlu bir toplum olamaz.*”

Sağlık ile servet arasındaki bu doğrusal ilişkinin mekanizması, her dönemde araştırmacıların yakın ilgisini çekmiştir. Bu mekanizma literatürde ilk kez, *Sağlık Talebinin Beşeri Sermaye Modeli* olarak da bilinen *Grossman Modeli* (1972a, b) tarafından açıklanmıştır. Becker (1967) ve Ben-Porath (1967) tarafından geliştirilen *Beşeri Sermaye Modeli*'ne dayanan *Grossman Modeli* (1972a, b), *Beşeri Sermaye Modeli*'ne şu argümanı eklemiştir: “Sağlık”, tüketicisine doğrudan “*haz (pleasure) sağlayan nihai bir mal*” değil bir “*dayanıklı sermaye stoku*”dur; bir “*girdi*”dir. Bir *dayanıklı sermaye stoku* olarak sağlık; bireye, hem “*beşeri sermayenin*” temeli olan “*bilgi stoku*”nu artırabilmesi için hem de bu “*bilgi stoku*”nu kullanarak “*gelir getirici ekonomik faaliyetlerde bulunabilmesi*” için gereken “*sağlıklı zaman*” sağlamaktadır.

Günümüzde, sağlık ile beşeri sermaye arasındaki bu doğrusal kuramsal ilişki, kurumsal ölçekte de genel kabul görmektedir: Dünya Bankası Beşeri Sermaye Endeksi'ne göre beşeri sermaye, “eğitim ve sağlık” bileşenlerinden oluşmaktadır (WorldBank, 2022). Dünya Sağlık Örgütü Anayasası'na (WHO, 1946) göre, “sağlık, sadece hastalık ve sakatlığın olmaması değil; fiziksel, ruhsal ve sosyal olarak tam bir iyilik halidir. Ulaşılabilecek en yüksek sağlık standardına sahip olmak; ırk, din, siyasal inanç, ekonomik ve sosyal durum ayrımı olmaksızın her insanın temel haklarından. Tüm insanların sağlığı; barışa ve güvenliğe ulaşmanın temeli olup bireyler ve devletlerarasındaki tam işbirliğine bağlıdır. Sağlığın geliştirilmesi ve korunmasında herhangi bir devletin başarısı, herkes için değerlidir.” Sağlık da bireysel ve toplumsal ölçekte “sağlık statüsü” ile ölçülmektedir. Sağlık Statüsü, Dünya Sağlık Örgütü'ne (WHO, 2001b) göre bireylerin normal gündelik aktivitelerini sürdürabilmesini sağlayabilecek fiziksel ve mental performansının küresel ölçekte en iyi ölçütü olarak nitelendirilmektedir. OECD'ye (2021) göre “Sağlık Statüsü, insanların yaşam süreleri yanında bulaşıcı hastalıklar, kronik hastalıklar ve yaralanmalardan etkilenebilecek fiziksel ve mental sağlıklarını da da içeren” kapsamlı bir kavramdır. “Sağlık statüsü”nün iyileşmesi, beşeri sermaye stokunun da artması anlamına gelmektedir. Bu açıdan; “sağlık statüsü” ölçütleri,

beşeri sermayenin “proxy”si olarak kullanılabilir. Bu çalışmanın amacı da Grossman Modeli'nin (1972a, b) kuramsal çerçevesine dayanarak OECD ülkelerinde yapılan özel ve kamusal sağlık harcamalarının sağlık statüsüne ve dolayısıyla da beşeri sermayeye katkısını ölçmektir.

Sağlık Talebinin Beşeri Sermaye Modeli: Grossman Modeli

Grossman Modeli (1972a, b), Becker (1965, 1967) ve Ben-Porath (1967) tarafından geliştirilen *Beşeri Sermaye Modeli*'ne dayanır. Bu nedenle modele, literatürde, “*Sağlık Talebinin Beşeri Sermaye Modeli*” de denmektedir. *Beşeri Sermaye Modeli* gibi *Grossman Modeli* de “işgücünün bilgi stokundaki artışın piyasa-ıçi ve piyasa-dışı verimliliğini ve gelirini artıracakını” öngörmektedir. Ancak Grossman Modeli (1972a, b), Beşeri Sermaye Modeli'ne şu argümanı da eklemiştir: “Sağlık”, tüketicisine doğrudan “haz (pleasure) sağlayan bir nihai mal” değil; “bi-rey”e, hem “bilgi stoku”nu artırabilmesi hem de bu “bilgi stoku”nu “ekonomik faaliyette bulunarak gelir elde etme yönünde kullanabilmesi” için daha çok “sağlıklı zaman” sağlayan bir “dayanıklı sermaye stokudur”; yani bir “ekonomik girdi”dir. “Sağlıklı zaman miktarı” da “sağlık statüsü”ne (H) (iyilik haline) bağlıdır.

Sağlık Statüsü, bir toplumda kişilerin normal gündelik aktivitelerini sürdürebilmesini sağlayabilecek fiziksel ve mental performansı olup erken (pre-matüre) ölümlerin önlenmesi ve sağlıklı geçen ömür süresinin uzaması ile karakterize edilmektedir. “Sağlık statüsü”nün iyileşmesi, beşeri sermaye stokunun da artması anlamına gelmektedir.

Peki, sağlık statüsünü (H) ne belirler? Grossman Modeli'ne göre; her işgücü birimi, kalıtsal bir *Doğuştan Sağlık Statüsü* (H_0) ile dünyaya gelir. Ancak bu sağlık statüsü, sabit değildir; zamana ve yaşa bağlı olarak azalabileceği gibi sağlığa uygun yatırımlarla artırılabilir. Özetle; *Doğuştan Sağlık Statüsü* (H_0) yüksek olan işgücü birimleri hem bu “bilgi stoku”nu kullanarak daha çok çalışıp gelir ve mal elde edebilecek; artan gelirle bilgi stokuna daha çok yatırım yaparak daha da yüksek bilgi stokuna sahip olabilecek; yüksek bilgi stoku ile daha verimli ve etkin çalışmak suretiyle de hem gelirini hem sağlık yatırımlarını hem de sağlık statüsünü daha da artıracaktır. Bu “sağlık-öğrenme-gelir” çevriminde; Şema-1'de görüldüğü gibi, “sağlık ile servet” de birlikte artacaktır:

Şema 1: Sağlık-Öğrenme-Gelir Çevrimi

Hanehalkının Sağlık Üretim Fonksiyonu (HPFH)

Grossman Modeli'ne göre, "Sağlık-Öğrenme-Gelir Çevrimi"nde, sağlık statüsünü artırıcı yatırımları yapacak harcama birimleri, esasen, sağlık hizmetlerinin kullanıcıları olan hanehalkıdır. Temel soru da şudur: Hanehalkının sağlık yatırımı harcamalarını belirleyen etkenler nelerdir? Bu soru, Eşitlik 1'deki *Hanehalkı Sağlık Üretim Fonksiyonu (HPFH)* ile analiz edilmektedir:

$$H=f(N, E, S) \text{ Eşitlik.1}$$

Eşitlik 1'de yer alan değişkenler ve ölçütleri şöylece açıklanabilecektir:

H, sağlık statüsüdür [Ölçütler: Doğuştan Yaşam Beklentisi, Sağlıklı Yaşam Beklentisi (HALE), Mortalite Oranı, Infant Mortalite Oranı, Çocuk Ölüm Oranı, Beş Yaş Altı Ölüm Oranı, Genç Anne Ölüm Oranı, Kanserden Ölüm Oranı, Kâlp Krizinden Ölüm Oranı, Morbidite Oranı]

N, sağlık hizmetleridir (Ölçütler: Tıbbi Bakım (HC), hastane sayısı ve kalitesi, yatak sayısı, doktor/hemşire/diğ hekimisi sayısı, MR Sayısı, CP sayısı)

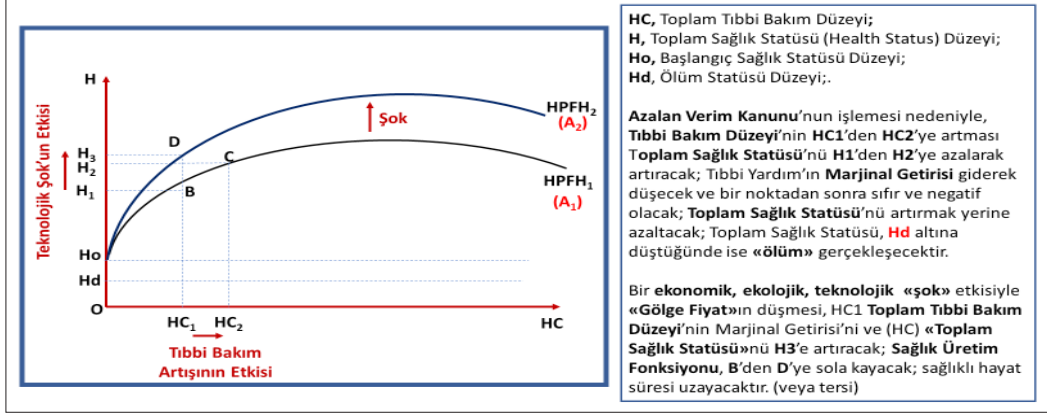
E, ekonomik değişkenlerdir (Ölçütler: HC Fiyat Düzeyi, Gelir Düzeyi, Gelir Dağılımı/Eşitsizliği, İşsizlik, Ekonomik Büyüme, Ekonomik Gelişme, v.s.)

S, sosyal ve demografik değişkenlerdir [Ölçütler: Hayat tarzı (tütün, alkol, fiziksel aktivite, beslenme), genetik, mesleki statü (beyaz/mavi yakalılık), eğitim, çevresel etkenler (kentsel/kırsal yerleşim, yükseklik, kirlilik) v.s.)

Hanehalkı Sağlık Üretim Fonksiyonu (HPFH)'nda, "Sağlık Statüsünü (H)" belirleyen başlıca sağlık hizmetleri (N) ölçütü, "Tıbbi Bakım"dır (HC). Sağlığa yatırım da hanehalkının, *ceteris paribus*, "Tıbbî Bakım (HC)" başta olmak üzere her tür sağlık hizmeti ve ilaç satın almak suretiyle "sağlık statüsü"-nü artırması ve/veya aşınmasını engellemesidir. Tıbbi Bakım (HC) ve sağlığı

etkileyen diğer faktörler ile “Sağlık Statüsü (H)” arasındaki ilişkiyi açıklayan *Hanehalkı Sağlık Üretim Fonksiyonu (HPFH)*, geometrik olarak da **Şekil-1** üzerinde açıklanabilecektir:

Şekil 1: Hanehalkı Sağlık Üretim Fonksiyonu (HPFH)

Hanehalkı Sağlık Üretim Fonksiyonu'na (HPFH) göre “Sağlık Statüsü (H)” üretimine yönelik Tıbbî Bakım (HC) satın almak için yapılan harcamalar, “Sağlık Harcamaları”dır (HE). Sağlık harcamaları (HE), Tıbbî Bakımın (HC) piyasa fiyatı yanında “gölge fiyatına” da bağlıdır. Tıbbî Bakım'ın (HC) “gölge fiyatı”, çok sayıda “ekonomik, sosyal ve demografik” değişkenin bir fonksiyonudur. Örneğin; kişi yaşlandıkça [*sağlık statüsünün marjinal yıpranma hızı artacağından, bu kaybı telafi etmenin ve belirli bir sağlık düzeyini korumanın marjinal maliyeti (yani “birim sağlık statüsü” başına sağlık harcamaları) artacak; artan sağlık harcamalarının marjinal getirisi (yani birim sağlık harcaması başına elde edilen “sağlıklı zaman”) azalacak*] “gölge fiyat” da artacaktır. Özetle; Tıbbî Bakım'ın (HC) “Sağlık Statüsü”ne (H) katkısı, Şekil-1'de HPFH Fonksiyonu'nun eğiminde görüldüğü gibi, “*ceteris paribus*”, “Azalan Verim Kanunu”na tabidir. Hanehalkı; Tıbbî Bakım'ın (HC) Marjinal Maliyeti, Marjinal Getirisi'ne denk olduğunda *Optimal Sağlık Statüsü Düzeyi*'ne ulaşacaktır. Diğer şeyler değişmediği sürece, Tıbbî Bakım (HC) düzeyi artsa da sağlık statüsü bir noktadan sonra azalacak ve bu azalış Ölüm Statüsü (Hd) düzeyinin altına düştüğünde “ölüm” gerçekleşecektir.

Buna karşılık; ekonomik (E) ve sosyo-demografik (S) değişkenlerin yani “diğer şeyler”in değişmesi, (örneğin “eğitim düzeyi”nin ve özellikle de “sağlık okur yazarlığının” yükselmesi ve/veya yaşam tarzının düzelmesi ya da bir “ekolojik ve/veya teknolojik şok (A)” her Tıbbî Bakım (HC) düzeyinde sağlık statüsü'nün daha etkin korunmasını sağlayabileceğinden dolayı “gölge fiyatın” azalmasına ve sağlık statüsünün (H) artmasına yol açabilecektir. Bu da HPFH Fonksiyonu'nu dikleştirerek sola yukarı B'den D Noktasına kaydıracaktır.

Bu çalışmada, diğer şeyler (E, S) sabitken; sadece Tıbbi Bakım (HC) için yapılan sağlık harcamalarının (HE), Sağlık Statüsüne (H) etkileri analiz edilmektedir. Literatürde sağlık harcamalarının sağlık statüsüne etkileri üzerine yapılmış çok sayıda çalışma mevcuttur.

Literatür Taraması

Sağlık harcamaları (HE); ilgili literatürde üç başlık altında sınıflandırılmaktadır: Bunlar, “Toplam, Kamusal ve Özel” oşalık harcamalarıdır. *Toplam Sağlık Harcamaları*, kamusal ve özel sağlık harcamaları ile kamusal ve özel sağlık harcamaları kanalıyla ulusal sağlık sistemine akan dış yardımların toplamıdır. Ancak, kamusal ve özel sağlık yatırımları bu toplama dahil değildir. *Kamusal Sağlık Harcamaları*, kamu gelirlerinden ve sosyal sigorta primlerinden yapılan yurtiçi harcamalardır; dış yardımları içermez. OECD ülkelerinde *Kamusal Sağlık Harcamaları*, Toplam Sağlık Harcamaları'nın %70'ini oluşturmaktadır. *Özel Sağlık Harcamaları* ise hanehalkının peşin (out-of-pocket) ödemelerinden ve gönüllü (voluntary) sağlık harcamalarından oluşmaktadır. Hanehalkının peşin sağlık harcamaları; doktor vizite ücretleri, tedavi, laboratuvar testleri, hastane bedelleri gibi cepten yapılan özel nitelikli sağlık harcamalarıdır. Bu harcamalar, tümüyle kullanıcı tarafından karşılanacağı gibi sigorta poliçeleri altında maliyet paylaşımı şeklinde de olabilir. Gönüllü sağlık harcamaları ise özel sağlık sigortası primleriyle finanse edilen sağlık harcamalarıdır.

Sağlık harcamaları, ulusal ve küresel ölçeklerde en önemli gündem maddelerinden birisi olagelmıştır. Aradan geçen 55 yıllık dönemde OECD ülkelerinde Toplam Sağlık Harcamalarının GSYİH'ya oranı 2020'de ortalama %8,8 olup 2030'da %10,2'ye yükseleceği öngörülmektedir (Lorenzoni, 2019). Kamusal Sağlık Harcamalarının (zorunlu sigorta harcamaları dahil) Toplam Sağlık Harcamaları içindeki payının ise 2015'te %74,2'den 2030'da %77,4'e çıkacağı öngörülmektedir.

Özellikle de Covid-19 sonrası süreçte, ülkelerin sağlık kapasiteleri, sağlık harcamaları ve sağlık harcamalarının yeniden yapılandırılması ulusal ve uluslararası ekonomik ve politik platformlarda yapılan tartışmalarda daha da öne çıkmıştır (Eissa, 2020; Khan vd., 2020). Bu tartışmalar, sosyal refah ekonomisi sınırlarının ötesine taşarak bir güvenlik ve uluslararası ekonomik/politik ilişkiler boyutu da kazanmıştır. Bu gelişmeler çerçevesinde ülkelerin sağlık kapasitelerinin, sağlık harcamalarının ve sağlık statüsünün ekonomik ve politik boyutlarının açıklanması; gelecek pandemilere karşı ekonomik ve sosyal direncin artırılması çabasında her zamankinden daha önemli hale gelmiştir. Ancak, her ne kadar sağlık harcamalarında bir artış trendi gözlenirse ve

beklense de, sağlık harcamalarının sağlık statüsüne etkileri konusunda OECD ve AB üyesi ülkeler üzerine yapılan empirik araştırmalar Tablo-1'de özetlen- diği gibi ihtilafli sonuçlar ortaya koymaktadır.¹

Tablo 1: Literatür Tablosu (OECD ve AB Ekonomileri)²

ÇALIŞMA	ÜLKE	DÖNEM	YÖNTEM	BAĞIMSIZ D.	BAĞIMLI D.	SONUÇ
Cochrane vd. (1978)	18 gelişmiş ekonomi	1960, 1970, 1969, 1971	OLS	HEPUBLICTHE	MMR PNMR IMR	- - - sgn sgn sgn
Wolfe (1986)	OECD (5)		OLS	HETOTAL HEPUBLIC	LEBIRTH	+ insgn
Peltzman (1987)	OECD (6)		GLS	HEPUBLIC	LEBIRTH	- insgn
Wolfe ve Gabay, (1987)	OECD (22)		OLS	HETOTAL HEPUBLIC	LE60	+ insgn
Santerre vd. (1991)	OECD (20)	1960-1985		HEPUBLIC	IMR	insgn
Hitiris ve Posnet (1992)	OECD (28)	1960-1987	GLS	HETOTALpc	MR	- sgn

- 1 Tablo-1'de belirtilen sağlık statüsü ve sağlık harcaması ölçütleriyle ilgili kısaltmaların açıklamaları şöyledir: **SAĞLIK HARCAMASI ÖLÇÜTLERİ:** HETOTAL: Toplam Sağlık Harcamaları, HETOTALpc: Kişibaşı Sağlık Harcamaları, HETOTALGDP: HETOTAL/GDP, GDP: GSYİH (Gayri Safi yurtiçi Hasıla), HEPUBLIC: Kamusal Sağlık Harcamaları, HEPUBLICpc: Kişibaşı Kamusal Sağlık Harcamaları, HEPUBLICGDP: HEPUBLIC/GDP, HEPUBLICTHE: HEPUBLIC/HETOTAL (Müdahale Endeksi), HEPPRIVATE: Özel Sağlık Harcamaları, HEPPRIVATEpc: Kişibaşı Özel Sağlık Harcamaları, HEPPRIVATEGDP: HEPPRIVATE/GDP, HEPPRIVATETHE: HEPPRIVATE/HETOTAL, HEPPRIVATE: Hanehalkı Peşin (out-of-pocket) Sağlık Harcamaları, HEPPRIVATEpc: Kişibaşı Özel Hanehalkı Peşin Sağlık Harcamaları, HEPPRIVATEGDP: HEPPRIVATE/GDP, HEPPRIVATETHE: HEPPRIVATE/HETOTAL, HEIMMUN: Aşılama harcamaları, HEDONOR: Yurtdışı kaynaklı sağlık harcamaları, PRIMARY: Birinci Basamak Sağlık Harcamaları, PHARMA: Toplam ilaç harcamaları, PHARMApc: Kişibaşı ilaç harcamaları, PHARMAPUBLICpc: Kamusal Kişibaşı Sağlık Harcamaları, PHARMAPPRIVATEpc: Özel Kişibaşı Sağlık Harcamaları. **SAĞLIK STATÜSÜ ÖLÇÜTLERİ:** MR: Ölüm Oranı, NMR: Neonatal Ölüm Oranı, IMR: Infant (1 yaşını almamış bebek) Ölüm Oranı, 1T05MR: 1-5 yaş arası ölüm oranı, U5MR: 5 Yaş Altı Çocuk Ölümleri, CMR: Çocuk Ölüm Oranı, PNMR: Postneonatal mortalite, UNDERWEIGHT: Düşük kilolu doğan çocuk ölümü, MMR: Anne Ölüm Oranı, MRBD: Morbidity Oranı, PRCSS: Algılanan Sağlık Statüsü, LEBIRTH: Doğuştan Yaşam Beklentisi, LEBIRTHM: Erkek LEBIRTH, LEBIRTHF: Kadın LEBIRTH, LE40: 40 yaşında Yaşam beklentisi, LE40M: Erkek LE40, LE40F: Kadın LE40, LE60: 60 Yaşında Yaşam Beklentisi, LE60M: Erkek LE60, LE60F: Kadın LE60, LE65: 65 Yaşında Yaşam Beklentisi, LE65M: Erkek LE65, LE65F: Kadın LE65, LE80: 80 Yaşında Yaşam Beklentisi, LE80M: Erkek LE80, LE80F: Kadın LE80, DALE: Engellilik Uyarı Yaşam Beklentisi, DALY: Engellilik Uyarı Yaşam Süresi, HALE: Sağlıklı Yaşam Beklentisi, HALEM: Erkek Sağlıklı Yaşam Beklentisi, HALEF: Kadın Sağlıklı Yaşam Beklentisi, PRMORT: Premature Mortalite, PRMORTFEM: Kadın Premature Mortalite, PYLL: Kaybedilen Potansiyel Yaşam Yılları, PYLL-CIRC: CIRC ölümünden PYLL, PYLL-CA: CA ölümünden PYLL, PYLL-RESP: RESP ölümünden PYLL, PYLL, STRK: Kâlp krizi ölümünden PYLL, TBRK: Tüberküloz ölümü, CA: Kanser Ölümü, BRSTCA: Meme Kanseri, STRK: Kâlp krizi ölümü, CIRC: Dolaşım hastalıkları ölümü, PSYCH: Psikolojik nedenli ölümler, HIV: HIV/AIDS ölümleri, RESP: Solunum hastalıklarından ölümler
- 2 Tablo-1'de kısaltmaları belirtilen ekonometrik ve istatistiksel yöntemlerin açıklamaları da şöyledir: CS: Yatay Kesit; TS: Zaman Serisi; OLS: Sıradan EKK; GLS: Genelleştirilmiş EKK; 2SLS: İki Aşamalı EKK; FE: Sabit Etki Modeli; RE: Rassel Etki Modeli; FGLS: Feasible GLS; LSDV: FE Dummy Var.; CTG: Koentegrasyon; SysGMM: Sistem GMM; DPTS: Dinamik Panel Data, MVR: Çoklu regresyon; MLR: Çokseviyeli Lojistic Regresyon; MLV: Çokseviyeli (Hiyerarşik) Modeller; DYN: Dinamik Panel; DEA: Veri Zarflama; CRL: Korelasyon, GDFM: Genelleştirilmiş Dinamik Faktör Modelleri (işaretler ve anlamlılıklar: -: negatif etki; +: pozitif etki; sgn: anlamlı; insgn: anlamsız)

Babazano ve Hilman (1994)	OECD (21)	1988	CS MVR	HETOTALpc HEPUBLICpc	PNMR IMR LEBIRTHM LE80M LE80M		insgn insgn insgn insgn insgn
				HETOTALpc HEPUBLICpc	LEBIRTHF	- +	insgn sgn
				PHARMApc	TÜM VERİLER		insgn
Elola vd (1995)	BATI AV- RUPA (17)		CS-OLS	HETOTALPC	IMR PYLLFEM LEBIRTHF PYLLM LEBIRTHM	- - +	sgn sgn sgn insgn insgn
Frech ve Miller (1996)	OECD (21)	1993	CS-MVR	PHARMA	LEBIRTH LE40 LE60 IMR	+ + + -	sgn sgn sgn insgn
				HETOTAL (Pharma hariç)	LEBIRTH LE40 LE60 IMR		insgn insgn insgn insgn
Crémieux vd (1999)	KANADA (10 bölge)	1978-1992	GLS	HETOTALpc	IMR LEBIRTH	- +	sgn sgn
				HEPUBLICpc	IMR LEBIRTH	- +	sgn sgn
				HEPRIVATEpc	IMR LEBIRTH	- +	sgn sgn
Frech, vd. (1999)	OECD (18)		OLS	PHARMA	LE40 LE60 DALE60	+ + +	sgn sgn sgn
Conley ve Springer (2001)	OECD (19)	1950-1992	FE	HEPUBLIC	IMR	-	Sgn
Or (2000a)	OECD (21)	1970-1992	FE (LSDV)	HETOTALpc HETOTALTHE	PYLL	- -	sgn sgn
Or (2000b)	OECD (21)	1970-1995	FE (LSDV)	HEPUBLIC	PYLL PYLLSTRK IMR PNMR LE65	- - - -	sgn insgn sgn sgn insgn

Miller ve Frech (2000)	OECD (21)	1960-1992		PHARMA	LE40 LE60 LEBIRTH IMR	+ + + -	sgn sgn insgn insgn
Berger ve Messer (2002)	OECD (20)	1960-1992	FE-GLS	HETOTALpc	IMR CMR	- -	sgn sgn
				HEPUBLICTHE	IMR CMR	+ +	sgn sgn
Lichtenberg (2002)	ABD	1960-1967	OLS	HETOTAL	LEBIRTH	+	sgn
Thornton (2002)	ABD (Eyaletler)	1990	CS-OLS	HETOTAL	MR LEBIRTH		insgn insgn
Miller ve Frech (2002)	OECD (19)	1998-1999, 1997-1999, 1994-1996	CS - OLS	PHARMApc	DALEBIRTH DALE60 LEBIRTH LE40 LE60 PYLL-CIRC PYLL-CA PYLL-RESP	+ + + + + + + +	sgn sgn sgn sgn sgn sgn sgn sgn
Shaw vd. (2002)	OECD	1999	CS - OLS	PHARMApc	LE40F LE60F LE65F LE40M LE60M LE60M	+ + + + + +	sgn sgn sgn sgn sgn sgn
Lichtenberg (2004)	ABD	1960-2001	TS	HETOTAL	LEBIRTH	+	sgn
Shaw et al (2005)	OECD (19)	1960-1999	POLS	PHARMA HEPUBLIC	LE40 LE60 LE65	+ + +	sgn sgn sgn
Or vd. (2005)	OECD (21)	1970-1998	FE (LSDV)	HETOTALTHE	LEBIRTH LE65 PYLLSTRK		insgn insgn insgn
Frech ve Miller (2004)	OECD (18)	1999	POLS	PHARMA	LEBIRTH LE40 LE60 DALEBIRTH DALE40 DALE60	+ + + + +	insgn sgn sgn sgn insgn sgn
Day and Tousignant (2005)	KANADA	1960-1997, 1950-1997, 1926- 1999	CTG DYN	HETOTALpc	IMR MR	- -	insgn insgn

Crémieux vd. (2005)	KANADA	1981-1998	OLS	HEPUBLIC PHARMA	IMR LE65 LEMALE	- + +	sgn sgn sgn
Nixon ve Ulmann (2006)	EU (15)	1980-1995	FE	HETOTAL	IMR LEFEM LEM	- + +	sgn sgn sgn
Mohan ve Mirmirani (2008)	OECD (25)	1990-2002	FE	HETOTALpc	LEBIRTH IMR		sgn insgn
Martin ve Smith (2008)	İNGİLTERE		OLS	HETOTAL	CA CIRC	- -	sgn sgn
Liu vd. (2008)	OECD (14)	1985-2001	FE	PHARMA (lag=5)	PLY LE60 LE80	- + +	sgn sgn sgn
Joumard vd. (2008)	OECD (23)	1981-2003	GLS	HETOTALpc	MR LEBIRTH LE65 PRMRM PRMRF IMR	- + + - - -	sgn sgn sgn sgn sgn sgn
Grootendorst vd (2009)		1981-2004	OLS	PHARMA HETOTAL	LEBIRTH	+	insgn
Caliskan, Z. (2009)	OECD (21)	1985-2002	OLS	HEPUBLIC HEPRIVATE	LEBIRTH	+ +	sgn sgn
Asiskovitch, S. (2010)	OECD (19)	1990-2005	MLV	HETOTAL HEPUBLIC HEPRIVATE	LEBIRTH LE65	+ + +	sgn sgn sgn
Akkoyunlu vd (2010)	ABD	1960-2001	VAR, ECM	HEPUBLIC	LEBIRTH	+	sgn
Halicioglu (2011)	TÜRKİYE	1965-2005	TS CTG	HETOTAL	LEBIRTH	+	sgn
Baltagi vd (2012)	OECD	1960-2007		HETOTAL	LE65	+	sgn
Hall vd (2012)	OECD (19)	1970-2008	CTG ve TVC	HETOTAL	LEBIRTH	+	sgn
Guindon ve Contoyannis (2012)	KANADA		OLS	PHARMAPUB- LİCpc PHARMAPRI- VATE pc	IMR LE65	- +	insgn
Ades vd. (2013)	EU(27)		CRL	HETOTALGDP HEPUBLICGDP HEPUBLICpc	CA BRSTCA	- - -	sgn sgn sgn
Maruphatu vd. (2014)	EU (25)	1981-2009	MVR	HEPUBLIC	CA	-	sgn
Hermanowski vd. (2015)	OECD (34)	1991-2010	GDFM CTG	PHARMApc HETOTALpc	LE60F LE60M LE65F LE65M	+ + + +	sgn sgn sgn sgn

Budheo vd. (2015)	AB Bölgesi	1995-2010	MVR	HEPUBLIC	NMR, PNMR U5MR, MRF MRM	- - - -	sgn sgn sgn sgn
Maruthappu vd. (2015a)	AB (24)	1981-2010	MVR	HEPUBLICGDP	MMR	-	sgn
Maruthappu vd. (2015d)	AB (27)	1990-2009	MVR	HEPUBLIC	CA (kadın göğüs)	-	sgn
Maruthappu vd. (2016)	AB ülkeleri	1990-2009	MVR	HEPUBLIC	CA (Kolon)	-	sgn
Ruiz-Pérez (2017)	İSPANYA	2006-2007 2011-2012	CS MLR	HETOTALpc	PSYCH	+	sgn
Heuvel vd.(2017)	OECD (31)	2013	CS-OLS	HETOTALGDP	LEBIRTH	-	insgn
Linden & Ray (2017)	OECD (34)	1970-2012	DPTS	HEPUBLICGDP HEPRIVATE	LEBIRTH	+ +	sgn sgn
Inthakesone (2018)	JAPONYA	1960-2009	TS AR ve MA	HEPUBLIC	MR (yaşlılar)	-	sgn
Drastichová & Filzmoser (2020)	EU (28) Iceland Norway	2015		HETOTALGDP	LEBIRTH HALEFF HALEM MR	+ + + -	sgn sgn sgn sgn
Onofrei vd. (2021)	EU		OLS	HEPUBLICTHE	LEBIRTH IMR	+ -	sgn sgn

Tablo1'deki sonuçlardan görüleceği gibi, OECD üyesi ülke gruplarına ya da ülkeye, analize esas alınan döneme ve uygulanan yöntemlere göre toplam, özel ve kamusal sağlık harcamaları değişkenlerinin sağlık statüsünü ölçen değişkenler üzerindeki etkileri çok farklıdır. Bu etkiler; ülke, dönem, yöntem ve değişkene göre anlamlı (sgn) olabildiği gibi anlamsız (insgn) da olabilmektedir. Ancak, Tablo1'deki literatür bulgularına göre anlamlı (sgn) bulguların anlamsız (insgn) bulgulardan yaklaşık üç kat sayıda olduğu görülmektedir. Bu bulgular çerçevesinde; teorik öngürelere de uygun olarak, sağlık harcamalarının sağlık statüsünü olumlu etkilediği sonucuna varılabilecektir.

Empirik Analizde Kullanılan Veri Seti

Bu çalışmada; öncelikle 32 OECD ülkesinin 2000-2018 dönemine ait “N=32, T=19” boyutlu “*dengezsiz kısa panel veri seti*” kullanılarak sağlık harcamalarının sağlık statüsüne etkisi analiz edilmektedir. Veri kaynağı, *OECD Health Data 2021*'dir. OECD ülkelerinin seçilmesinin nedeni, bu ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin nispeten homojen olması ve kişi başı gelirlerinin de belirli bir aşamaya gelmiş olması; sistematik bir karşılaştırmaya uygun olmasıdır. “N=32, T=19” boyutlu dengezsiz panel veri setinde, bazı verileri hiç bulunmayan Şili,

Kolombiya, Meksika, Japonya yer almamıştır. Ancak; dengesiz panel veri setinin sapmalara yol açabileceği dikkate alınarak, tüm analizler, verileri eksik olan 8 ülke (Kanada, Letonya, Yeni Zelanda, Portekiz, Slovakya, İsviçre, Türkiye ve İngiltere) çıkarılarak elde edilen “N=24, T=16” boyutlu “dengeli kısa panel veri seti” üzerinde yinelenerek sonuçlar mukayese edilmiştir. Analizlerimizde kullanılan “bağımlı” ve “bağımsız” değişkenler, Tablo-2’de belirtilmektedir:

Tablo 2: Analizlerde Kullanılan Bağımlı ve Bağımsız Değişkenler

I. Bağımlı Değişkenler	II. Bağımsız Değişkenler
LEBIRTH: Doğuşta Ortalama Yaşam Beklentisi	HETOTALGDP:Toplam Sağlık Harcamaları'nın GSYİH'ya Oranı
IMR: Bir Yaş Altı Bebek Ölüm Oranı	HETOTALpc: Kişi Başı Sağlık Harcamaları (PPPs\$)
PYLLTOTAL: Yüzbin Kişi Başına Toplam Kaybedilen Potansiyel Ömür Yılları	HEPUBLICpc: Kamusal Kişi Başı Sağlık Harcamaları (PPPs\$)
	HEPRIVATEpc: Hanehalkı (<i>out-of-pocket</i>) Kişi Başı Sağlık Harcamaları (PPPs\$)
	PHARMApc: Kişi Başı İlaç Harcamaları (PPPs\$)

Analizlerimizde bağımlı değişken olarak “IMR” ve “LEBIRTH” ölçütlerinin kullanılma nedeni şöylece açıklanabilecektir: Dünya Sağlık Örgütü'ne, Dünya Bankası 1993 *World Development Report*'a ve *The Lancet Commission* (2013) “Global Health 2035: A World Converging within a Generation” raporuna göre göre ülkeler arası ekonomik büyüme farklılıklarının en temel nedenlerinden biri “ölüm oranı” ve “yaşam beklentisi” farklılıklarıdır. Öyle ki *The Lancet Commission* (2013), ulusal refahı değerlendirirken, GSYİH büyümesindeki artışa “yaşam beklentisindeki artış” da eklemiştir. Ölüm oranı ve yaşam beklentisi yanında, Dünya Bankası 1993 *World Development Report*'ta gelişmişlik ölçütü olarak belirtilen bir diğer ölçüt de IMR'dir. Dünya Bankası'nın ekonomik büyüme odaklı paradigmasından farklı olarak Birleşmiş Milletler, sağlık alanındaki gelişmeleri insani gelişmenin bir unsuru olarak görmektedir. 2000'de 189 ülke tarafından kabul edilen *The UN Millennium Declaration*'da kaleme alınan Milenyum Gelişme Hedefleri (MDGs), IMR'nin 1990'dan 2015'e kadar 2/3 oranında azaltılmasını hedef koymuştur. LEBIRTH'ü de içeren “Yaşam Beklentisi Endeksi” de “Kişibaşı Milli Gelir Endeksi (PPP\$)” ve “Eğitim Endeksi”yle birlikte *Birleşmiş Milletler İnsani Gelişme Endeksi* hesaplamasında kullanılan bir ölçüttür (UN, 2020). Dünya Sağlık Örgütü'ne (WHO, 2001a) göre de LEBIRTH'teki %10'luk artış ekonomik büyümeye de yıllık %0,35 oranında artıracaktır.

Tablo-1'de de görüldüğü gibi OECD ülkeleri üzerine yapılan çalışmalarda en yaygın kullanılan ölçütler de IMR ve LEBIRTH'tür. Bunun nedenleri, bazı

empirik çalışmalarda şöylece belirtilmektedir: Santerre (1991), IMR'nin sağlık statüsü ölçütü alınması gerekliliğini dört nedenle açıklamaktadır: i) *Veri setinin hazır ve ulaşılabılır olması*, ii) *“erişkin ölümleri”nden farklı olarak “IMR'nin “üretimde kayıp” anlamında daha çok ekonomik öneminin olması*; iii) *IMR'nin “genç” ve “erişkin ölümleri”nden farklı olarak davranışsal kararlardan çok az etkilenmesi*, iv) *hükümetin Tıbbi Bakım (HC) politikalarının IMR üzerinde, özellikle de neonatal dönemde daha etkili olması (örneğin, yüksek risk altındaki bebekler için seçilmiş hastanelerde “yoğun bakım birimleri” kurulması kolayca başarılabilir bir kamusal eylemdir)*. Woodward ve Kawachi'ye (2000) göre “sağlık statüsü”nün IMR ve LEBIRTH gibi ölçütleri, insanları kuşatan sosyal, ekonomik ve politik şartların kalitesinin de bir yansımasıdır. Conley ve Springer'e (2001) göre de IMR, “kısa dönemde kamusal eylemlere (dolayısıyla da kamusal sağlık harcamalarına) en duyarlı sağlık ölçütü”dür. Farag'a (2009) göre ise IMR, gelişmenin toplumun her kesimine ulaşip ulaşmadığının dolaylı bir ölçütüdür.

Analizlerimizde kullanılan bir diğer “sağlık statüsü” ölçütü de “*Kaybedilen Potansiyel Ömür Yılları*”dır (PYLL: Potential Years of Life Lost): PYLL, her yaşta gerçekleşen önlenebilir ölümlerin toplanarak, seçilecek bir yaş sınırına (OECD'de 75) göre kalan ömür yılı ile çarpımıyla türetilen bir “erken (prematüre) ölüm ölçütü”dür. PYLL, makro ölçekte “yaşam kalitesi ile uzunluğunun” çeşitli boyutlarını ilişkilendirir ve uluslararası karşılaştırmalara uygun bir veridir. Jee ve Or (1999) ve Or'a (2000a, b) göre literatürde yaygın bir şekilde kullanılan IMR ve LEBIRTH gibi veriler, kolay erişilebilir olmakla birlikte; sağlık politikalarının belirlenmesi, performansı ve etkin kaynak dağılımının gerçekleştirilmesi açısından kısıtları vardır. IMR, her ne kadar uluslararası karşılaştırmalarda çokça kullanılsa da toplumun sadece bir kesiminin (1 yaş altı bebeklerin) sağlık statüsünü özetlemektedir. LEBIRTH ise özellikle gelişmiş/sanayileşmiş ülkelerde büyük kısmı nispeten ileri yaşlarda meydana gelen yaşlı ölümlerinden etkilenmekte olup az sayıdaki genç ölümlerine çok duyarlı değildir. Ortalama ölüm oranı ölçütleri, hastalıkların “ölüme yol açmayan” sonuçları üzerine enformasyon içermemektedir. Ölümlerin zaten büyük ölçüde yaşlılıkta meydana gelmesi ve daha da ötelere ertelenememesi ve ortalama ölüm oranının da sınırlanmasının mümkün olmaması nedeniyle, ortalama ölüm oranlarının sağlık politikaları ile daha da düşürülmeye çalışılması ve dolayısıyla nihai bir politika amacı olarak belirlenmesi çok da gerçekçi değildir. Ortalama ölüm oranını düşürmeye odaklı sağlık politikalarının başarı şansı da bu nedenle düşük kalacaktır. Buna karşılık bir “erken (prematüre) ölüm” ölçütü olan PYLL, öncelikle “önlenebilir ölümler” ile “önlenebilecek ölümler” arasında bir ayrım yapmakta ve “sağlık çıktısı” olarak “kurtarılan yaşam” sayısına değil “kurtarılan yaşam yıllarına” ve “potansiyel olarak önlenebilir

ölümlere” odaklanmaktadır. PYLL, “gençlerin topluma yapabilecekleri potansiyel katkıların erken ölüm nedeni kaybının” önemine ve azaltılmasına vurgu yapan bir ölçüttür. OECD tarafından yayınlanan PYLL verilerinde alt sınır “0” üst sınır da 75 olarak belirlenmiştir.³ Yani, 0’dan 75’e kadar ölümler, erken ölüm sayılmaktadır. Buna göre; OECD ülkelerinde 50 yaşındaki bir kişinin ölümü, ortalama ölüm oranını sadece “1” birim artırırken, PYLL’yi “75-50=25” birim artıracaktır. PYLL, bu yönüyle, hem ortalama ölüm oranından hem de sadece bin kişi başına “0-74” yaş arası ölümlerin sayısını veren Premature (Erken) Ölüm ölçütünden daha kapsamlı enformasyon içermektedir. PYLL, “genel erken ölüm oranları”ndaki varyasyonlar yanında erken ölümlerin (intihar hariç) temel nedenlerine de işaret ederek hangi alanlarda önlemler alınması gerektiğini gösteren bir ölçüttür. Bu yönüyle hem politika önceliklerini belirlemede hem de farklı sağlık sistemlerinin etkinliğini değerlendirmede yeni açılımlar sağlayabilecektir. İstatistiklere göre OECD ülkelerinde erken ölümün iki temel nedeni kötü huylu (*malignan*) tümörler (ICD9 140-208) ve iskemik kâlp hastalıklarıdır (ICD9 410-414) (Or, 2000b). Bu iki neden, PYLL’nin üçte birini (%36 kadın, %30 erkek) oluşturmaktadır. Bu hastalıklara dayalı erken ölümlerin ve kaybedilen potansiyel yaşam yıllarının azaltılması, sağlık sisteminin performansını da diğer hastalıklara nispeten çok daha fazla artırabilecektir.

Tüm bu üstünlüklerine rağmen, literatürde OECD’nin PYLL verisini sağlık statüsü ölçütü olarak kullanan hiçbir empirik çalışma tespit edilememiştir. PYLL’nin bağımlı değişkenler arasında kullanılmasının bir diğer nedeni ise bazı öncü çalışmalar (Elola vd, 1995; Or, 2000, 2001; Miller ve Frech, 2002) olmakla birlikte, bu çalışmalarda araştırmacılar OECD verilerini değil kendi türettikleri PYLL verilerini kullanmaktadır. Bu yönüyle çalışmamızın, OECD tarafından yayınlanan PYLL verilerini analizlerde kullanan ilk çalışma olduğu söylenebilir.

Çalışmamızda açıklayıcı değişken olarak kullanılan Sağlık Harcamaları Ölçütleri ise Tablo-2’deki HETOTALGDP, HETOTALpc, HEPUBLICpc, HEPRI-VATEpc, PHARMApc değişkenleridir. “Sağlık harcamaları” ile “gelir” arasındaki “güçlü bağıntı (collinearity)” nedeniyle “gelir”e yer verilmesi durumunda sağlık harcamalarının sağlık statüsüne “gerçek etkisi”ni izole edebilmenin

3 PYLL ölçütünde alt sınırın 0 ve üst sınırın da 75 olarak belirlenmesi optimal bir seçim olarak değerlendirilebilecektir. Şöyle ki; “0-1” arası yaş gurubunun yaşatılması OECD üyelerinin çoğunluğu gibi sanayileşmiş ülkelerde “erken yaşlarda meydana gelen ölümlerin önlenmesi”ne yönelik “sağlık kapasitesi”ni değerlendirmede önemli bir ölçüttür. Öte yandan; LEBIRTH’ün çok yükseldiği günümüzde 65 gibi genç bir yaşın üst limit olarak belirlenmesi gerçekçi değildir. Keza; her yaşta hayat değerli olmakla birlikte, gençler için önenebilir mahiyette olan birçok hastalığın doğal ölüm nedeni sayılabileceği örneğin 100 yaş gibi ileri bir yaşın üst sınır olarak belirlenmesi de “önenebilirlik” amacıyla tutarlı değildir.

güçleşmesi nedeniyle “gelir” ölçütlerine (GSYİH, GSMH, MG) analizlerde yer verilmemiş; bu konunun incelenmesi sonraki çalışmalara bırakılmıştır.

Yöntem ve Hipotezler

Analizlerde kullanılan dengesiz panel veri seti “N=32, T=19” ve dengeli panel veri seti de “N=24, T=16” boyutlu olup her ikisi de kısa paneldir (N>T). Bu özelliğe bağlı olarak analizlerde Statik Panel Veri Analiz Yöntemlerinin kullanılması geçerlidir. Bu yöntemler; “Havuzlandırılmış EKK (POLS), Sabit Etki Modeli (FE) ve Rassal Etki Modeli (RE)”dir. Eberhardt’ın (2011) işaret ettiği gibi bu Statik Panel Veri Analiz Yöntemlerinden “Havuzlandırılmış EKK (POLS)” doğrudan, “Sabit Etki Modeli (FE) ve Rassal Etki Modeli (RE) de “*gözlenemeyen heterojenliği*” denklemden çıkararak varsayımsal olarak “homojenliği” sağlamaktadır. Statik Panel Veri Analiz Yöntemlerinin kullanılmasıyla analizleri daha basit tutmak suretiyle, çok farklı ülkelerden gelen OECD panel verilerinin farklı yöntemlerle toplanmasından kaynaklanabilecek “veri karmaşıklığı”nın sapırtıcı etkileri de dengelenebilecektir. Belirtilen Statik Panel Veri analiz Yöntemi’nde birim kök analizi yapılmasına gerek görülmemektedir. Nitekim; Park (2011), “adım adım panel veri analizi” tarifinde “birim kök”ten hiç bahsetmemiş olup ekonometri literatüründe de bu konuda henüz objektif bir kriter geliştirilmemiştir. Tablo-1’deki Literatür Tablosu’nda belirtilen çalışmaların büyük kısmındaki uygulamalar da Statik Panel Veri Analiz Yöntemleri kullanılarak yapılmıştır. Tüm bunlara istinaden, analizlerimizde sadece Mikroekonometrik Statik Panel Veri Analiz Modelleri kullanılması uygun görülmüştür (Baltagi, 2001; Woolridge, 2002; Reyna, 2007; Cameron, 2010; Alvarez vd., 2017):

Mikroekonometrik/Statik Panel Veri Analiz Modelleri

POLS	$Y_{it} = \alpha + \beta kX_{it} + \epsilon_{it}$	(Model-1)
FE	$Y_{it} = (\alpha_i + u_{it}) + \beta kX_{it} + \epsilon_{it}$	(Model-2)
RE	$Y_{it} = \alpha + \beta kX_{it} + (u_{it} + \epsilon_{it})$	(Model-3)

Burada; Y_{it} , Sağlık Statüsü ölçütleri; α , sabit; X_{it} , sağlık harcaması ölçütleri; β , eğim katsayısı; k , açıklayıcı değişken sayısı; ϵ_{it} , birime özgü (idiosyncratic) hata terimi; u_{it} , gözlenemeyen heterojenlik; $u_{it} + \epsilon_{it}$, bileşik (compound) hata terimidir. Bu çerçevede; analizlerde Tablo-3’te belirtilen 12 regresyon denklemi kullanılmıştır:

Tablo 3: Analizlerde Kullanılan Regresyon Denklemleri

Açıklayıcı (Dışsal) Değişkenler						
Denklem	Bağımlı Değişkenler	X1	X2	X3	X4	X5
1	LEBIRTH	HETOTALGDP				
2	IMR	HETOTALGDP				
3	PYLL	HETOTALGDP				
4	LEBIRTH		HETOTALpc			
5	IMR		HETOTALpc			
6	PYLL		HETOTALpc			
7	LEBIRTH			HEPUBLICpc	HEPRIVATEpc	
8	IMR			HEPUBLICpc	HEPRIVATEpc	
9	PLY			HEPUBLICpc	HEPRIVATEpc	
10	LEBIRTH					PHARMApc
11	IMR					PHARMApc
12	PYLL					PHARMApc

1., 2. 3. modellerde HETOTALGDP, 4., 5. ve 6. modellerde, HETOTALpc; 7., 8. ve 9. modellerde HEPUBLICpc ve HEPRIVATEpc; son olarak da 10., 11. ve 12. modellerde ise HEPUBLICpc ve HEPRIVATEpc toplamının bir parçasını oluşturan PHARMApc'nin LEBIRTH, IMR,ve PYLL'ye etkileri analiz edilmektedir. Böylece "sağlık harcamalarının" tüm unsurlarının "sağlık statüsü"ne etkisi hem bir bütün olarak hem de ayrı ayrı analiz edilmiş olacaktır. Bu çerçevede; Tablo 3'de görülen tüm denklemlerde bağımsız değişkenler (Xit) için elde edilecek eğim katsayıları için (β) Sıfır Hipotezi (H0) ve Araştırma Hipotezi (H1) şöylece ifade edilebilecektir:

$$H0: \beta=0$$

$$H1: \beta \neq 0$$

Tüm analizlerde eğim katsayılarının (β) işaretlerinin LEBIRTH bağımlı değişkeni için "pozitif", IMR ve PYLL bağımlı değişkenleri için de "negatif" çıkacağı öngörülmektedir.

Empirik Bulgular

İlk aşamada; Havuzlandırılmış EKK (POLS), Sabit Etki (FE) ve Rassal Etki (RE) Modelleri arasından hangisinin panel veri setine en uygun model olduğunu belirleyebilmek için sırasıyla F-Limer Testi (rFT), Breusch Pagan Testi

(BPLM) (Breusch and Pagan, 1980) ve Hausman Testi (HST) (Hausman, 1978) uygulanmıştır. Her bağımlı değişken ve bağımsız değişken kümesi için bu testlerin değerleri ve “p-değerleri” Dengesiz Panel Veri Seti için Tablo-4’de, Dengeli Panel Veri Seti için Tablo-5’de belirtilmiştir. Örneğin, 1. modeldeki HST Testi sonucu olan”RE/RE” “sırasının anlamı, sırasıyla hem “N=32, T=19” ölçekli panel veri seti için hem de “N=24, T=16” ölçekli panel veri seti için de RE Modeli’nin en uygun olduğu anlamına gelmektedir.

Tablo-4: Dengesiz Panel Veri Setinde Bağımlı Değişkenler İçin En Uygun Model Seçimi Testleri

Sınırlandırılmış F-Testi (rFT), Breusch Pagan Testi (BPLM) ve Hausman Testi (HST) Sonuçları						
R: Red, K: Kabul, RE: Rassal Etki Model, FE: Sabit Etki Modeli						
Denklem	Test	Dengesiz Panel Veri Seti N=32, T=19 (2000-2018)		Sonuç (H_0 Hipotezi)	Uygun Model	En Uygun Model
		Test değeri	p değeri			
1	rFT	F(31, 575) = 58.587	4.16585e-156 < 0,05	R	FE	RE
	BPLM	LM = 3027.28	0<0,05	R	RE	
	HST	H = 0.713925	0.398144 > 0,05	K	RE	
2	rFT	F(31, 565) = 42.4094	2.93298e-126 < 0,05	R	FE	FE
	BPLM	LM = 1970.05	1.2723e-254 < 0,05	R	RE	
	HST	H = 7.39226	0.00655051 < 0,05	R	FE	
3	rFT	F(31, 511) = 101.286	2.71368e-196 < 0,05	R	FE	RE
	BPLM	LM = 3253.89	1.2723e-254 < 0,05	R	RE	
	HST	H = 3.34087	0.067579 > 0,05	K	RE	
4	rFT	F(31, 575) = 152.507	1.525e-254 < 0,05	R	FE	RE
	BPLM	LM = 4184.14	0<0,05	R	RE	
	HST	H = 2.12329	0.145074 > 0,05	K	RE	
5	rFT	F(31, 565) = 83.3505	1.4772e-188 < 0,05	R	FE	FE
	BPLM	LM = 2594.51	1.98356e-284 < 0,05	R	RE	
	HST	H = 12.072	0.000511847 < 0,05	R	FE	
6	rFT	F(31, 511) = 167.958	1.03331e-245 < 0,05	R	FE	RE
	BPLM	LM = 3695.89	0 < 0,05	R	RE	
	HST	H = 1.05483	0.304398 > 0,05	K	RE	
7	rFT	F(31, 568) = 122.402	7.81316e-229 < 0,05	R	FE	RE
	BPLM	LM = 4025.38	0<0,05	R	RE	
	HST	H = 0.107696	0.947576 > 0,05	K	RE	
8	rFT	F(31, 558) = 72.4047	1.44363e-173 < 0,05	R	FE	RE
	BPLM	LM = 2636.47	H = 4.90456 < 0,05	R	RE	
	HST	H = 4.90456	0.0860969 > 0,05	R	RE	

9	rFT	F(31, 504) = 134.783	6.73921e-222 < 0,05	R	FE	RE
	BPLM	LM = 3489.54	0 < 0,05	R	RE	
	HST	H = 0.478845	0.787082 > 0,05	K	RE	
10	rFT	F(31, 498) = 153.017	1.78415e-232 < 0,05	R	FE	RE
	BPLM	LM = 3034.16	0 < 0,05	R	RE	
	HST	H = 1.57176	0.209951 > 0,05	K	RE	
11	rFT	F(30, 498) = 66.5607	1.53355e-153 < 0,05	R	FE	FE
	BPLM	LM = 2043.93	1.98356e-284 < 0,05	R	RE	
	HST	H = 23.9198	1.00432e-006 < 0,05	R	FE	
12	rFT	F(30, 450) = 165.598	3.33954e-222 < 0,05	R	FE	RE
	BPLM	LM = 2725.28	0 < 0,05	R	RE	
	HST	H = 1.91696	0.166192 > 0,05	K	RE	

Tablo 5: Dengeli Panel Veri Setinde Bağımlı Değişkenler İçin En Uygun Model Seçimi Testleri

Sınırlandırılmış F-Testi (rFT), Breusch Pagan Testi (BPLM) ve Haussman Testi (HST) Sonuçları R: Red, K: Kabul, RE: Rassel Etki Model, FE: Sabit Etki Modeli						
Denklem	Test	Dengeli Panel Veri Seti N=24, T=16 (2000-2015)		Sonuç (Ho Hipotezi)	Uygun Model	En Uygun Model
		Test değeri	p değeri			
1	rFT	F(23, 359) = 81.81	1.55574e-127 < 0,05	R	FE	RE
	BPLM	LM = 1891.67	0 < 0,05	R	RE	
	HST	H = 3.70879	0.0541266 > 0,05	K	RE	
2	rFT	F(23, 359) = 38.0224	9.04274e-082 < 0,05	R	FE	FE
	BPLM	LM = 1044.38	4.04591e-229 < 0,05	R	RE	
	HST	H = 21.0957	4.36919e-006 < 0,05	R	FE	
3	rFT	F(23, 359) = 109.454	8.05542e-147 < 0,05	R	FE	RE
	BPLM	LM = 2090.24	1.2723e-254 < 0,05	R	RE	
	HST	H = 2.88824	0.0892283 > 0,05	K	RE	
4	rFT	F(23, 359) = 162.494	3.41535e-174 < 0,05	R	FE	RE
	BPLM	LM = 2257.98	0 < 0,05	R	RE	
	HST	H = 3.12407	0.0771441 > 0,05	K	RE	
5	rFT	F(23, 359) = 77.452	5.43906e-124 < 0,05	R	FE	FE
	BPLM	LM = 1340.64	1.66445e-293 < 0,05	R	RE	
	HST	H = 26.1995	3.0791e-007 < 0,05	R	FE	
6	rFT	F(23, 359) = 174.575	2.78358e-179 < 0,05	R	FE	RE
	BPLM	LM = 2358.25	0 < 0,05	R	RE	
	HST	H = 1.09729	0.294862 > 0,05	K	RE	
7	rFT	F(23, 358) = 127.474	5.88584e-157 < 0,05	R	FE	RE
	BPLM	LM = 2242.64	0 < 0,05	R	RE	
	HST	H = 0.209788	0.90042 > 0,05	K	RE	

8	rFT	$F(23, 358) = 63.2898$	$3.8897e-111 < 0,05$	R	FE	FE
	BPLM	$LM = 1344.78$	$2.09541e-294 < 0,05$	R	RE	
	HST	$H = 15.6259$	$0.000404472 < 0,05$	R	FE	
9	rFT	$F(23, 358) = 134.854$	$7.69235e-161 < 0,05$	R	FE	RE
	BPLM	$LM = 2277.7$	$0 < 0,05$	R	RE	
	HST	$H = 0.0476532$	$0.976455 > 0,05$	K	RE	
10	rFT	$F(23, 359) = 154.961$	$7.63863e-171 < 0,05$	R	FE	RE
	BPLM	$LM = 2246.57$	$0 < 0,05$	R	RE	
	HST	$H = 2.194$	$0.138549 > 0,05$	K	RE	
11	rFT	$F(23, 359) = 77.0462$	$1.13675e-123 < 0,05$	R	FE	FE
	BPLM	$LM = 1345.83$	$1.24178e-294 < 0,05$	R	RE	
	HST	$H = 20.6641$	$5.47314e-006 < 0,05$	R	FE	
12	rFT	$F(23, 359) = 176.769$	$3.59224e-180 < 0,05$	R	FE	RE
	BPLM	$LM = 2323.15$	$0 < 0,05$	R	RE	
	HST	$H = 1.72567$	$0.188965 > 0,05$	K/K	RE/RE	

Analizlerimiz aşamasında; panel verimizde “N>T” olması nedeniyle her regresyon analizi sonucunda elde edilen hata terimlerinin “değişken varyanslılık (heteroskedasticity), otokorelasyon, yatay kesit bağımlılığı” kısaca “HAC Testleri” yapılmıştır. Her ne kadar “otokorelasyon” ve “yatay kesit bağımlılığı”nın zaman serisinin (T) “20-30 periyodu” geçtiği verilerde sorun teşkil ettiği söylene de bu konuda da ihtiyatlı yaklaşılmıştır. GRETL’de “değişken varyanslılık” için Değiştirilmiş Wald (Groupwise) Testi (MW), otokorelasyon için Woolridge Otokorelasyon Testi (W) (Woolridge, 2002) ve “yatay kesit bağımlılığı” için Pesaran CD testi (CD) sonuçları, Dengesiz Panel Veri Seti için Tablo-6’da, Dengeli Panel Veri Seti için Tablo-7’de belirtilmiştir. Ancak, Tablo 6 ve Tablo 7’de görüldüğü gibi, regresyon denklemlerinin büyük kısmında Değiştirilmiş Wald (Groupwise) Testi (MW) hesaplanamamıştır. Elde edilen bulgulara göre, örneğin, 1. modeldeki Pesaran CD Testi (CD) sonucunu gösteren son sütundaki “R/R” sonucunun anlamı, sırasıyla hem “N=32, T=19” ölçekli hem de “N=24, T=16” ölçekli panel veri setleri için H_0 ’ın reddedildiği (R), yatay kesit bağımlılığı olduğu anlamına gelmektedir.

Tablo 6: Dengesiz Panel Veri Seti Eşvaryanslılık, Otokorelasyon ve Yatay Kesit Bağımlılığı (HAC) Test sonuçları

Değiştirilmiş Wald (Groupwise) Testi (Eşvaryanslılık) (MW), Wooldridge (W) Testi (Otokorelasyon), Pesaran CD Testi (Yatay Kesit Bağımlılığı) R: Red, K: Kabul				
Denklem	Test	Dengesiz Panel Veri Seti N=32, T=19 (2000-2018)		Sonuçlar (Sıralı) (Ho Hipotezi)
		Test değeri	p değeri	
1	MW	---	---	---
	W	F(1, 31) = 139.678	5.13774e-013 < 0,05	R
	CD	z = 69.1038	0 < 0,05	R
2	MW	25336.6	0 < 0,05	R
	W	F(1, 31) = 3.56631	0.0683521 > 0,05	K
	CD	z = 28.6674	9.73482e-181 < 0,05	R
3	MW	----	---	----
	W	F(1, 31) = 45.7384	1.42892e-007 < 0,05	R
	CD	z = 48.2695	0 < 0,05	R
4	MW	---	---	---
	W	F(1, 31) = 81.4356	3.50768e-010 < 0,05	R
	CD	z = 14.0933	4.17523e-045 < 0,05	R
5	MW	Ki-Kare(32) = 4849.58	0 < 0,05	R
	W	F(1, 31) = 2.13154	0.154357 > 0,05	K
	CD	z = 0.618878	0.535996 > 0,05	K
6	MW	---	---	---
	W	F(1, 31) = 25.7348	1.74254e-005 < 0,05	R
	CD	z = 13.8363	1.53998e-043 < 0,05	R
7	MW	---	---	---
	W	F(1, 31) = 88.164	1.41099e-010 < 0,05	R
	CD	z = 16.1448	1.23565e-058 < 0,05	R
8	MW	---	---	---
	W	F(1, 31) = 2.1163	0.15579 > 0,05	K
	CD	z = 0.622817	0.533405 > 0,05	R
9	MW	---	---	-----
	W	F(1, 31) = 27.8743	9.63265e-006 < 0,05	R
	CD	z = 15.7907	3.60807e-056 < 0,05	R
10	MW	---	---	---
	W	F(1, 30) = 85.8249	2.63037e-010 < 0,05	R
	CD	z = 27.434	1.07968e-165 < 0,05	R
11	MW	Ki-Kare(31) = 6012.89	0 < 0,05	R
	W	F(1, 30) = 2.10118	0.15756 > 0,05	K
	CD	z = 6.76243	1.35692e-011 < 0,05	R
12	MW	---	---	---
	W	F(1, 30) = 85.8249	2.63037e-010 < 0,05	R
	CD	z = 27.434	1.07968e-165 < 0,05	R

Tablo 7: Dengesiz Panel Veri Seti Eşvaryanslılık, Otokorelasyon ve Yatay Kesit Bağımlılığı (HAC) Test sonuçları

Değiştirilmiş Wald (Groupwise) Testi (Eşvaryanslılık) (MW), Woolridge(W) Testi (Otokorelasyon), Pesaran CD Testi (Yatay Kesit Bağımlılığı) R: Red, K: Kabul				
Denklem	Test	Dengeli Panel Veri Seti N=24, T=16 (2000-2015)		Sonuçlar (Ho Hipotezi)
		Test değeri	p değeri	
1	MW	---	---	---
	W	F(1, 23) = 86.7248	2.8794e-009 < 0,05	R
	CD	z = 42.2956	0 < 0,05	R
2	MW	Ki-Kare(24) = 10871.7	0 < 0,05	R
	W	F(1, 23) = 11.2264	0.00277077 < 0,05	R
	CD	z = 21.1892	1.20099e-099 < 0,05	R
3	MW	---	---	----
	W	F(1, 23) = 33.0768	7.3869e-006 < 0,05	R
	CD	z = 38.2872	0 < 0,05	R
4	MW	---	---	---
	W	F(1, 23) = 44.3561	8.5504e-007 < 0,05	R
	CD	z = 12.7466	3.25611e-037 < 0,05	R
5	MW	Ki-Kare(24) = 2428.11	0 < 0,05	R
	W	F(1, 23) = 3.58982	0.0707753 > 0,05	K
	CD	z = -0.657503	0.510858 > 0,05	K
6	MW	---	---	---
	W	F(1, 23) = 16.5905	0.000469045 < 0,05	R
	CD	z = 12.9857	1.51467e-058 < 0,05	R
7	MW	---	---	---
	W	F(1, 23) = 44.7964	7.92128e-007 < 0,05	R
	CD	z = 12.7888	1.89296e-037 < 0,05	R
8	MW	Ki-Kare(24) = 2435.66	0 < 0,05	R
	W	F(1, 23) = 4.13807	0.0536186 > 0,05	K
	CD	z = -1.00601	0.31441 > 0,05	R
9	MW	---	---	-----
	W	F(1, 23) = 17.9784	0.000309509 < 0,05	R
	CD	z = 12.6665	9.06318e-037 < 0,05	R
10	MW	----	---	---
	W	F(1, 23) = 68.4998	2.38286e-008 < 0,05	R
	CD	z = 26.9687	3.44355e-160 < 0,05	R
11	MW	Ki-Kare(24) = 3895.97	0 < 0,05	R
	W	F(1, 23) = 3.91655	0.059907 > 0,05	K
	CD	z = 5.14833	2.62813e-007 < 0,05	R
12	MW	----	---	---
	W	F(1, 23) = 20.7473	0.000141151 < 0,05	R
	CD	z = 25.0687	1.09246e-138 < 0,05	R

“Değişken varyanslı, otokorelasyonlu, yatay kesit bağımlı” kısaca “HAC” çıkan analizler, GRETL (2020) programı önerileri doğrultusunda, *Dirençli Standart Hatalarla* tekrar edilmiştir. Tablo-4’de görüldüğü gibi, analizlerin büyük kısmında RE Modeli ve Genelleştirilmiş En Küçük Kareler Yöntemi (GLS) kullanılması da HAC’nin saptırıcı etkilerini bertaraf edebilmektedir. Ayrıca; IMR ve PYLL verileri ile harcama verileri eksik olan ya da olmayan 8 ülke çıkarılarak 24 ülke için “N=24, T=16” boyutlu bir Dengeli Panel Veri Seti elde edilerek analizler tekrarlanmıştır. Tüm bu analizlerden elde edilen “katsayılar” ile FE Modeli için “t-istatistikleri” ve RE Modeli için de “z-istatistikleri”, FE Modeli için F-İstatistiği ve RE Modeli için Ki-Kare değeri olarak hesaplanan *Ortak (Joint) Test* sonuçları “p-değerleri”, Dengesiz Panel Veri Seti için Tablo-8’de, Dengeli Panel Veri Seti için de Tablo-9’da özetlenmiştir.

Tablo 8: Dengesiz Panel Veri Seti Regresyon Analizi Sonuçları

Denklem	Bağımlı Değişken	Açıklayıcı Değişkenler	Dengesiz Panel Veri Seti N=32, T=19 (2000-2018) REGRESYON SONUÇLARI		
			Katsayı	t-istatistiği (FE) z-istatistiği (RE) değerleri	Ortak Test p Değeri F ist (FE), Ki-Kare ist. (RE)
1	LEBIRTH	SABİT	4.15347	0.0000***	1.46117e-007 < 0,05
		HETO-TALGDP	0.102836	1.46e-07***	
2	IMR	SABİT	3.65269	3.70e-010 ***	3.44288e-006 < 0,05
		HETO-TALGDP	-1.08811	3.44e-06 ***	
3	PYLL	SABİT	10.4497	2.36e-258 ***	9.25842e-011 < 0,05
		HETO-TALGDP	-0.906898	9.26e-011 ***	
4	LEBIRTH	SABİT	3.88840	0.0000 ***	3.51047e-069 <0,05
		HETO-TALpc	0.0611195	3.51e-069 ***	
5	IMR	SABİT	6.54797	1.02e-014 ***	4.23722e-012<0,05
		HETO-TALpc	-0.657361	4.24e-012 ***	
6	PYLL	SABİT	12.2831	0.0000 ***	3.54266e-042<0,05
		HETO-TALpc	0.475677	3.54e-042 ***	
7	LEBIRTH	SABİT	3.95252	0.0000 ***	1.51317e-049 <0,05
		HEPUBLI-Cpc	0.0400449	0.0001 ***	
		HEPRIVA-TEpc	0.0185087	0.0808 *	

8	IMR	SABİT	5.73963	2.61e-040 ***	2.61502e-022<0,05
		HEPUBLI- Çpc	-0.382996	0.0015 ***	
		HEPRIVA- TEpc	-0.237205	0.0531 *	
9	PYLL	SABİT	11.7432	0.0000 ***	5.39223e-031 <0,05
		HEPUBLI- Çpc	-0.304390	0.0016 ***	
		HEPRIVA- TEpc	-0.146316	0.1297	
10	LEBIRTH	SABİT	3.91719	0.0000 ***	23.30944e-041<0,05
		HETO- TALpc	0.0745344	3.31e-041 ***	
11	IMR	SABİT	3.91290	2.28e-042 ***	2.54291e-008<0,05
		HETO- TALpc	0.0749560	1.64e-014 ***	
12	PYLL	SABİT	12.0804	0.0000 ***	1.17566e-027<0,05
		HETO- TALpc	-0.582509	1.18e-027 ***	

(***%1, **%5, %10)

Tablo 9: Dengeli Panel Veri Seti Regresyon Analizi Sonuçları

Denklemler	Bağımlı Değişken	Açıklayıcı Değişkenler	Dengeli Panel Veri Seti N=24, T=16 (2000-2015) Regresyon Sonuçları		
			Katsayı	t-istatistiği (FE) z-istatistiği (RE) değerleri (***%1, **%5, %10)	Ortak Test p Değeri F ist (FE), Ki-Kare İst. (RE)
1	LEBIRTH	SABİT	4.13813	0.0000***	3.71842e-010 < 0,05
		HETOTALGDP	0.109751	3.72e-010 ***	
2	IMR	SABİT	3.95221	1.30e-09 ***	3.44288e-006 < 0,05
		HETOTALGDP	-1.25312	1.34e-06 ***	
3	PYLL	SABİT	10.3821	2.29e-212 ***	7.77444e-009 < 0,05
		HETOTALGDP	-0.87193	7.77e-09 ***	
4	LEBIRTH	SABİT	3.89276	0.0000 ***	1.64545e-043 <0,05
		HETOTALpc	0.0604751	1.65e-043 ***	
5	IMR	SABİT	7.13720	1.49e-014 ***	1.11157e-012 <0,05
		HETOTALpc	-0.73924	1.11e-012 ***	
6	PYLL	SABİT	12.3557	0.0000 ***	1.75598e-030<0,05
		HETOTALpc	-0.48353	0.0000 ***	

7	LEBIRTH	SABİT	3.95456	2.03e-05 ***	3.06317e-039<0,05
		HEPUBLİCpc	0.0345000	0.0041 ***	
		HEPRİVATEpc	0.0249084	1.65e-012 ***	
8	IMR	SABİT	6.37503	0.0071 ***	1.32187e-011 <0,05
		HEPUBLİCpc	-0.472394	0.1164	
		HEPRİVATEpc	-0.241087	0.0000 ***	
9	PYLL	SABİT	11.8649	0.0010 ***	1.88815e-027<0,05
		HEPUBLİCpc	-0.307477	0.0786 *	
		HEPRİVATEpc	-0.160799	0.0000 ***	
10	LEBIRTH	SABİT	3.92864	2.52e-024 ***	2.5233e-024<0,05
		HETOTALpc	0.0726632	1.51e-012 ***	
11	IMR	SABİT	6.99350	1.02e-010 ***	1.01911e-010<0,05
		HETOTALpc	-0.936945	4.94e-263 ***	
12	PYLL	SABİT	12.0084	1.90e-020 ***	1.89842e-020<0,05
		HETOTALpc	-0.570993	0.0000 ***	

(***%1, **%5, %10)

Analizlerde bağımlı ve bağımsız değişkenlerin “doğal logaritmaları” kullanıldığından tahminler sonucunda elde edilen tüm katsayılar, her bir bağımlı değişken için, “Kısa Dönem Sağlık Statüsünün Sağlık Harcamaları Esnekliği (SSHE)” değerleri olarak da yorumlanabilecektir. Bir diğer ifade ile Tablo-8’deki ve Tablo-9’daki her bir eğim katsayısı (β), sağlık harcamalarındaki %1’lik değişme karşısında sağlık statüsünün % kaç değişeceğini göstermektedir. Buna göre örneğin “N=32, T=19” boyutlu dengesiz Panel Veri Seti’nde HETOTALGDP’deki %1’lik artış, LEBIRTH’ü %0,1 artırıcı, IMR’yi %-1,08 azaltıcı ve PYLL’yi de %-0,9 azaltıcı etki yapmıştır. Diğer katsayı tahminleri de buna göre yorumlanabilecektir.

Sonuç ve Tartışma

Ekonomik büyüme kuramlarına göre, ulusal ve küresel ölçeklerde ekonomik büyümenin temel belirleyicilerinden biri “beşeri sermaye”, beşeri sermayenin temel bileşenlerinden biri de “sağlık statüsü”dür. Zira sağlık hizmetlerinin erişilebilirliği ve insanın yaşadığı fiziksel, biyolojik, epidemiyolojik, sosyal ve ekonomik çevre; sağlık statüsünün, hayat kalitesinin, ekonomik özgürlüğün; ulusların ekonomik başarı ve zenginliğinin, büyüme ve gelişmesinin; kısaca küresel ekonomik performansın temel belirleyicilerindedir. Yoksul ülkeler/bireyler, sağlıklı; sağlıklı ülkeler/bireyler de yoksul olmaya meyillidir. Bu kısır döngüyü kırmak amacıyla Dünya Bankası; 1993 *World Development*

Report'ta ülkeler arası ekonomik büyüme farklılıklarının giderilmesi için 2015 yılına kadar ülkeler arasındaki IMR ve LEBIRTH farklılıklarının giderilmesi ni de hedef olarak koymuştur. Bu raporun 20. Yılında *The Lancet Commission* (2013), ulusal refahı" değerlendiren, GSYİH büyümesindeki artışa yaşam beklentisindeki artışı da eklemiştir. Dünya Bankası'nın "ekonomik büyüme" odaklı paradigması yanında sağlık alanındaki gelişmeleri İnsani Gelişme"-nin bir unsuru olarak gören Birleşmiş Milletler de 2000'de ilan ettiği *Milenyum Gelişme Hedeflerinde* (MDGs) "1990'dan 2015'e kadar IMR'nin 2/3 oranında azaltılmasını hedef koymuştur. Doğuştan Yaşam Beklentisi (LEBIRTH) de Birleşmiş Milletler İnsani Gelişme Endeksi içeriğinde bir "ölçüt" olarak yer almaktadır (UN, 2020). Uluslararası kuruluşların öncülük ettiği bu süreçte hedef olarak konan IMR ve LEBIRTH hedeflerinin ve çok sayıda başka sağlık statüsü ölçütünün hangi faktörlere bağlı olduğunu ve ne tür politikalarla iyileştirilebileceğini analiz etmeye yönelik çalışmalardan kapsamlı bir literatür oluşmuştur. Sağlık statüsünü yükseltme amacı ile maliyetler arasında sıkışıp kalan OECD ülkelerinde de sağlık politikaları belirleme sürecine sağlıklı enformasyon sunacak ve halkın sağlık statüsünü izlemeyi sağlayacak sofistike veri eksikliğini gidermeye yönelik çok sayıda çalışma yapılmıştır.

Bu çalışma; politika otoritelerine kaynak dağılımıyla ve sağlık harcamalarıyla ilgili karar süreçlerinde referans alabilecekleri anlamlı bir bulgu sunmayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede; analizler sonucunda elde edilerek Tablo-8'de ve Tablo-9'da belirtilen bulgular şöylece özetlenebilecektir:

i. Tüm analizlerde işaretler beklentiler yönünde LEBIRTH için "pozitif", IMR ve PYLL için "negatif" çıkmıştır.

ii. HETOTALGDP, HETOTALpc ve PHARMApc değişkenleri her iki panel veri setinde de LEBIRTH, IMR ve PYLL için %1 güven aralığında anlamlı çıkmıştır.

iii. HEPUBLICpc, "N=32, T=19" boyutlu ve "N=24, T=16" boyutlu Panel Veri Setleri'nde LEBIRTH için %1 güven aralığında anlamlı çıkarken HEPRIVATEpc değişkeni de sırasıyla %10 ve %1 güven aralıklarında anlamlı çıkmıştır.

iv. HEPUBLICpc, "N=32, T=19" boyutlu Panel Veri Seti'nde IMR için %1 güven aralığında anlamlı çıkarken "N=24, T=16" boyutlu Panel Veri Seti'nde anlamsız çıkmıştır. HEPRIVATEpc ise N=32, T=19" boyutlu Panel Veri Seti'nde IMR için %10 güven aralığında anlamlı çıkarken "N=24, T=16" boyutlu Panel Veri Seti'nde için %1 güven aralığında anlamlı çıkmıştır.

v. HEPUBLICpc, "N=32, T=19" boyutlu Panel Veri Seti'nde PYLL için %1 güven aralığında anlamlı çıkarken "N=24, T=16" boyutlu Panel Veri Seti'nde %10 güven aralığında anlamlı çıkmıştır. HEPRIVATEpc, "N=32, T=19" boyutlu Panel Veri

Seti'nde PYLL için anlamsız çıkarken “ $N=24, T=16$ ” boyutlu Panel Veri Seti'nde %1 güven aralığında anlamlı çıkmıştır.

Tüm bu bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde, sağlık harcamalarının; Doğuşta Yaşam Beklentisini (*LEBIRTH*) artırıcı, bir yaş altı bebek ölümleri (*IMR*) ile erken ölüm kaynaklı ekonomik ve sosyal kayıpları (*PYLL*) ise azaltıcı yönde anlamlı etki yaptığı sonucuna ulaşılabilecektir. Kamusal sağlık harcamalarının (*HEPUBLICpc*), “ $N=32, T=19$ ” boyutlu veri setinde, özel sağlık harcamalarının (*HEPRIVATEpc*) da “ $N=24, T=16$ ” boyutlu veri setinde daha anlamlı görünmesi; kamusal ve özel sağlık harcamalarının farklı ülkelerde farklı ağırlıklarda da olsa sağlık statüsünü anlamlı etkilediğini göstermektedir. Literatürde; bu tür farklılaşmanın hem Tıbbi Bakım (*HC*) finansman yöntemlerindeki hem de ülkelerin gelişmişlik düzeylerindeki farklılıklardan kaynaklanabileceğiyle ilgili bulgular vardır. Keza; panel veri setlerinin dengeli ve dengesiz olması da parametre sonuçlarını etkileyerek bu tür farklılaşmalara yol açabilmektedir. Analizlerde Toplam Sağlık Harcamalarının (*HETOTALpc*) tüm analizlerde %1 düzeyinde anlamlı çıkması, toplam sağlık harcamalarının artış miktarının finansman kaynağının özel ya da kamusal olmasından daha önemli olduğuna işaret etmektedir. *PHARMApc* değişkeninin tüm panel veri setlerinde tüm sağlık statüsü ölçütleri için yüksek derecede anlamlı çıkması ise ilaç harcamalarının Doğuşta Yaşam Süresi'ni (*LEBIRTH*) uzatarak, 1 Yaş Altı Bebek Ölüm Oranlarını (*IMR*) ve Kaybedilen Potansiyel Yaşam Yıllarını (*PYLL*) azaltarak erken ölümlerden kaynaklanan ekonomik ve sosyal kayıpları önlemede yüksek derecede olumlu etkileri olduğuna işaret etmektedir.

Bulgular çerçevesinde; politika otoritelerinin, Birleşmiş Milletler tarafından ilan edilen Milenyum Gelişme Hedeflerine (*MDGs*) ulaşması, sürdürülebilir ekonomik büyüme ve gelişmenin sağlanması ve toplumun sağlık statüsünün yükseltilmesi için *Toplam Sağlık Harcamalarını ve özellikle de Kamusal Sağlık Harcamalarını* artırıcı politikalar izlemesi gerektiği önerilebilecektir. Bu durum; bir yandan “*Sağlık-Öğrenme-Gelir Çevrimi*”nin kesintisiz sürdürülmesi; hem Grossman (1972a,b) Modeli'nin hem de İçsel Büyüme Modellerinin öngörülerine uygun olarak “beşeri sermaye oluşumu” kanalıyla ekonomik büyüme ve gelişmenin de sürdürülmesine katkı sağlarken diğer yandan sürdürülebilir sağlık hizmetini de güvence altına alarak COVID 19 pandemisi benzeri risklere karşı daha hazırlıklı olunmasını ve hızlı tepki gösterilmesini de sağlayacaktır. Ancak bu noktada sağlık harcamalarının miktarı yanında sağlık sisteminin yapısı ve kalitesi de önemlidir. Dolayısıyla, sağlık harcamalarının miktarının artırılması yanında harcamaların sağlık hizmetlerinin kalitesinin artırılması yönünde yeniden yapılandırılması da gereklidir. Zira, ABD örneğinde çokça vurgulandığı gibi sağlık harcamalarının yüksekliği,

sağlık hizmetlerinin kaliteli ve yeterli olduğu anlamına da gelmemektedir. Ancak, OECD ülkelerinde Toplam Sağlık Harcamalarının GSYİH'ya oranı 2020 itibarıyla %8,8 iken Türkiye'de ise sadece %4,3'de kalarak sondan üçüncü sırada yer alması da ekonomik ve sosyal açıdan kabul edilebilir değildir (OECD, 2021). Covid 19 Pandemisinin deneyimleri de dikkate alınarak sağlık harcamalarının yeniden yapılandırılması sürecinde dikkate alınması gereken hususlarla ilgili olarak kısaca şu öneriler geliştirilebilecektir: 1- Tıbbi koruma, bir ulusal güvenlik sorunu olarak görülmeli ve bu konuda duyarlılık artırılmalıdır. 2- Sağlık harcamaları, herkese sağlık güvencesi sağlamaktan önce bireylerin sağlığının sürdürülebilirliğine değer katmayı amaçlamalıdır. Evrensel ölçekte herkesin sigortalı olması bir hedef olsa da bireylere sunulan sağlık hizmetlerinin kalitesi daha önceliklidir. 3- Sağlık harcamalarının tıbbi korumaya ve beşeri sermayeye katkı sağlama derecesi sürekli gözden geçirilmelidir. 4-Sağlık alanında yatırım harcamaları da kaynak dağılımında etkinliği sağlayacak yönde yeniden yapılandırılmalıdır. 5- Sürdürülebilir sağlığı Sürdürülebilir Gelişme Hedefleri ile bütünleştirebilecek yönde gelecek yönelimli ve öğrenebilen, krizlere daha hızlı cevap verebilme potansiyeli olan ulusal ve küresel sağlık sistemleri inşa edilmelidir.

Kaynakça

- Abel-Smith, Brian & World Health Organization. (1967). An International Study of Health Expenditure and Its Relevance For Health Planning. *World Health Organization. Public Health Papers*, no. 32. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/62927> (04.01.2022)
- Ades, F.; Senterre, C.; de Azambuja, E.; Sullivan, R.; Popescu, R.; Parent, F.; Piccart, M. (2013) "Discrepancies in Cancer Incidence And Mortality and Its Relationship To Health Expenditure in The 27 European Union Member States", *Annals of Oncology*, 24(11), 2897-2902.
- Akkoyunlu, S., Lichtenberg, F. R., Siliverstovs, B. & Zweifel, P. (2010). "Spurious Correlation in Estimation of The Health Production Function: A Note", *Economics Bulletin*, 30(3), 2505-2514.
- Alvarez, I., Javier B., & Jose L. Z. (2017). "A Panel Data Toolbox for MATLAB", *Journal of Statistical Software*, January, 76(6). (<https://www.jstatsoft.org/article/view/V076i06>)
- Asiskovitch, S. (2010). "Gender and Health Outcomes: The Impact Of Healthcare Systems and Their Financing on Life Expectancies Of Women And Men", *Social Science and Medicine*, 70(6), 886-895.
- Babazono, A. & Hillman, A. L. (1994). "A Comparison of International Health Outcomes and Health Care Spending", *International Journal of Technology Assessment in Health Care*, 10(3), 376-381.
- Baldacci, E., Guin-Siu, M. T. & De Mello, L. (2003). "More on The Effectiveness of Public Spending on Health Care And Education: A Covariance Structure Model", *Journal of International Development*, 15(6), 709-725.
- Baltagi, Badi H. (2001). *Econometric Analysis of Panel Data*. 4th Edition. John Wiley and Sons.

- Baltagi, B. H., Moscone, F. & Tosetti, E. (2012). "Medical Technology and The Production of Health Care", *Empirical Economics*, 42(2), 395-411.
- Becker, G. S. (1965). "A Theory of The Allocation of Time", *The Economic Journal*, 75(299), 493-517.;
- Becker, G.S. (1967). "Human Capital and The Personal Distribution Of Income", University of Michigan Press, Ann Arbor. Reprinted in G.S. Becker (1993) *Human Capital: a Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference To Education*. 3rd ed. University of Chicago Press.
- Becker, Gary S. (2007). "Health as Human Capital: Synthesis and Extensions", *Oxford Economic Papers* 59, 379-410.
- Ben-Porath, Y. (1967). "The Production of Human Capital and The Life-Cycle of Earnings", *Journal of Political Economy*, 75(4), 352-365.
- Berger, M. C. & Messer, J. (2002). "Public Financing of Health Expenditures, Insurance, and Health Outcomes", *Applied Economics*, 34(17), 2105-2113.
- Bloom, David and David Canning. (2003). Health as Human Capital and its Impact on Economic Performance. *The Geneva Papers on Risk and Insurance. Issues and Practice*, 28(2), 304-315. https://www.jstor.org/stable/41952692#metadata_info_tab_contents (03. 08.2021)
- Breusch, T. & Pagan, A. (1980). "The LM Test and its Application to Model Specification in Econometrics", *Review of Economic Studies*, 47, 239-254.
- Budhdeo, S., Watkins J., Atun, R., Callum, W., Zeltner T., & Maruthappu M., (2015). "Changes In Government Spending on Healthcare And Population Mortality in the European Union. 1995-2010: A Cross-Sectional Ecological Study", *Journal of Royal Society of Medicine*, 108(12), 490-8.
- Caliskan, Z. (2009). "The Relationship Between Pharmaceutical Expenditure And Life Expectancy: Evidence From 21 OECD Countries", *Applied Economics Letters*, 16(16), 1651-1655.
- Cameron, A.C. & Trivedi P.K. (2010) *Microeconometrics Using Stata*, Stata Press Publications.
- Chang, A.Y., Hammitt, J. K., S.C. Resch Et L., & Robinson, A. (2017). "The Economics in Global Health 2035: A Sensitivity Analysis of the Value of a Life Year Estimates", *TSE Working Paper*, No: 17-756, Janvier. (<https://www.tse-fr.eu/fr/publications/economics-global-health-2035-sensitivity-analysis-value-life-year-estimates>).
- Cline, Liu, L., Schondelmeyer, R. R., & Schommer, J. C. (2008). "Pharmaceutical Expenditures as a Correlate of Population Health in Industrialized Nations", *Annals of Pharmacotherapy*, 42(3), 368-374.
- Cochrane, A. L., A. S. St. Leger & Moore. F. (1978). "Health Service "Input" And Mortality "Output" in Developed Countries", *Journal of Epidemiology and Community Health*, 32, 200-205.
- Conley, D. & Springer, K. W. (2001). "Welfare State and Infant Mortality", *American Journal of Sociology*, 107(3), 768-807.
- Crémieux, P. Y., Meilleur, M. C., Ouellette, P., Petit, P., Zelder, M., & Potvin, K. (1999). "Health Care Spending as Determinants of Health Outcomes", *Health Economics*, 8(7), 627-639.
- Crémieux, P. Y., Meilleur, M. C., Ouellette, P., Petit, P., Zelder, M., & Potvin, K. (2005). "Public And Private Pharmaceutical Spending as Determinants of Health Outcomes in Canada", *Health Economics*, 14(2): 107-116.

- Day, K. & Tournant, J. (2005). "Health Spending, Health Outcomes, and Per Capita Income in Canada: A Dynamic Analysis", *Working Paper 2005-07* (Department of Finance, Canada), June.
- Doğan, İ., Tülüce, N. & Doğan, A. (2014). "Dynamics of Health Expenditures in OECD Countries: Panel ARDL Approach", *Theoretical Economics Letters*, 4, 649-655.
- Drastichová, Magdaléna & Filzmoser, Peter (2020). "The relationship between health outcomes and health expenditure in Europe by using compositional data analysis", *Problemy Ekorozwoju*, 15(2), 99—110.
- Eberhardt, Markus (2011). "Panel Time-Series Modeling: New Tools for Analyzing XT Data", *Stata Users Group Meeting Cass Business School*, London 16th September. https://www.stata.com/meeting/uk11/abstracts/uk11_eberhardt.pdf
- Eggleston, K., Yu-Chu S., Joseph L., Christopher H. S., & Chan J. (2006) "Hospital Ownership and Quality Of Care: What Explains The Different Results?", *NBER Working Paper Series*, No: 12241
- Eissa, Noura, (2020) "Pandemic Preparedness and Public Health Expenditure", *Economies*, 8, 60, 1-17.
- Eloa, J., Daponte, A., & Navarro, V. (1995). "Health Indicators and The Organization of Health Care Systems in Western Europe", *American Journal of Public Health*, 85(10), 1397-1401.
- Farag, M. (2009). "Health Financing and Health Outcomes in The Eastern Mediterranean Region", *Working Paper*. https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/farag_-_working_paper_-_final.pdf.
- Frech H. E. & Miller R. D. (2004). "The Effects of Pharmaceutical Consumption and Obesity on The Quality Of Life in The OECD Countries", *Pharmacoeconomics*, 22(Supplement), 25-36.
- Frech, H. E. & Miller, R. D., Jr. (1996). "The Productivity of Health Care and Pharmaceuticals: An International Comparison", *UCLA Research Program in Pharmaceutical Economics and Policy*. <https://escholarship.org/uc/item/Od90459k>
- Frech, H. E. & Miller, R. D., Jr. (1999). "The Productivity of Healthcare And Pharmaceuticals: An International Comparison", *American Enterprise Institute*, Washington, DC:
- Gangadharan L. & Valenzuela M. R. (2001). "Interrelationships Between Income, Health and The Environment: Extending The Environmental Kuznets Curve Hypothesis", *Ecological Economics*, 36(3), 365-547.
- GRET. (2020). *Regression Analysis in Practice with GRET*. <https://peterfoldvari.com/Regression%20analysis%20with%20GRET.Pdf> (18/12/2020)
- Grootendorst, P., Emmanuelle, P. & Minsup S. (2009). "Life-Expectancy Gains From Pharmaceutical Drugs: A Critical Appraisal of The Literature", *Expert Review of Pharmacoeconomics and Outcomes Research*, 9(4), 353-64.
- Grossman, M. (1972a). "On The Concept Of Health Capital and The Demand For Health", *Journal of Political Economy*, 80, 223-255.
- Grossman, M. (1972b). "The Demand For Health: A Theoretical and Empirical Investigation", *National Bureau of Economic Research*, Number: 119 in Occasional Paper, New York.
- Guindon, G. & Paul Contoyannis (2012) "A Second Look At Pharmaceutical Spending As Determinants of Health Outcomes in Canada", *Health Economics*, 21(12), 1477-1495.
- Halicoglu, F. (2011). "Modeling Life Expectancy in Turkey", *Economic Modelling*, 28(5), 2075-2082.

- Hall, S. G., Swamy, P. A. V. B., & Tavlak, G. S. (2012). "Generalized Cointegration: A New Concept With An Application to Health Expenditure and Health Outcomes", *Empirical Economics*, 42(2), 603-618.
- Hausman, J. A. (1978). "Specification Tests in Econometrics", *Econometrica*, Vol. 46, No. 6 (Nov.), 1251-1271. https://www.researchgate.net/publication/264382660_hausman_1978
- Hermanowski, T., Victor B., Staszewska-Bystrova, A., Szafraniec-Buryło, S. I., Rabczenko, D., Kolasa, K., Orlewska, E. (2015). "Analysis Of Trends in Life Expectancies and Per capita Gross Domestic Product As Well As Pharmaceutical And Non-Pharmaceutical Healthcare Expenditures", *Acta Poloniae Pharmaceutica*, 72(5),1045-50.
- Heuvel, W.J. & Olariou, M. (2017). "How Important Are Health Care Expenditures for Life Expectancy? A Comparative, European Analysis", *Journal of The American Medical Directors Association*, 18(3), 276.E9-276.E12.
- Hitiris, T. & Posnett, J. (1992). "The Determinants and Effects of Health Expenditure in Developed Countries", *Journal of Health Economics*, 11, 173-181.
- Inthakesone, Bounmy (2018) *The Impact of Health Care Expenditure On Elder Mortality Rate in Japan*, https://www.researchgate.net/publication/328538040_title_the_impact_of_health_care_expenditure_on_elder_mortality_rate_in_japan. (05/09/2021)
- Jee, M. & Or, Z. (1999). "Health Outcomes in OECD Countries: A Framework of Health Indicators for Outcome Oriented Policymaking", *OECD Labour Market and Social Policy Occasional Papers*, No. 36.
- Joumard, I., André, C., Nicq, C., & Chatal, O. (2008). "Health Status Determinants: Lifestyle, Environment, Health Care Resources and Efficiency", *OECD Economics Department Working Paper*, No: 627.
- Khan, J.R.; Awan, N.; Islam, M.M.; Muurlink. (2020) O. "Healthcare Capacity, Health Expenditure, and Civil Society as Predictors of COVID-19 Case Fatalities: A Global Analysis", *Front. Public Health*, 8, 347.
- Lichtenberg, Frank R. (2002) "Sources of U.S. Longevity Increase: 1960-1997", *NBER Working Paper*, 8755, January, <https://www.nber.org/papers/w8755>
- Lichtenberg, Frank R. (2004). "Sources of US Longevity Increase: 1960-2001", *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 44(3), 369-389.
- Linden, M. & Ray, D. (2017). "Life Expectancy Effects Of Public And Private Health Expenditures in OECD Countries 1970-2012: Panel Time Series Approach", *Economic Analysis and Policy*, 56, p. 101-113.
- Lorenzoni, Luca; Alberto Marino, David Morgan, and Chris James (2019). "Health Spending Projections to 2030: New Results Based On A Revised OECD Methodology", *OECD Health Working Paper No. 110*.
- Martin, S., Rice, N. & Smith, P. C. (2008). "Does Health Care Spending Improve Health Outcomes? Evidence From English Programme Budgeting Data", *Journal of Health Economics*, 27(4), 826-842.
- Maruthappu, M, Ka Ying Bonnie Ng, Williams, C.,Atun, R., Agrawal, P., & Zeltner, T. (2015a). "The Association Between Government Healthcare Spending And Maternal Mortality in The European Union, 1981-2010: A Retrospective Study", *An International Journal of Obstetrics and Gynaecology*, 122(9), 1216-1224.

- Maruthappu, M., Painter, A., Watkins, J., Callum, W., Raghiv A., Zeltner, T., Faiz, O., & Hemant, S. (2014). "Unemployment, Public-Sector Healthcare Spending And Stomach Cancer Mortality in The European Union. 1981-2009", *European Journal of Gastroenterology Hepatol*, 26(11), 1222-1227.
- Maruthappu, M., Watkins, J., Waqar, M., Callum, W., Raghiv, A., Atun, R., Faiz, O., & Zeltner, T. (2015d). "Unemployment, Public-Sector Health-Care Spending And Breast Cancer Mortality in The European Union: 1990-2009", *European Journal of Public Health*, 25(2), 330-335.
- Maruthappu, M., Watson, R., Watkins, J., Callum, W., Zeltner, T., Faiz, O., Raghiv, A., & Atun, R. (2016). "Unemployment, Public-Sector Healthcare Expenditure And Colorectal Cancer Mortality in The European Union: 1990-2009", *International Journal of Public Health*, 61(1), 119-130.
- Miller, R. D. & Frech T. (2002). "The Productivity of Healthcare and Pharmaceuticals: Quality of Life Cause", *UCSB Departmental Working Papers*, No: 12-02, 1-42.
- Miller, Richard D., Jr., & Frech, H. E. (2000). "Is There A Link Between Pharmaceutical Consumption And Improved Health in OECD Countries?", *Pharmacoeconomics*, 18, 33-45.
- Miller, Richard D., Jr., & Frech, H. E. (2004). "The Effects Of Pharmaceutical Consumption And Obesity on The Quality of Life in The Organization of Economic Cooperation and Development (OECD) countries", *Pharmacoeconomics*, 18, 25-36.
- Mohan, Ramesh & Mirmirani, Sam. (2008). "An Assessment of OECD Health Care System Using Panel Data Analysis", *Southwest Business & Economics Journal*, 16, 21-35.
- Myumng, Hun (2011). "Practical Guides To Panel Data Modeling: A Step By Step", *Analysis Using Stata*. University of Japan.
- Nixon, J. & Ulmann, P. (2006). "The Relationship Between Health Care Expenditure And Health Outcomes" *The European Journal of Health Economics*, 7(1), 7-18.
- OECD (2021) *Health Statistics 2021*. <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/ae3016b9-en/1/3/7/1/index.html>
- OECD (2021). Health Status. <https://doi.org/10.1787/bd12d298-en>. (https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/health-status/indicator-group/english_bd12d298-en, 29/09/2023)
- Onofrei, Mihaela; Vatamanu, Anca-Florentina, Vintilă Georgeta, Cigu Elena (2021). "Government Health Expenditure and Public Health Outcomes: A Comparative Study among EU Developing Countries", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18, 1-13.
- Or, Zeynep (2000a). "Determinants Of Health Outcomes in Industrialised Countries: A Pooled, Cross-Country, Time Series Analysis", *OECD Economic Studies*, No. 30, 2000/I.
- Or, Zeynep (2000b). "Exploring The Effects Of Health Care on Mortality Across OECD Countries", *OECD Labour Market and Social Policy, Occasional Paper*, No. 46.
- Or, Zeynep, J. Wang & D. Jamison (2005). "International Differences in The Impact Of Doctors On Health: A Multilevel Analysis Of OECD Countries", *Journal of Health Economics*, 24, 531-560.
- Peltzman, Sam. (1987). "Regulation and Health: The Case of Mandatory Prescriptions and An Extension", *Managerial and Decision Economics*, 8(1), 41-6.

- Pritchett, L. & Summers, L.H. (1996). "Wealthier is Healthier", *Journal of Human Resources*, No.31 (4), 841-868.
- Ravallion, Martin, & Shaohua Chen (1997). "What Can New Survey Data Tell Us About Recent Changes in Distribution And Poverty?", *World Bank Economic Review*, 11(2), 357-82.
- Reyna, Oscar Torres. (2007). *Panel Data Analysis Fixed and Random Effects Using Stata*. <https://www.princeton.edu/~otorres/panel101.pdf> (18/10/2021)
- Ruiz-Pérez, I., Bermúdez-Tamayo, C., Rodríguez-Barranco, M. (2017). "Socio-Economic Factors Linked With Mental Health During The Recession: A Multilevel Analysis", *International Journal of Equity Health*, 16(1), 45.
- Santerre, R. E., Grubaugh, S. G., & Stollar, A. J. (1991). "Government Intervention in Health Care Markets And Health Care Outcomes: Some international Evidence", *Cato Journal*, 11(1), 1-12.
- Shaw, J. W., Horrace W. C., & Vogel R. J. (2002). "The Productivity of Pharmaceuticals in Improving Health: An Analysis Of The OECD Health Data", *WUSTL Economics Working Paper*, Archive, HEW 0206001, 1-42.
- Shaw, J.W., Horrace, W. C. and Vogel, R. (2005). "The Determinants of Life Expectancy: An Analysis of OECD Health Data", *Southern Economic Journal*, 71(4), 768-783.
- Squire, Lyn (1993). "Fighting Poverty", *American Economic Review: Papers and Proceedings*, 83(2), Pp. 377-82.
- The Lancet Commissions (2013) *Global Health 2035: A World Converging Within A Generation*. <http://globalhealth2035.org/sites/default/files/report/global-health-2035.pdf>. (18/01/2022)
- Thornton, J. (2002). "Estimating Health Production Function for The Us: Some New Evidence", *Applied Economics*, 34, 59-62.
- UN (2020). *Human Development Index*. <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>. (20/11/2021)
- WHO (1946), Constitution Of The World Health Organization. <https://apps.who.int/gb/bd/PDF/bd47/EN/constitution-en.pdf?ua=1> (29/09/2023)
- WHO (2001a). "Commission on Macroeconomics and Health-2001", *Macroeconomics and Health: Investing in Health For Economic Development*, Geneva, 20 December.
- WHO (2001b). "International classification of functioning, disability, and health (ICF) 2001". <https://www.who.int/classifications/icf/en/> (29/09/2023)
- Wolfe, Barbara L., (1986). "Health Status and Medical Expenditures: Is There a Link?", *Social Science and Medicine*, 22(10), 993-999.
- Wolfe, Barbara and Gabay, Mary, (1987). "Health Status And Medical Expenditures: More Evidence of A Link", *Social Science and Medicine*, 25(8), 883-888.
- Woodward A. and I. Kawachi (2000). "Why Reduce Health Inequalities?", *Journal of Epidemiology and Community Health*, 54, 923-929.
- Wooldridge, J. M. (2002). *Econometric Analysis of Cross Section And Panel Data*. MIT Press.
- WorldBank (2022) About The Human Capital Project. <https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital/brief/about-hcp> (01/12/2022)

The Fight against Corruption in Turkey - European Union Relations*

Önder Canveren**

Abstract

The agenda for the fight against corruption has become a prominent part of the relationships of international organizations with nation-states. This article analyzes the fight against corruption as a vital topic in Turkey's bid for European Union (EU) membership. It also assesses the EU's approach and framework for the candidate countries. For this purpose, qualitative document analysis is carried out on 80 EU documents on Turkey for the years between 1998 and 2021, based on process tracing. The analysis demonstrates that corruption is a persistent issue in Turkey across multiple fields. Progress is still slow, and Turkey is far from fulfilling the membership requirements for the fight against corruption. The EU has advocated for political will and a new strategy to address corruption in Turkey, focusing on institutional capacity and governance, international commitments, the fight against clientelism and political corruption, and the independence of the judiciary.

Keywords: European Union, Turkey, Corruption, Fight against Corruption, Document Analysis.

Türkiye - Avrupa Birliği İlişkilerinde Yolsuzlukla Mücadele

Öz

Yolsuzlukla mücadele gündemi, uluslararası örgütlerin ulus-devletlerle olan ilişkilerinin belirgin bir parçası haline gelmiştir. Bu makale, Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) üyeliği kapsamında kritik önem taşıyan yolsuzlukla mücadelesini analiz etmektedir. Ayrıca AB'nin aday ülkelere yönelik çerçevesi ve konuya yaklaşımı değerlendirilmektedir. Bu amaçla Türkiye ile ilgili 1998-2021 yılları arasındaki 80 AB belgesi üzerinde, süreç analizine dayalı nitel doküman analizi yapılmıştır. Analiz, yolsuzluğun Türkiye'de kalıcı bir sorun olarak birçok alanda yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. İlerleme hâlâ yavaş ve Türkiye yolsuzlukla mücadelede üyelik gerekliliklerini yerine getirmekten çok uzaktadır. AB, kurumsal kapasite ve yönetim, uluslararası taahhütler, kayırmacılığa ve siyasi yolsuzluğa karşı mücadele ve yargı bağımsızlığına odaklanarak Türkiye'de yolsuzlukla mücadele için siyasi iradeye ve yeni bir stratejiye işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Türkiye, Yolsuzluk, Yolsuzlukla Mücadele, Doküman Analizi.

*An earlier version of this study was presented as an abstract at the 4th Politics and International Relations Congress organized by Karadeniz Technical University on September 1-4, 2021. This research was funded by the German Academic Exchange Service (DAAD) with Research Grants: Short-Term Grants - 2022 (57588366).

**Postdoctoral Fellow | University of Cologne, Faculty of Management, Economics and Social Sciences, Cologne Center for Comparative Politics | onder.canveren@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5352-7573 | DOI: 10.36484/liberal.1329408
Liberal Düşünce, Year: 28, Issue: 112, Fall 2023, pp. 135-158.
Date of Submission: 18 July 2023 | Date of Acceptance: 20 Nov 2023

Introduction

Corruption is defined as “behavior which deviates from the formal duties of a public role because of private-regarding (personal, close family, private clique) pecuniary or status gains; or violates rules against the exercise of certain types of private-regarding influence” (Nye, 1967: 419). According to the United Nations (UN) Office on Drugs and Crime (UNODC, 2022), corruption causes a long list of harmful economic, social, political, international, and societal repercussions such as undermining sustainable development, rigging economic and political systems, organized crimes & terrorism, diminishing state capacity, and human rights violations. According to the UN Human Rights Office (OHCHR, 2022) and the Council of Europe (1997), its presence undermines governmental accountability and transparency, causing widespread unease with the regime’s administration of justice and bureaucracy, and a loss of political legitimacy. In this respect, the fight against corruption is critical for democratization, economic growth, and development (UNODC, 2004: 5-7).

The fight against corruption shifted from being solely a domestic policy problem to one of the international relations thanks to the transformation from a national to an international law enforcement model, new international legal instruments & preventive measures, and rising global cooperation with the help of international organizations (Stessens, 2001: 892). International organizations such as the UN, Transparency International, and the World Bank have been involved in assisting national governments, particularly through the supply of anti-corruption guidelines, periodicals, and toolkits. More significantly, through a conditionality mechanism, many international organizations make the agenda a priority in their interactions and networks of collaboration with nation-states.

The European Union (EU) adopts a similar position in the fight against corruption and contributes to the anti-corruption programs of member/candidate states. Since it undermines the basic values of the Union - democracy, the rule of law, respect for fundamental rights, as well as the importance of a functioning market economy - the fight against corruption is one of the indispensable conditions of EU membership (European Commission, 2013b: 6-7) concerning the Copenhagen Criteria and negotiation chapters.

The fight against corruption has been the subject of literature because it is an essential theme of EU politics and accession negotiations. Within the context of Turkey-EU relations, the first group of literature that problematizes the root causes of corruption grounds their assessment on institutional

perspectives including political, administrative, and legal dimensions (Çaha, 2009), patron-client networking, informality, and tax evasion (Adaman, 2011), informal mechanisms (Soyaltın, 2017), and the circumstances for 'free and fair competition' in politics, bureaucracy, and business (Acar and Emek, 2009). The second group of scholars focuses on the Justice and Development Party (*Adalet ve Kalkınma Partisi* - AK Party) government's source of motivation for EU-led reforms, such as to sustain the government's hegemony and superiority as a domestic political priority, the moral-based competitive neoliberal system, represented in the anti-corruption drive (Bedirhanoğlu, 2007); to serve the government's internal agenda and strategy as the primary drivers of important reforms rather than the EU anchor (Yılmaz and Soyaltın, 2014) and as populist tactics that stifle dissent while pursuing a cover-up campaign against new corruption claims (Onbaşı, 2020). The final group of analyses examines the impact and effectiveness of the conditionality mechanism, which was unable to erode grand corruption and its persistence (Kimya, 2019), the ineffectiveness of institutional, policy, and legislative reforms on state tradition and sociopolitical and administrative culture (Ömürgönülşen and Doig, 2012), and the barrier to political accountability (Mousseau, 2012).

This exploratory study differs from existing literature in terms of methodology by employing qualitative document analysis and process tracing. Designed as a comprehensive country assessment, the article first aims to provide a general outlook on how the EU accession process affected the fight against corruption in Turkey during the AK Party governments. Secondly, adopting an issue-related approach in the Turkish case, the article also questions the EU's approach and framework for the candidate countries. For this purpose, in-depth qualitative document analysis was carried out on 80 EU reports (progress reports, enlargement strategy papers, pre-accession strategy documents, and other documents), to analyse three exploratory questions: i) general outlook of the fight against corruption, ii) anti-corruption reforms, iii) the EU's demands and expectations. The article offers insight into Turkey-EU relations on a delicate and critical issue by evaluating Turkey's fight against corruption from the perspective of Brussels. The analysis is exploratory and reveals the macro-orientation but is not sufficiently detailed on the ad-hoc items and micro dimensions due to time and data limitations.

Reforms in Turkey on legislative, institutional, and policy practices have had a limited impact, and the process has not resulted in a systemic reduction of corruption. The failure of the limited and selective reforms during the government's early years resulted in partial and insufficient harmonization. Turkey is still far from fulfilling the membership requirements. The Union's

vast demands are focused on institutional strength and governance, the fulfillment of international obligations, combating clientelism and political corruption, and ensuring judicial independence. This is why the Union now calls for political will and agenda-setting (European Commission, 2023a: 27).

The study is divided into four sections. The first section details the fight against corruption in the Union's enlargement policy, followed by the agenda in Turkey-EU relations. The third section is designed as a methodological framework. The last section is dedicated to data analysis and findings.

Fight against Corruption in the EU's Enlargement Policy

The fight against corruption is a priority in the EU acquis and policies, in parallel with the Union's deepening and enlargement processes. First, the Treaty on the Functioning of the EU classifies the agenda as one of the severe cross-border crimes, and according to Article 83, the Union has the authority to set minimum rules (Official Journal of the European Union, 2012: 34-35). Since the adoption of the Stockholm Program in 2009, the fight against corruption has been classified as a matter of justice, freedom, and security. The Program lists several objectives and areas of convergence for member states, candidate countries, and EU Institutions (European Commission, 2012):

"i) Mainstreaming anti-corruption provisions in EU horizontal and sectorial legislation and policy, ii) monitoring performances in the fight against corruption by member states, iii) supporting the implementation of anti-corruption measures at the national level via funding, technical assistance, and experience-sharing, iv) improving the quantitative evidence base for anti-corruption policy, v) Promoting the fight against corruption globally, through the participation in relevant international anti-corruption meetings, vi) updating and modernising the EU anti-corruption framework."

The EU's anti-corruption policies can be divided into four pillars. First, as a normative power, the Union proposes numerous legislations for national governments to adopt and implement.¹ Second, the Union monitors the anti-corruption performances of the nation-states in collaboration with various international organizations, such as the Council of Europe's Group of States against Corruption (GRECO) and the UN. Third, the Commission regularly organizes experience-sharing workshops and finances nation-states' anti-corruption efforts via the Internal Security Fund: Borders and Visa, and European Structural and Investment Funds. Fourth, the Union initiates new institutional

1 The EU Anti-Corruption Convention (1997), the EU Treaty on Anti-Corruption Involving Officials of the European Communities or the EU Member States (1997), the Convention on the Protection of the Financial Interests of the European Communities (2002), the Framework Decision on Combating Corruption in the Private Sector (2003), the Directive on the Protection of Financial Interests, and the Anti-Money Laundering Acquis (2015), and the European Public Prosecutor's Office (2021).

measurements to empower the fight against corruption agenda by revising the structure within EU Institutions and their relations with nation-states.²

While the EU develops convergence and cooperation policies, it also closely monitors the development of operative legal and institutional mechanisms for candidate countries. Although not specifically referred to in the membership conditions, the subcomponents of the Copenhagen Criteria³ necessitate the agenda in three respects. Firstly, it is impossible to fulfill the political and economic criteria without a commitment to fight corruption in issues and areas such as independence of the judiciary, public procurement, efficient public administration, or stability of the institutional structure and economy. Secondly, the EU accession negotiation process is formally carried out through negotiating chapters. The fight against corruption is listed as an essential prerequisite for membership in Chapter 23 on Judiciary and Fundamental Rights and in Chapter 24 on Justice, Freedom, and Security (European Commission, 2023d). Thirdly, within the scope of the third criterion, the adoption of EU legislation, the Union binds membership to close cooperation with international organizations and international commitments. For these reasons, candidate countries are obliged to sign and fulfil not only their commitments to the EU, but also to the UN and the Organizations for Economic Co-operation and Development (OECD), referring to international treaties such as the UN Convention against Corruption, the OECD Convention on the Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions, the Criminal Law Convention on Corruption, and the Private Law Convention on Corruption by the Council of Europe (Soyaltin-Colella, 2020: 66).

The significance of the fight against corruption in the accession process became clear during the 2000s. Romania and Bulgaria had to wait until 2007 due to shortcomings in this area following the Central and Eastern European Enlargement in 2004. Although granted membership in 2007, both countries were under the monitoring of the Commission's Cooperation and Verification

2 The European Anti-Fraud Office (OLAF) was established in 1999 to fight against corruption. The European Parliament, OLAF, and the European Court of Accounts all take different steps and play diverse roles against corruption. The European Parliament resolved to implement specific legal steps after designating various forms of corruption as crimes (criminalizing them), including supporting the institutional and technological framework as well as the financing of political parties. The European Court of Auditors has full audit authority regarding all revenues, expenditures, and funds of the Union. For details, see: Karakaş and Çak (2007).

3 Copenhagen criteria is adopted in 1993 by the Union as accession criteria for candidate countries to become a member state: i) political criteria: stability of institutions guaranteeing democracy, the rule of law, human rights and respect for and protection of minorities; ii) economic criteria: a functioning market economy and the capacity to cope with competition and market forces; iii) legislative criteria: administrative and institutional capacity to effectively implement the *acquis* and ability to take on the obligations of membership. For details, see: European Commission (2023c).

Mechanism (CVM) until 2023. Similarly, the threat of action (nuclear option/ Article-7) against Hungary and Poland shows the decisiveness of the EU in this area. The Union has declared ten primary recommendations for candidates and third countries (European Commission, 2003: 25-26):

1. “A clear stance against corruption to ensure credibility through national anti-corruption strategies or programmes, covering both preventive and repressive measures,
2. Align with the EU acquis, ratification, and implementation of all main international anti-corruption instruments,
3. The implementation of anti-corruption laws by competent and visible anti-corruption bodies,
4. The access to public office, open to every citizen, and regulated by objective and merit-based criteria,
5. Integrity, accountability, and transparency in public administration can be achieved by employing quality management tools and auditing and monitoring standards,
6. The establishment and monitoring of codes of conduct in the public sector,
7. Clear rules in both the public and private sectors on whistle-blowing and reporting,
8. Increasing public intolerance with a message that corruption is a criminal offence, through awareness-raising campaigns in the media, training, and the involvement of civil society,
9. Clear and transparent rules on party financing and external financial control of political parties are needed to avoid covert links between politicians and (illicit) business interests,
10. Incentives for the private sector to refrain from corrupt practices such as codes of conduct or white lists.”

Europeanisation as a phenomenon to explain the interaction between the EU and nation-states has multiple functions to understand the impact of its conditionality mechanism and external incentive governance model on domestic politics (Schimmelfennig and Scholtz, 2008: 188). As a concept, it refers to “processes of construction, diffusion, and institutionalisation of formal and informal rules, procedures, policy paradigms, styles, - ways of doing things” (Saurugger and Radaelli, 2008: 213). The EU is supposed to use external incentives, social learning, and lesson-driving mechanisms to influence national governments to uphold a range of EU norms and principles (Schimmelfennig and Sedelmeier, 2004). The process encourages candidate countries to adopt membership conditions (Copenhagen criteria) including

legislation, institutional changes, and policy practices, as a response to misfits. However, the difficulty of Europeanisation arises from the paradox that reducing corruption requires the commitment and cooperation of those who directly and/or indirectly benefit from it (Martin-Russe, 2022: 1-17). Contrary to the mainstream approach in the Europeanisation literature, this difficulty worsens in the fight against corruption, and can result in a negative and dark outcome. Selectively (non)implementing anti-corruption policies may result in gaining and consolidating political power generally due to systemic shortcomings in the rule of law. Therefore, the EU may stabilise rather than transform domestic structure, framed as 'stabilitocracy' in the literature (Börzel and Pamuk, 2012; Bieber, 2018; Kmezić, 2019).

Fight against Corruption in Turkey - EU Relations

After receiving candidacy status at the Helsinki Summit in 1999, Turkey signed the Accession Partnership Document in 2001 and opened the negotiation chapters in 2005. Turkish relations with the EU under AK Party governments followed a worsening course. The Europeanisation trend in the early years turned into a selective Europeanisation pattern and recently into de-Europeanisation (Yılmaz, 2016). During the first phase of Turkey-EU relations (1999-2004), AK Party progressed on a standing basis subject to economic liberalisation and democratisation as proof of their commitment to the EU (Öniş and Yılmaz, 2009: 8). The government adopted vital EU harmonization packages and played a transformative role in Turkish politics.

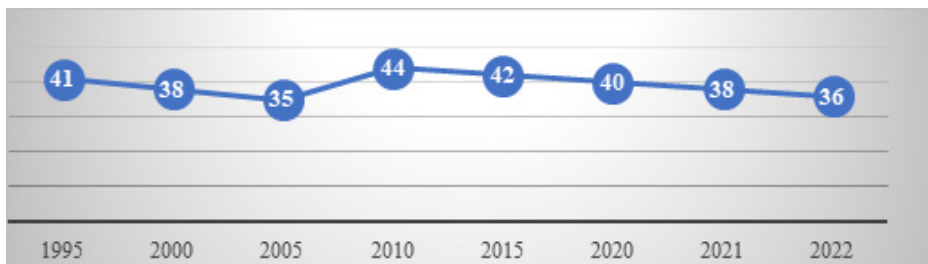
Adoption, implementation, and convergence with the EU *acquis* in criminal and judiciary law, as well as increased international cooperation, became critical, addressed especially in the Justice and Home Affairs section of the 2001 Partnership Document (Official Journal of the European Union, 2001: 10). During this first phase of relations, the Accession Partnership Document broadened the anti-corruption agenda to include border management, asylum, and migration (Official Journal of the European Union, 2003: 21). The same document promotes the harmonization of legislation and the fight against organized crime, drugs, human trafficking, forgery, and money laundering.

In the second phase of relations, 2005-2010, the government hesitated to reform and operated selectively for domestic consideration (Yılmaz, 2016). Despite the anti-corruption agenda, described in EU documents regularly and in-depth, Turkey took a selective approach and did not develop a thorough and appropriate action plan. For the first time in 2006, anti-corruption was designated as a separate agenda item, compromising the demands for

the adoption and expansion of the principles of ethical behavior of public servants, the limitations of parliamentary immunity, institutional capacity, and coordination against organized crime and corruption (Official Journal of the European Union, 2006). When high-level corruption and organized crime came under attention in 2008, the negotiation's democracy and rule of law component underwent some adjustments (Official Journal of the European Union, 2008). Considering a more in-depth view of the previous national programs, the 2008 National Action Plan focused only on political standards, public administration efficiency, harmonized legislation, and institutional design (Ministry of Foreign Affairs [MFA], 2012).

In the third phase of relations, domestic change took place in Turkey in contrast to the EU demands: de-Europeanisation (Yılmaz, 2016). Since then, Turkey's ability to assume the obligations of membership has become very limited (European Commission, 2021: 8). Turkey's relations with the EU are currently at a deadlock. For instance, the source of this analysis - the EU reports were dismissed as prejudiced, unjust, biased, and unconstructive by the government (MFA, 2020). During this time, the fight against corruption primarily remained on paper and at a level of commitment, with no effective reforms occurring. The anti-corruption agenda was only mentioned in the 2016–2019 National Action Plan under the chapter on the judiciary and fundamental rights as follows (MFA, 2021a: 153): "This strategy should outline concrete measures for ensuring the achievements of the objectives set and should include an analysis of the effects of legislation on the financing of political parties and election campaigns in addressing corruption." Today, the fight against corruption is addressed only by ethical practices in local governments and public agencies intending to increase their openness (MFA, 2021b: 96). The only pledge made under the National Program for the years 2017–2023 was to change the law governing political party financing (MFA, 2019).

Table 1: Corruption Perceptions Index in Turkey (1995–2022)

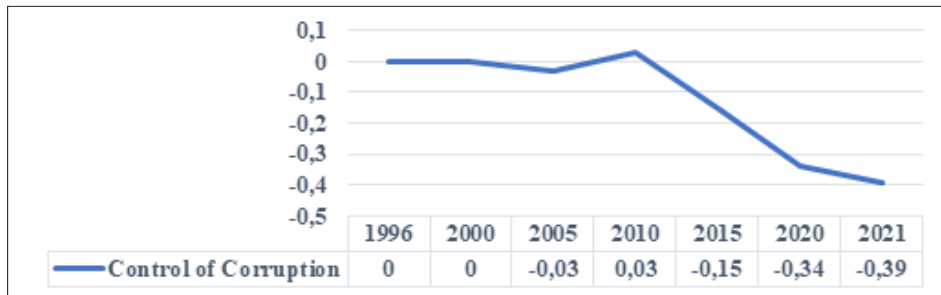

Source: Transparency International. (2023). Turkey. Retrieved from <https://www.transparency.org/en/countries/Turkey>

Note: The index uses scores ranging from 100 (clean) to 0 (highly corrupt).

Throughout the intervening 27 years, Turkey’s performance in the fight against corruption followed a course of ups and downs (Table 1). The corruption perception score reached 44 levels after a partial improvement during the reformation period till 2010. According to the corruption perception index in 2022, Turkey is a country where the perception of corruption is widespread without notable progress, with a 36/100 score (ranked 101st out of 180 countries). Transparency International’s (2020) report on the Western Balkans and Turkey in 2020 lists the following indicators of state capture: patronage and clientelist networks; political elites and their grip on power; misuse and abuse of state facilities and public revenues; the superiority of personal benefits in clashes with the public interest; high-level corruption; and changes in legislation encouraging corruption. Turkey is also listed among the global-level corruption scandals due to the ‘gas for gold’ scheme (Transparency International, 2022).

Table 2: Control of Corruption in Turkey (1996–2021)

Source: The World Bank. (2023). The worldwide governance indicators - control of corruption. Retrieved from <http://info.worldbank.org/governance/wgi/>

Note: -2.5 stands for weakest and worst performance while +2.5 stands for strong and best performance.

According to the control of corruption index (Table 2), Turkey has performed poorly in the fight against corruption, backsliding since 2010. The World Bank (2017) ranks corruption as a key challenge to Turkey’s political, security, and economic atmosphere. Having a similar position, UNODC (2016) calls attention to the deficiencies in the legislation and policy practices. The OECD (2021) asks for the urgent implementation of key reforms to ensure the independence of investigations and prosecutions and speed up the fight against the illegal influence of foreign bribery. The Financial Action Task Force (FATF, 2019: 7) claims that Turkey confronts considerable money laundering and terrorist financing threats because of its geographic location. FATF particularly calls attention to illegal drugs, migrant and human trafficking, and fuel smuggling.

Research Design and Methodology

Corruption is a phenomenon that is notoriously difficult to measure and study (Heinrich and Hodess, 2011). Existing literature has a history of being fragmented in the shadow of alternative methods such as case and survey studies, expert opinions, minding gaps in primary and secondary data, market and statistical inference, and direct observation (Sequeira, 2012; Bautista-Beauchesne and Garzon, 2019: 724). Investigating efficient anti-corruption strategies particularly calls for methodological variety (Jain, 2001). As a result, there is a need for more precise, reliable, and relevant data for tracking actual successes through coordinated ‘qualitative’ research (Galtung, 2001; Moran, 2002; Disch et al., 2009).

Document analysis is outside the realm of the corruption field as an unusual method, encouraged in the literature as a qualitative data analysis (Galtung, 2001; Moran, 2002; Disch, et al., 2009). The document analysis was used to address the research area because EU documents were designed as an ‘information provider/responder’ (O’Leary, 2014): i) the general outlook of the fight against corruption, ii) the reforms for the fight against corruption, iii) the EU’s demands and expectations.

For the in-depth analysis of the reports published by the EU from 1998-2021, the study first extracted 80 documents, consisting of Progress Reports,⁴ Enlargement Strategy Papers, Accession Partnership Documents, European Parliament’s Resolutions, and other documents because of their three characteristics: They i) provide a systematic overview of accession candidates, ii) illustrate current status and progress, and iii) highlight policy challenges (Schwarz, 2021). As a second step, all reports were searched using the keyword ‘corrupt/yolsuz’, and the relevant paragraphs were collated in a Microsoft Word document. European Parliament’s Resolutions and other documents with relatively fewer paragraphs were combined into a single document on 40 files in total. Third, using the saturation point as the dataset condition, the initial reading of the documents produced a sense of agreement on the recurrence of facts, observations, and policy recommendations.

For the coding procedure, a computer-based application (Maxqda) was employed, with sentences organized as the unit of analysis. The coding procedure was repeated a second time to ensure the study’s validity and reliability. Out of 834 codes, only 18 were modified with 97.9% accuracy throughout this

4 Since 2015, the European Commission has stopped using the term ‘progress’ in its reports for potential and candidate countries.

recoding phase. The qualitative characteristics of the analysis were mostly retained in the article due to its flexibility and adaptability in facilitating document analysis. The data analysis and findings were classified based on the answers to each question posed in the documents.

Finally, *process tracing* (process evaluation and change under alternative theories) was employed in the analysis to apply the EU's approach and framework for the candidate countries. The analysis instrumentalises the explanations for events and potential reasons that influenced a specific change in connection to alternative theories for the fight against corruption: (i) principal-agent theory, ii) institutional theory, and iii) collective-action theory (UNODC, 2022b). To this end, in relation to alternative theories, i) the tone of the language in the documents and the level of harshness of the criticism; ii) vocabulary expressions related to progress; and iii) theory-based keywords⁵ were used in process tracing.

Data Analysis and Findings

There are 834 codes, in a total of 138 pages (Table 3). Most of the codes cover the demands and expectations of the EU (68%). 142 codes focus on reforms (17%) and 123 codes on the general outlook for the fight against corruption in Turkey (15%). The distribution of the codes confirms the qualitative analysis of the documents and the validity of the findings and conclusions. The table implies that reforms are limited, and the EU's anti-corruption demands and expectations are greater than expected. According to the word cloud as a footnote, the most frequently repeated meaningful words are 'public-political-financial-legal-judicial' respectively. The finding illustrates that the anti-corruption agenda has become more prominent in the public administration, particularly the judiciary.

Table 3: The Distribution of the Codes

<i>Code System</i>	<i>Total Number</i>	<i>Percentage</i>
General Outlook of the Fight against Corruption in Turkey	123	15%
Reforms in Turkey	142	17%
EU's Demand and Expectations	569	68%
Total	834	100%

5 For Principal-Agent Theory: legislative, executive, and judicial powers, bureaucracy (public officers), monitoring, knowledge, ex-ante mechanism and ex-post mechanism; for Institutional Theory: institutions, public administration organs, formal and informal rules and procedures, capacity, autonomy, independence, enforcement, legislations, specialisation; for Collective Action Theory: systemic, normalisation and rationalisation, political corruption, measures on paper, veto players, leadership and political will.

The general outlook of the fight against corruption in Turkey

The fight against corruption is considered an ‘indispensable’ condition for membership, prioritised as a straightforward criterion (European Commission, 2018a: 22): “The EU’s founding values include the rule of law and respect for human rights. A properly functioning judicial system and an effective fight against corruption are of paramount importance, as is respect for fundamental rights in law and in practice.” For this reason, the agenda has been a priority from the early stages of the negotiations, repeatedly underlined and discussed in detail within the EU’s Enlargement Strategy Papers (European Commission, 2005b; 2006b; 2009b; 2012b; 2019b) and by the European Parliament (2004; 2008; 2015; 2018). In addition to being a technical and ad hoc agenda item, it is often incorporated into political and economic criteria, among the key membership conditions (Graph 1).

Graph 1: Word Cloud - Political and Economic Dimensions © <https://wordart.com>

The EU points out that corruption is widespread, from the separation of powers to judicial independence, from local governments to migration, and from media freedom to civil society. There is references to issues within the political criterion subcategories, particularly civil society, the rule of law, transparency, and accountability. The EU relates the fight against corruption to economic criteria and draws attention to combating the informal economy, VAT and customs tax evasion, organized crime, and fraud. According to the Union, the following areas are especially vulnerable to corruption: public finance, public-private partnerships, and public tenders and procurement, especially in the land management, energy, construction, and transportation sectors (European Commission, 2020a: 27).

The expression ‘progress’ rarely appears within the Union’s observations and comments regarding the general outlook. According to the European Commission (2006a: 10; 2009a: 13; 2009b: 5; 2010a: 80; 2011a: 20; 2016a: 6; 2018a: 5) corruption is ‘widespread’ in Turkey and exists in ‘many fields’. The

EU warns that corruption is a fundamental, serious, and worrying problem in Turkey, posing several challenges to the membership negotiation (European Commission, 2005a: 103; 2016a: 20; 2018a: 5; 2019b: 25).

“Corruption remains prevalent in many areas and continues to be a serious problem. Corruption perception also remains high” (European Commission, 2018b: 3).

“Turkey is prepared at a certain level (some level of preparation) for the fight against corruption” (European Commission, 2015a: 4; 2016a: 20; 2016b: 16; 2018a: 5).

“The continuing absence of an overall strategy, action plan and coordination mechanism is a cause for continuing concern in this area” (European Commission, 2008a: 11).

“There has been limited progress towards strengthening the legal framework and institutional set-up to fight corruption” (European Commission, 2008a: 11).

The Union portrays Turkey’s level of progress with skepticism and later negativity. While ‘some/limited progress’ expressions are often used regarding reforms and policy practices (European Commission, 2005a: 17; 2006a: 10; 2007a: 11; 2008a: 68; 2009a: 12; 2011a: 20), the European Commission emphasised the lack of progress in 2015, 2018, and 2020. The government received criticism for its deteriorating anti-corruption efforts in 2019 (European Commission, 2019a: 6). The evaluation of Turkey’s level of harmonization shows parallelism regarding the general outlook: Turkey is evaluated at an ‘early stage’ (European Commission, 2019a: 25; 2020a: 26) or only ‘prepared at a certain level’ in the fight against corruption (European Commission, 2015a: 4; 2016a: 6; 2018a: 5).

Reforms in Turkey: It all comes down to institutionalism and principal-agent theory

The EU keeps a watchful eye on the reforms, considering all relevant aspects and areas. Attention is drawn to the steps taken and reforms adopted during the earlier period when the government’s enthusiasm for membership was higher, and there were more intense Europeanisation efforts. The EU’s principal-agent and institutional approaches are being used in conjunction with the legislative framework, fulfilling international commitments, and establishing and empowering related agencies throughout this time.

The first and most common allusion to legislation is modifications in the legal system. Significant legal measures from a principal-agent perspective are Turkey’s amendments to the Law on Public Financial Management and Control, the Ethical Board for Public Servants, and the inclusion of provisions on corruption in the public procurement legislation (European Commission, 2005a: 17). Furthermore, Turkey has adequately complied with the

Convention for the Protection of the Financial Interests of the European Communities and its accompanying protocols (European Commission, 2012a: 90; 2013a: 76). Other legislative revisions connected to institutionalism include the establishment of the Ombudsman Institution (European Parliament, 2006) and amendments to the Law on the Right to Information (European Commission, 2006a: 10). Prioritising the ex-post mechanism in the agent approach, particular attention was paid to the Turkish Penal Code when revising the offences of bribery, trading in influence, abuse of power and embezzlement, and the problem of statute of limitations (European Commission, 2007a: 60; 2009a: 12; 2012a: 17; 2015a: 17).

The expansion of international collaboration in the fight against corruption is the second issue welcomed by the Union as a reform initiative. Turkey's membership in GRECO (European Parliament, 2004; 2005), becoming a party to the Council of Europe Criminal Law and Civil Law Conventions on Corruption (European Commission, 2005a: 106) and the OECD Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions (European Parliament, 2004; European Commission, 2005a: 106; 2009a: 70) are all positive achievements. The EU has started monitoring Turkey's cooperation with international organizations and the extent to which it complies with the obligations set down in the treaties and conventions, such as the cooperation with OLAF (European Commission, 2009a: 88; 2010a: 97; 2011a: 108), and the fulfillment of recommendations by GRECO (European Commission, 2008a: 11; 2010a: 15; 2011a: 86; 2019a: 26; 2020a: 26).

Institutional initiatives and policy practices are the third issue addressed by the EU in anti-corruption policies. A vital reform was the government's adoption of the 'National Anti-Corruption Strategy' (European Commission, 2009a: 12; 2012a: 18; 2013a: 12). The notable reforms are the establishment of the Ministerial Committee for Enhancing Transparency and Improving Good Governance (European Commission, 2007a: 11; 2008a: 68), the determination of an action plan against corruption in VAT (European Commission, 2009a: 89), the establishment of two separate Parliamentary Investigation Commissions on various corruption cases (European Commission, 2006a: 10; 2015a: 7) and the establishment of the Ethics Board for Civil Servants (European Commission, 2005a: 18; 2009a: 13; 2015a: 11; 2016a: 67). Other efforts highlighted by the Union are the establishment of working groups on issues related to corruption (European Commission, 2011a: 19; 2013a: 12; 2014a: 47) and the publication of guidelines (European Commission, 2008a: 10). Additionally, a few corruption-related investigations, trials, and court rulings were reported: the Supreme Court trial of former politicians (European Commission, 2005a:

18), the Deniz Feneri case (European Commission, 2008a: 11; 2009a: 13; 2014a: 48), various municipalities (European Commission, 2010a: 15; 2012a: 18; 2013a: 48), Generals (European Commission, 2005a: 14; 2007a: 11) and the December 17 and 25 Operations (European Commission, 2014a: 9). The Police and the Turkish Financial Crimes Investigation Board, the Turkish Court of Accounts, the Prime Ministry Inspection Board, and the Prime Ministry/Presidential Communication Centre (BIMER/CIMER) are other institutions that also attracted attention in the documents.

In addition to the three domains of reforms listed above, there have been further advancements in some other areas: training activities, involvement of civil society in decision-making processes (European Commission, 2009a: 12; 2013a: 48; 2014a: 14), financing of political parties, (European Commission, 2012a: 18), strengthening the financial audit capacity of the Constitutional Court (European Commission, 2012a: 17) and amendments and implementation practices (European Commission, 2012a: 18; 2013a: 48; 2014a: 63). The Commission also ensures the establishment of working groups by including anti-corruption initiatives in the EU-Turkey visa liberalisation dialogue (European Commission, 2019a: 49).

The EU's Demands and Expectations: The Return to Collective-action Theory

The EU's demands and expectations during the early years of the reform process were molded by institutionalism and the principal-agent approach. However, early legislative, institutional, and policy reforms did not reduce corruption systematically. In other words, the EU's long-dominant perspectives of principle-agent and institutional methods did not result in convergence. Since then, the EU has shifted its approach and strategy by debating political will and leadership in line with the collective action theory.

EU demands and expectations primarily focus on the independence and effectiveness of institutions (European Commission, 2005a: 107; 2005b: 32; 2014a: 3; 2018b: 2). By drawing attention to certain institutions' weaknesses, the Union calls for the implementation of legal and administrative regulations to ensure greater efficiency and independence, and thus strengthen their effectiveness in fighting corruption (European Commission, 2006a: 10; 2006b: 5). The European Commission emphasises (2013a: 48; 2014a: 63; 2014b: 11) that the judicial system and law enforcement agencies should improve their operating capacities and should be free from any forms of outside meddling. Similarly, some concerns exist around policy compliance, coordination, and

cooperation among public institutions (European Commission, 2005a: 18; 2006a: 59). For instance, the EU warned the Radio and Television Supreme Council (RTÜK) and the Turkish Radio and Television Corporation (TRT) over the disproportionate representation of the ruling party in the media (European Commission, 2014a: 53). It is anticipated that this would lead to increased cooperation between and within the institutions and bodies as well as an improvement in the fairness of representation (European Commission, 2016a: 27; 2018a: 8; 2019a: 26; 2020a: 78). There are numerous calls to create an ‘Anti-Corruption Agency’ whose independence and efficacy should be guaranteed by the UN Anti-Corruption Convention (European Commission, 2015a: 16; 2016a: 20; 2018a: 28; 2019a: 26). Additional suggestions include conduction of training (European Commission, 2016a: 67), awareness campaigns (European Commission, 2018a: 28; 2019a: 26; 2020a: 27) and establishing a monitoring mechanism (European Commission, 2010a: 15; 2020a: 28).

Politicians and senior officials who commit corruption are given their own category by the Union. In this regard, the European Commission (2005a: 18; 2006b: 57; 2009a: 13; 2012b: 4) clearly identifies the issue of parliamentary immunity and asks for appropriate legal amendments. The demands and expectations regarding the legal and institutional measures on the financing of political parties and elections are a recurring theme (European Commission, 2011a: 19; 2013a: 63; 2016a: 11). The EU also expresses its discomfort with the ineffectiveness of investigations and trials against corruption involving top-level bureaucrats and politicians (European Commission, 2015a: 16; 2012a: 15), noting that certain ‘privileged’ groups are more securely protected in accusations of corruption (European Commission, 2016a: 66; 2019a: 26; 2020a: 27). The practice of needing approval from higher authorities to bring public officials to trial is also challenged (European Commission, 2006a: 10). The misfits persist because the current disclosure of property and conflict of interest laws does not comply with EU regulations (European Commission, 2015a: 7). The different treatment of university, army, and members, who are subject to separate legislation, is another issue that conflicts with EU legislation (European Commission, 2007a: 60; 2008a: 68).

“Transparency of public expenditure and of the funding of political parties remains insufficient. Corruption remains prevalent in many areas and continues to be a serious problem” (European Commission, 2011b: 39).

“Legal privileges granted to public officials such as the requirement for prior authorisation from their administrative hierarchy before starting an investigation, continued to provide a legal shelter for public officials in anti-corruption criminal and administrative investigations” (European Commission, 2016a: 66).

“The government’s response to allegations of corruption targeting high-level personalities, including members of the government and their families, raised serious concerns over the independence of judiciary and the rule of law” (European Commission, 2014b: 45).

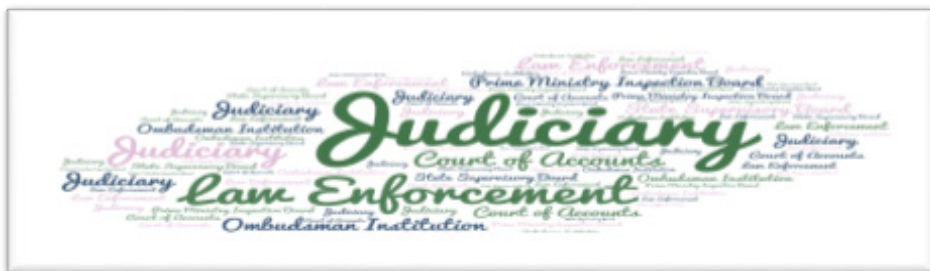
The performance of Turkey’s obligations emanating from international agreements and the cooperation with associated international organizations constitute the third area of expectations (European Commission, 2013a: 48; 2018a: 23; 2019a: 26; 2020a: 26). In this circumstance, often-cited instances are the calls for reforms (European Commission, 2013a: 12; 2018a: 27-28; 2020a: 26-27), fulfilling the commitments in the UN Anti-Corruption Convention (European Commission, 2015a: 16) and empowering cooperation with the OECD (European Commission, 2015a: 17).

“Turkey did not align with GRECO recommendations on judicial independence or transparency of the legislative process and political financing” (European Commission, 2020a: 27).

“The OECD’s Foreign Bribery Report published in December 2014 expressed concern over Turkey’s limited enforcement of the foreign anti-bribery legislation” (European Commission, 2015a: 17).

Expectations surrounding the law enforcement and judiciary components of the anti-corruption campaign have recently become the fourth area of concern (Graph 2). The anti-corruption agenda is also listed under the issues of judicial independence and the rule of law (European Commission, 2009b: 5; 2010a: 76; 2014a: 44; 2019b: 1). The EU criticises political pressure in critical cases related to corruption crimes and calls for guarantees of the full independence of the judiciary (European Commission, 2019a: 26; 2020a: 26; 2020b: 20). Concerns include law enforcement, the arbitrary replacement of the duty of judges and prosecutors dealing with critical cases, and the practice of establishing administrative proceedings against or dismissing them (European Commission, 2015a: 58; 2020a: 21).

Graph 2: Word cloud - Institutions and Organizations © <https://wordart.com>

According to the Union, strengthening the investigative capacity of law enforcement and the judiciary is indispensable (European Commission, 2014a: 10). The absence of effective and successful investigations and trials worries the EU (European Commission, 2013a: 13; 2015a: 58; 2018a: 27), which results in ‘impunity’ (European Commission, 2015b: 5) or ‘deferment of the announcement of the verdict’ (European Commission, 2015a: 17; 2019a: 26). Its three recommendations are to conduct a parallel financial investigation regarding corruption crimes (European Commission, 2015a: 16; 2018a: 28; 2019a), to employ experts in the fields of finance and economy (European Commission, 2016a: 21), and to establish and expand specialised courts (European Commission, 2015a: 17; 2018a: 28; 2019a: 6; 2020a: 27). The lack of lobbying legislation in Turkey (European Commission, 2016a: 21; 2018a: 29; 2020a: 27), measures against corruption in the private sector (European Commission, 2015a: 17; 2018a: 28), frequent amendments to the Public Procurement Law (European Commission, 2016a: 21; 2018a: 67; 2019a: 6; 2020a: 19) and issues in the fight against external bribery (European Commission, 2016a: 21) are other issues relating to the judiciary and law enforcement.

“An independent and impartial judiciary and prosecutors specialised in the fight against corruption and related crimes are essential” (European Commission, 2009b: 5).

“With few exceptions, such as in the case of tender-rigging often handled with deferred pronouncement of sentences, the sentences handed down are a deterrent” (European Commission, 2016a: 20).

“Prosecutors involved in the December 2013 anti-corruption investigations were reassigned or removed. The High Council of Judges and Prosecutors (HSYK) launched disciplinary and criminal investigations against a number of them. A large number of police officers were removed, reassigned, or even detained” (European Commission, 2014a: 44).

The EU has adopted a more critical tone regarding Turkey’s anti-corruption measures. Publicly acknowledged is the fact that Turkey has not only fallen short of the goals outlined in its own national action plans and strategies (European Commission, 2016a: 22; 2018a: 29; 2020a: 28) but there has been a deterioration in the fight against corruption (European Commission, 2019a: 6). According to the EU, implementing an effective effort to reduce corruption strongly depends on political will (European Commission, 2013a: 12; 2016a: 20; 2018a: 27; 2020a: 6), consistency and decisiveness (European Commission, 2018a: 5; 2020a: 6) and political ownership (European Commission, 2018a: 29; 2019a: 25). Using a collective-action approach, the EU draws attention to the need for broad consensus as well as a strong and resolute political will to combat corruption (European Commission, 2015a: 15; 2016a: 20).

“The absence of a robust anti-corruption strategy and action plan is a sign of lack of political will to fight decisively against corruption” (European Commission, 2019a: 6).

“A broad, inter-party political consensus and strong political will are required to fight against corruption decisively” (European Commission, 2018b: 3).

Conclusion

In this exploratory study, a qualitative analysis of EU documents is first used to determine the general outlook of the fight against corruption, relevant reforms, and the EU’s demands and expectations in Turkey. Adopting document analysis, the article covers 80 documents consisting of EU reports on Turkey. Second, with the help of anti-corruption theories, the EU’s approach and framework for the candidate countries are investigated using process tracing in the Turkish case.

Corruption is one of the key obstacles to Turkey’s membership goal in the negotiation process. The determination and evaluation of the EU are in parallel with those of other international organizations such as the UN, Transparency International, and the World Bank. The EU has serious concerns about several actors, such as local governments, bureaucracy, the legislature, and the judiciary, due to the appearance of corruption in areas including public procurement, organized crime, media, politics, public administration, and the informal economy. Turkey has made little progress towards the EU’s anti-corruption recommendations for candidate countries. The demands and expectations of the Union are varied and many, mainly shaped around institutional capacity and governance, fulfillment of international commitments, the fight against favouritism and political corruption, and judicial independence. Meeting this long list of demands requires a new, systemic, and multidimensional approach. Therefore, corruption should be considered by the government as a key issue, requiring a new, inclusive, and well-planned strategy.

During the early years, when membership motivation was high, the EU-led reforms took place regarding legislation, institutions, and policies within the scope of institutional and principal-agent approaches. To this end, Turkey has adopted various anti-corruption initiatives to meet the EU’s membership conditions. However, contrary to expectations, the relevant reforms had a limited impact: The Turkish case resulted in partial and insufficient harmonization. Reforms in some selective legislation, institutions, and policies did not actually open the door to a corruption-reduction system in a way that grand corruption is still a major problem. As a result, from 2010, the EU’s demands shifted from institutional and principal-agent approaches to collective action theory.

Despite the candidacy process and membership negotiations, the EU anchor was not able to achieve progress toward effective change in Turkey. Research findings reveal that the preventive policies implemented through the EU conditionality mechanism did not produce positive results. First, the EU's traditional position and mainstream approach, not paying enough attention to structural problems of law enforcement, independence of the judiciary and rule of law, has a misleading assumption that institutional and legislative initiatives will reduce corruption. Our findings do not support the institutional and principal-agent approaches and relevant literature, highlighting administrative and legal dimensions, patron-client networking, and informal mechanisms. Second, referring to political will in the last decade is a clear indication that the persuasion of the government is a determinant factor in parallel with the literature on collective-action theory. Furthermore, there aren't many studies that use the collective-action theory to analyse the causes of the deterioration. Third, the major contradiction of the external incentive model comes out as the main concern: how can international organizations "persuade" national actors who benefit directly or indirectly from corruption to cooperate in the fight against corruption?

The EU has failed to persuade the Turkish ruling elites. The process tracing reveals that the entire course resulted in setbacks, supporting the literature that the EU stabilises domestic structure rather than transforming it: stabilisocracy. The contextual change has rendered studies prioritising the EU's impact on the reformation process and the government's motivation meaningless. Instead, the effect of relevant reforms has remained very limited in the fight against corruption, and worse, there has been a deterioration in recent years. The fight against corruption in the Turkish case has proven that Europeanization does not always result in persuasion, but rather in ticking boxes.

It is hard to claim that the EU's anti-corruption framework for candidate countries is a success. This issue-oriented analysis illustrates the need for new research on the viability of the EU's current policy and strategy for candidate countries, thereby bringing conditionality and external incentive models into the discussion. The liberal and institutionalist anti-corruption strategy should be called into doubt. The dominance of rational and institutionalist ideas in Europeanisation literature, established without taking into account the "persuasion" of leaders and political elites, is ineffective in combating corruption. There is a literature gap for new perspectives and anti-corruption techniques that explore lesson drawing and social learning mechanisms for persuasion.

References

- Acar M. and Emek, U. (2009). Preventing corruption in Turkey: Issues, instruments, and institutions. In T. Gong and S. K. Ma (Eds.), *Preventing corruption in Asia: Institutional design and policy capacity* (pp. 164-188), London and New York: Routledge.
- Adaman, F. (2011). Is corruption a drawback to Turkey's accession to the European Union? *South European Society and Politics*, 16(2), 309-321.
- Bautista-Beauchesne, N. and Garzon, C. (2019). Conceptualizing corruption prevention: A systematic literature review. *Journal of Financial Crime*, 26(3), 719-745.
- Bedirhanoğlu, P. (2007). The neoliberal discourse on corruption as a means of consent building: Reflections from post-crisis Turkey. *Third World Quarterly*, 28(7), 1239-1254.
- Bieber, F. (2018). The rise (and fall) of Balkan stabilitocracies. *Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development*, 10, 176-185.
- Börzel, T. A. and Pamuk, Y. (2012). Pathologies of Europeanisation: Fighting corruption in the southern Caucasus. *West European Politics*, 35(1), 79-97.
- Çaha, H. (2009). Turkey'de yolsuzluk: yapısal boyutlar ve uygulama. *Amme İdaresi Dergisi*, 42(1), 105-137.
- Council of Europe. (1997). Resolution 97(24) on the twenty guiding principles for the fight against corruption. Retrieved from <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806cc17c>
- Disch, A. et al. (2009). Anti-corruption approaches: A literature review. Retrieved from <https://cdn.sida.se/publications/files/sida61321en-anti-corruption-approaches-a-literature-review.pdf>
- European Commission. (2003). Communication from the Commission to the Council, the European Parliament and the European Economic and Social Committee on a comprehensive EU policy against corruption. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52003DC0317&from=EN>
- European Commission. (2012). The Stockholm programme:- An open and secure Europe serving and protecting the citizens. Retrieved from https://ec.europa.eu/anti-trafficking/stockholm-programme-open-and-secure-europe-serving-and-protecting-citizens-0_en
- European Commission. [1998a-2021a]. Regular progress report on Türkiye/Türkiye progress report/Türkiye report. Retrieved from https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/strategy-and-reports_en
- European Commission. [1998b-2021b]. Enlargement strategy papers. Retrieved from https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/strategy-and-reports_en
- European Commission. (2023a). Türkiye 2023 report. Retrieved from https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_696%20T%C3%B-Crkiye%20report.pdf
- European Commission. (2023b). Corruption. Retrieved from https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/internal-security/corruption_en
- European Commission. (2023c). Accession criteria. Retrieved from https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/glossary/accession-criteria_en
- European Commission. (2023d). Chapters of the acquis. Retrieved from https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/conditions-membership/chapters-acquis_en

- European Parliament. (2004). European Parliament resolution on the 2003 regular report of the Commission on Turkey's progress towards accession. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-5-2004-0204_EN.html
- European Parliament. (2006). Motion for a European Parliament resolution on Turkey's progress towards accession (2006/2118(INI)). Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-6-2006-0269_EN.html
- FATF. (2019). Anti-money laundering and counter-terrorist financing measures: Turkey. Retrieved from <https://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/reports/mer4/Mutual-Evaluation-Report-Turkey-2019.pdf>
- Galtung, F. (2001). The political economy of corruption control. Retrieved from <https://www.cmi.no/publications/file/860-corruption-critical-assessments-of-contemporary.pdf>
- Heinrich, F. and Hodess, R. (2011). Measuring corruption. In A. Graycar and R. G. Smith (Eds.), *Handbook of global research and practice in corruption* (pp. 18–33). Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Jain, A. K. (2001). Corruption: A review. *Journal of Economic Surveys*, 15(1), 71-121.
- Kaliber, A. and Kaliber, E. (2019). From de-Europeanisation to anti-Western populism: Turkish foreign policy in flux. *The International Spectator*, 54(4), 1-16.
- Karakaş, M. and Çak, M. (2007). Yolsuzlukla mücadelede uluslararası kuruluşların rolü. *Maliye Dergisi*, 153, 74-101.
- Kıvanç, Ü. (2015). *Pan-İslamcının macera kılavuzu*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Kimya, F. (2019). Political economy of corruption in Turkey: Declining petty corruption, rise of cronyism? *Turkish Studies*, 20(3), 351-376.
- Kmezić, M. (2019). EU rule of law conditionality: Democracy or 'stabilitocracy' promotion in the western Balkans?. In J. Džankić, S. Keil and M. Kmezić (Eds.), *The Europeanisation of the western Balkans. New perspectives on south-east Europe*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Martin-Russe, L. (2022). Introduction: The European paradox of expecting corrupt political elites to lead the fight against corruption. In L. M. Russe (Ed.), *Deforming the reform* (pp. 1-17). Frankfurt: Springer.
- MFA. (Turkey), (2009). National programme of Turkey for the adoption of the EU acquis – 2001. Retrieved from https://www.ab.gov.tr/_42260_en.html
- MFA. (Turkey). (2012). National programme of Turkey for the adoption of the EU acquis – 2008. Retrieved from https://www.ab.gov.tr/_42260_en.html
- MFA. (Turkey). (2019). Turkey's programme for alignment with the acquis (2007-2013). Retrieved from https://www.ab.gov.tr/turkeys-programme-for-alignment-with-the-acquis-2007-2013-_6_en.html
- MFA. (Turkey). (2020). Press release regarding the 2020 country report on Turkey by the European Commission. Retrieved from https://www.mfa.gov.tr/no_-236_-avrupa-komisyonu-2020-turkiye-raporu-hk.en.mfa
- MFA. (Turkey). (2021a). National action plan for EU accession: January 2016 - December 2019. Retrieved From https://www.ab.gov.tr/50083_en.html
- MFA. (Turkey). (2021b). Turkey's national action plan for the EU accession: January 2021-December 2023. Retrieved from https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/uep/21_23_UEP_EN.pdf

- Mousseau, D. Y. (2012). Is Turkey democratizing with EU reforms?: An assessment of human rights, corruption and socio-economic conditions. *Southeast European and Black Sea Studies*, 12(1), 63-80.
- Moran, J. (2002). Anti-corruption reforms in the police: Current strategies and issues. *The Police Journal*, 75(2), 137-159.
- Nye, J. S. (1967). Corruption and political development: A cost-benefit analysis. *The American Political Science Review*, 61(2), 417-427.
- O'Leary, Z. (2014). *The essential guide to doing your research project*. Thousand Oaks-CA: Sage Publications.
- OECD. (2021). Turkey should urgently implement key reforms to boost fight against foreign bribery, including to preserve independence of investigations and prosecutions. Retrieved from <https://www.oecd.org/newsroom/turkey-should-urgently-implement-key-reforms-to-boost-fight-against-foreign-bribery-including-to-preserve-independence-of-investigations-and-prosecutions.htm>
- OHCHR. (2022). About good governance. Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/good-governance/about-good-governance>
- Official Journal of the European Union. (2001). Council decision of 8 March 2001 on the principles, priorities, intermediate objectives and conditions contained in the accession partnership with the Republic of Turkey. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32001D0235&qid=1650272634730&from=EN>
- Official Journal of the European Union. (2003). Council decision of 19 May 2003 on the principles, priorities, intermediate objectives and conditions contained in the accession partnership with Turkey. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003D0398&from=EN>
- Official Journal of the European Union. (2006). Council decision of 23 January 2006 on the principles, priorities and conditions contained in the accession partnership with Turkey. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006D0035&from=EN>
- Official Journal of the European Union. (2008). Council decision of 18 February 2008 on the principles, priorities and conditions contained in the accession partnership with the Republic of Turkey and repealing decision 2006/35/EC. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32008D0157>
- Official Journal of the European Union. (2012). Consolidated version of the treaty on the functioning of the European Union. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_2&format=PDF
- Onbaşı, N. (2020). The role of populist strategies in differing outcomes of corruption scandals in Brazil and Turkey. *Turkish Studies*, 21(2), 188-207.
- Ömürgönülşen, U. and Doig, A. (2012). Why the gap? Turkey, EU accession, corruption and culture. *Turkish Studies*, 13(1), 7-25.
- Öniş, Z. and Yılmaz, Ş. (2009). Between Europeanization and Euro-asianism: Foreign policy activism in Turkey during the AKP era. *Turkish Studies*, 10(1), 7-24.
- Saurugger, S. and Radaelli, C. M. (2008). The Europeanization of public policies: Introduction. *Journal of Comparative Policy Analysis*, 10(3), 213-219.
- Schimmelfennig, F. and Scholtz, H. (2008). EU democracy promotion in the European neighbourhood political conditionality, economic development and transnational exchange. *European Union Politics*, 9(2), 187-215.

- Schimmelfennig, F. and Sedelmeier, U. (2004). Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of central and eastern Europe. *Journal of European Public Policy*, 11(4), 661-679.
- Schwarz, O. (2021). Progress report monitor. Retrieved from <https://www.uni-due.de/politik/progmonitor.php>
- Sequeira, S. (2012). Advances in measuring corruption in the field. In D. Serra and L. Wantchekon (Eds.), *New advances in experimental research on corruption* (pp. 145-175). Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
- Soyaltın, D. (2017). Public sector reforms to fight corruption in Turkey: A case of failed Europeanization? *Turkish Studies*, 18(3), 439-458.
- Soyaltın-Colella, D. (2020). Uluslararası ve bölgesel yolsuzlukla mücadele rejimlerinde yaptırım ve sosyal baskı: Karşılaştırmalı bir analiz. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(1), 61-77.
- Stessens, G. (2001). The international fight against corruption. *Revue Internationale de Droit Pénal*, 4(72), 891-937.
- The World Bank. (2017). Country partnership framework for the Republic of Turkey for the period Fy18-Fy21. Retrieved from <https://documents1.worldbank.org/curated/en/585411504231252220/pdf/Turkey-CPF-08072017.pdf>
- The World Bank. (2023). The worldwide governance indicators - control of corruption. Retrieved from <http://info.worldbank.org/governance/wgi/>
- Transparency International. (2009). Integrity pacts. Retrieved from http://archive.transparency.org/layout/set/print/global_priorities/public_contracting/integrity_pacts.
- Transparency International. (2020). Examining state capture: Undue influence on law-making and the judiciary in the western Balkans and Turkey. Retrieved from https://images.transparencycdn.org/images/2020_Report_ExaminingStateCapture_English.pdf
- Transparency International. (2022). 25 corruption scandals that shook the world. Retrieved from <https://www.transparency.org/en/news/25-corruption-scandals>
- Transparency International. (2023). Corruption perceptions index: Turkey. Retrieved from <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/tur>
- UNODC. (2004). United Nations convention against corruption. Retrieved from https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/08-50026_E.pdf
- UNODC. (2016). Review of implementation of the United Nations convention against corruption: Turkey. Retrieved from <https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/WorkingGroups/ImplementationReviewGroup/ExecutiveSummaries/V1601608e.pdf>
- UNODC. (2022). Effects of corruption. Retrieved from <https://www.unodc.org/e4j/en/anti-corruption/module-1/key-issues/effects-of-corruption.html>
- UNODC. (2022b). Theories that explain corruption. Retrieved from <https://www.unodc.org/e4j/en/anti-corruption/module-4/key-issues/theories-that-explain-corruption.html>
- Commission
- Yılmaz, G. and Soyaltın, D. (2014). Zooming into the 'domestic' in Europeanization: Promotion of fight against corruption and minority rights in Turkey. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 16(1), 11-29.
- Yılmaz, G. (2016). From Europeanization to de-Europeanization: The Europeanization process of Turkey in 1999-2014. *Journal of Contemporary European Studies*, 24(1), 86-100.

Altmışlı ve Yetmişli Yılların Siyasetine Merkez Sağ Kesimden Bir Bakış: Ali Naili Erdem'in Siyasetin Yollarında Adlı Kitabı

Ali Naili Erdem, *Siyasetin Yollarında*, İstanbul: Ötüken Neşriyat A. Ş.. 2004,
368 sayfa, 16 sayfa muhtelif fotoğraflar.

Davut Dursun*

1960 ve 1970'li yıllardaki siyasetin önemli simalarından Ali Naili Erdem'in siyaset dünyasındaki hatıra, gözlem, mücadele ve idealleriyle ilgili notlardan müteşekkil *Siyasetin Yollarında* adlı kitabının ilk baskısı 2004 yılında yapılmıştır. Siyasetçi kimliğinin yanında şairlik ve hukukçuluk sıfatları da bulunan Ali Naili Erdem'in yayımlanmış *Bu Toprağın İnsanları*¹ ve *Bir Sevgidir Yaşamak*² adlı şiir kitapları da mevcuttur.

1927 İzmir Kemalpaşa doğumlu Erdem, Ankara Hukuk Fakültesi mezunu olup serbest avukatlık yapmıştır. Bir memur ailenin çocuğu olan Erdem, siyasete daha lise yıllarında ilgi duymaya başlamış, 1946 seçimlerinde Sefehisar'a seçim çalışmaları için gelen Fevzi Çakmak'a bir arkadaşı ile birlikte refakat etmesi onun tek parti yönetimine karşı muhalif cenahta ilerlemesinin ilk adımı olmuştur. Bir gün merak edip Mareşal'e "Atatürk dinsiz miydi, Paşam?" diye sorunca aldığı cevap dikkat çekici: "Gazi dinsiz olsaydı benim onun yanında ne işim vardı?" (17) diye cevap vermesi ilginç.

1946 seçimlerinden sonra üniversite öğrenimi için Ankara Hukuk Fakültesi'ne yazıldığında burada yokluk ve yoksulluk içinde öğrenimini sürdürürken bir yandan da Demokrat Parti (DP) saflarında siyasette yerini almıştır. O yıllarda partilerin ocak, bucak örgütleri en küçük yerleşim birimlerinde partililerin

1 Ali Naili Erdem, *Bu Toprağın İnsanları*, Ankara: ty.

2 Ali Naili Erdem, *Bir Sevgidir Yaşamak*, Ankara: Kültür Ajansı Yayınları, 2014.

*Prof. Dr. | Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
ddursun@sakarya.edu.tr | ORCID: 0000-0001-9981-7632
DOI:10.36484/liberal.1326949

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 28, Sayı:112, Güz 2023, ss. 159-170.
Gönderim Tarihi: 13 Temmuz 2023 | Kabul Tarihi: 20 Kasım 2023

bir araya geldikleri mekânlardı. Ankara Cebeci Ocağı'na yazılan Erdem için öncelik dersler olduğundan siyasette fazla bir etkinliği yoktu. 1950-51 öğretim yılı sonunda Ankara Hukuk Fakültesi'nden mezun olup Avukatlık stajına başlayınca parti faaliyetlerine de katılmaya başlamıştı. Staj ve askerlik görevinden sonra Kemalpaşa'da avukatlık bürosunu açmış ve DP Yukarı Mahalle ocağına kayıt yaptırmıştı. Kısa bir zaman sonra DP'nin ilçe teşkilatı başkanı olarak aktif siyasette yerini almıştı. Avukatlık ile parti ilçe başkanlığını birlikte götürmeye çalışan Erdem'e Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki karmaşayı iyi bilen babasının siyasete ilişkin kuşkuları ve oğluna itidal tavsiyesi dikkat çekicidir: "Hele bir mesleğinde başarılı ol! Sonra siyasetle ilgilenirsin. (...) Menderes'le uğraşıyorlar... Allah iyi etsin, yarınları pek parlak görmüyorum..." (33).

27 Mayıs darbesi, Erdem'in bütün hayatını değiştirmiş, her şeyi alt üst etmiştir. 1957 seçimlerinde milletvekili adayı olması için yapılan ısrarlı telkinlere karşı direnerek ilçesindeki halka hizmet etmenin kendisi için yeterli olduğuna inanıyordu. Ancak 27 Mayıs'ı takip eden günlerde yaşananlar, zulümler, haksızlıklar dayanılacak ve ilgisiz kalınacak şeyler değildi. Darbe ile iktidardan uzaklaştırılarak mahkemelere tıkılan partinin ilçe yöneticisi olarak rahat bırakılmasını beklenemezdi. Evinin aranması, taciz edilmesi, kimsenin selam vermeye cesaret edemez hale gelmesi darbe ortamının normalleriydi.

Demokrat Parti döneminde ilçe başkanı olarak partide yerini alan Ali Naili Erdem 27 Mayıs'tan sonra Demokrat Parti'nin bıraktığı boşluğu doldurmak üzere yeni partiler gündeme geldiğinde siyasetin dışında kalamazdı ve DP'nin devamı olarak doğan Adalet Partisi'nde (AP) yerini almakta tereddüt etmedi. 1961 genel seçimlerinde AP'den İzmir milletvekili seçilmesi, öğrenciliğinin geçtiği Ankara'ya yeniden gelmesini sağladı. Darbe ortamındaki istikrarsızlıklar demokrasi mücadelesinde onu bilemiş ve haksızlıkların karşısında durmasını sağlamıştı. Seçimlerden sonraki en önemli gelişme, Cumhurbaşkanı seçimleri olmuştu. Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) 1957 seçimlerinde aldığı oy oranının da gerisinde kalması, buna karşılık DP'nin bıraktığı boşluğu dolduran AP, Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) Cumhurbaşkanı seçebilecek gücü elde etmişlerdi. Adayları da Samsun Senatörü Prof. Dr. Ali Fuad Başgil idi. Ama darbecilerin buna rıza göstermeleri mümkün değildi ve Başgil tehditler üzerine adaylıktan ve senatörlükten istifa ederek İstanbul'a dönmüştü. Böyle bir ortamda yapacakları fazla bir şey yoktu ve darbecilerin adayı Cemal Gürsel'e destek vermek zorunda kalmışlardı. Erdem'in gözlemleri şöyle:

"Meclise geldiğimde, mahşeri bir kalabalık Meclis'in hem içini ve hem dışını doldurmuştu. Tanıdığım çoğu subay sivildi ve ellerinde birer çanta vardı. Meclis müzakere salonunun giriş merdivenleri milletvekili olmayan kişilerce işgal edilmişti. Bu şahısların sıradan insanlar olmadıkları anlaşılıyordu" (46).

Genel Kurulda oturan Isparta Milletvekili Mustafa Gülcügil'in ayağa kalkarak üst katta oturan bir generale yüksek sesle "öyle oturduğun yerden parmağını sallayarak tehdit etme buna hiç gerek yok. Ben dışarıya kulise çıkıyorum. Diyeceğin bir şey varsa gel orada söyle" (46) sözleri o günkü ortamı ve gerginliği yansıtmaları bakımından yeterli olsa gerektir.

Seçimlerden sonra hükümet kurma görevi CHP lideri İnönü'ye verilince AP hükümete katılma konusunda kararsızlık yaşamıştı. Darbeciler iki büyük partinin koalisyon kurmalarını istiyorlardı. Oysa DP çizgisindeki partiler hükümet kurma gücüne sahip olmalarına rağmen buna müsaade edilmiyordu. Bu süreçte İnönü'nün AP Grup Toplantısında kürsüye çıkıp konuşma yapması, o dönemin siyasetinde not edilmesi gereken bir husus olmalıdır. İnönü'nün "Sizleri anlayamıyorum. Partiler iktidar olmak için kurulurlar. Ben de size bunu öneriyorum. Sizse muhalefette kalacağız diye diretiyorsunuz. Bunu anlamam mümkün değildir" (49) sözleri AP grubunun konuyu yeniden değerlendirerek özellikle İhsan Sabrı Çağlayangil'in etkisi ile hükümete katılmaya karar vermesini sağlamış olduğu anlaşılıyor. Aslında İnönü'nün bunu anlamaması mümkün değil, darbeye destek verenlerle aynı hükümette yer almanın izah edilebilir bir yanının olmadığı açıktır.

22 Şubat 1962'deki darbe girişiminin aktörlerini Silahlı Kuvvetler dışına çıkarma ve sivil olarak hayata devam etmeleri yönündeki Başbakan İnönü'nün getirmek istediği tedbirleri AP'li bakanların da imzalamaları konusundaki toplantıda Ferruh Bozbeyle'nin bir dava adamı olan isyancıların sivil hayata devam etmelerinin yanlış olduğunu ısrarla savunması, 21 Mayıs'ta yeni bir darbe teşebbüsünde bulunmalarıyla kanıtlanmıştır. İkinci teşebbüsten sonra Talat Aydemir ile Fethi Gürcan idamla cezalandırılmışlardır.

Sürekli "kuyruklar, düşükler" olarak karalanan kesimin seçimlerde elde ettiği başarının hazmedilmesi kolay olmadı. 23 Mayıs 1963 tarihinde AP Genel Merkezinin, aralarında üniformalı görevlilerin de bulunduğu bir kitle tarafından taşlanması, Mecliste yaşanan gerginliklerin sokağa taşmasıydı. AP'nin her geçen gün büyümesi darbe yanlıları arasında bir tedirginlik yaratmış AP'nin intikam peşinde olduğu söylenmekteydi. Genel Merkezin taşlanması olayı partide bir karmaşaya yol açmış, bazıları istifa edip YTP'ne geçerken partide ciddi bir kamplaşma ortaya çıkmıştır. O dönemde "ılımlılar" ve "hışımlılar" şeklinde bir kamplaşmanın öne geçtiği naklediliyor.

AP'de Genel Başkan R. Gümüşpala'nın vefatından sonra genel başkanlık için ciddi bir rekabetin yaşandığı hatırlatılıyor. Genel Başkanlık için Süleyman Demirel ile Sadettin Bilgiç aday olmuşlardı. Her ne kadar Gümüşpala'nın genel başkan yardımcısı olarak vekalet görevi S. Bilgiç'te ise de A.

Naili Erdem'in belirttiğine göre 1961 seçimlerinden sonra Mehmet Turgut'un evinde Faruk Sükan ile Senatör Cahit Okurer, ilk kongrede Süleyman Demirel'in genel başkan olacağını söylemişlerdi. Anlaşılan R. Gümüşpala, günün koşullarına uygun geçici genel başkan idi ve ilk kongrede değiştirileceği biliniyordu. Sonuçta Demirel, 28 Kasım 1964'te partinin genel başkanı olarak seçilmiştir. Rakibi S. Bilgiç ise Demirel'e muhalif bir şahıs olarak ünlenmiş ve süreçte arkadaşlarıyla partiden ayrılarak Demokratik Parti'yi kurmuştur. A. N. Erdem ise bu rekabette sürekli olarak Demirel'in yanında yer almıştır.

İkinci İnönü hükümetinin düşürülmesinden sonra Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında kurulan AP öncülüğündeki koalisyon hükümetinde Sanayi Bakanı olarak görev alan A. Naili Erdem, 1965'ler Türkiye'sinin sanayideki durumunu verirken kullandığı örnek dikkat çekicidir. Belçika'da yapılan sanayi bakanları toplantısına giderken eşi Erdem'den kâğıt mendil ile çocuk bezi ısmarlamıştır (87). O yılların Türkiye'sinde kâğıt mendil üretilmiyordu! İthal ikameci kalkınma modelinin sağlıklı işlemediği, darbenin kamu görevlilerinde yarattığı olumsuz etkinin bürokrasinin inisiyatif kullanmaktan uzak durduğu anlatılmaktadır.

1965 genel seçimlerinde DP çizgisinin başarısını engellemek için Millî Bakiye Sistemi getirilmişti. Ama AP'nin oyların yüzde 52,9'unu alarak 249 milletvekili çıkarması Türkiye için önemli bir gelişmeydi. İzmir'den milletvekili seçilen Erdem, seçimlerden sonra S. Demirel'in başkanlığında kurulan hükümette Çalışma Bakanı koltuğuna oturmuştu. 1965-1969 AP yönetiminin ekonomi ve kalkınmada gerçekleştirdiklerinin bir tesadüf olmadığı açıktır. Ülkenin her yanında kalkınma heyecanı, yatırımlar, organizasyonlar, heyecanlı koşturmalar önemli bir başarı getirmiştir. 1965'ler AP'sinin en büyük ideali kalkınmak, fukaralıktan kurtulmak, her alanda ileriye gitmekti. Çalışma Bakanı olarak Erdem'in, İzmir Yün Mensucat'taki grevde grev gömleği giyip işçilerle diyalog kurmasının bazı çevrelerce yadırgansa da, etkili bir iletişim yöntemi olduğu ve uzlaşmayı temin ettiği kesindir (120).

Bakan Erdem'in Varto depremi ile ilgili gözlemleri tam bir felakettir. Göz yaşlarını tutması imkânsız: "Işık yok..., Ekmek yok..., Su yok..., Ölüler ortada, tabut yok." (128).

Çalışma Bakanı olarak o dönemin en önemli konularından biri yurt dışına gönderilen işçilerdi. Bir yandan yurt dışına işçiler gönderiliyor, diğer yandansa yabancı ülkelere giden işçilerin sorunları uç veriyor ve bunlarla ilgilenmesi gerekiyordu. Bakanlığı döneminde Almanya'ya yaptığı bir ziyaretinde burada gördükleri tam bir trajediyi ortaya koymaktadır. Türkiye buna asla hazır değildi. Gayri insani şartlarda yaşayan işçilerin sorunları bugün bile bitmiş değil.

Ancak bu konuda büyük merhaleler geçilmiştir. Bakan Erdem'in bu amaçla teşkilatlar kurması, kadrolar ihdas etmesi, insanların elinden tutmaya çalışması bir başlangıç olarak önemliydi. Altmışlı yıllarda Türkiye'nin gündeminde çalışmak için yurt dışına gönderilecek işçiler konusu vardı. Erdem için bu kısa yoldan istihdam sorununu çözmek demektir. Ona göre dışarıya işçi göçü ile "hem istihdama ferahlık getirecek, hem gelişmiş ülkeler teknolojisini öğrenmiş, kalifiye elemanlarımız olacak ve hem de Türk lobileri oluşacaktı" (130).

1966 yılındaki en önemli gelişmelerin başında Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in hastalığı ve görev yapamaz duruma gelmesiydi. ABD'deki tedavinin sonuç vermemesi üzerine göreve vekâlet eden Cumhuriyet Senatosu Başkanı İ. Şevki Atasagun, partilerle görüşerek Genel Kurmay Başkanı C. Sunay'ın seçilmesine destek sağlamıştı. 37 tıp otoritesinden alınan görev yapamaz raporunun Meclis'te onaylanmasının ardından C. Sunay cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. A. N. Erdem, gelişmeleri yorumsuz olarak nakletmekte ve herkesin rahat bir nefes aldığını açıklamaktadır. Ancak seçimlerde yüzde ellinin üzerinde oy almış ve güçlü bir hükümet kurmuş AP'nin bir aday çıkarma konusunda hiçbir girişimde bulunmamasının makul bir cevabı bulunmamaktadır. O dönemde Meclis'te bulunan Sabit Osman Avcı, "Cevdet Sunay'ın dışında birini düşünmek bile mümkün değildi" demiştir. Muhtemelen 1961'deki Ali Fuad Başgil tecrübesinin bunda önemli bir rolü olmuştur.

Bilindiği gibi 1969 seçimlerini de AP kazanmıştır. Ne var ki partide bölünmenin ilk işaretleri 1968 kongresinde ortaya çıkmıştır. S. Demirel tarafından Genel İdare Kurulu listesini hazırlamakla görevlendirilen Erdem, partide kendi aleyhine gelişen dedikodular karşısında şaşırıp kalmıştı. Kendisi listeden çıkarılmasına rağmen yeni bir liste ile seçilince Demirel, Genel İdare Kurulu ve bakanlık arasında tercih yapmasını isteyince bakanlıktan çekilmiş ve parti yönetiminde devam etmiştir.

1969 genel seçimleri öncesinde DP'lilerin affı önemli krize dönüşmüştü. AP'li seçmen af istiyordu. CHP lideri İnönü'nün affa destek vermesi af kanununun Millet Meclisi'nden geçmesini sağlamıştı. Ancak askeri kesimden ve darbe yanlısı bazı çevrelerden gelen tepki ile CHP Senato Grubunun önemli bir bölümünün karşı çıkması Demirel'in teklifi Senato gündeminden çekerek seçim sonrasında bırakmasıyla atlatılmıştır. Arabayı devirmeden sorunu çözmeye çalışan Demirel'in bu tavrı partili bazı kesimlerce eleştiri konusu yapılmıştır. Af konusu seçimlerden sonra çözümlenmiştir.

1969 seçimleri sonrasında bir grup milletvekilinin AP'den ayrılarak Demokratik Parti'yi kurmaları, Türk siyasetinin önemli gelişmelerinden biri olmuştur. Seçimlerden sonra Bakanlar Kurulu dışında kalan A. N. Erdem, partideki

bölünme konusunda yer yer kapalı ve olup bitenleri fazla açık etmeden anlatmaktadır. Seçimlerden sonra başlayan yeni dönemde parti grubunda hoşnutsuzlukların artması, partide heyecan ve ruhun kalmaması tedirginlik yaratmıştır. Seçimlerden sonra teşkil edilen yeni bakanlar kurulu, bazı partililerce benimsenmemiştir. Erdem'in ifadesiyle "renksizler kervanı" (153) seyrediliyordu. Parti grubundaki "dosyalı muhalefet" sıkıntı yaratmıştı: "Bazı insanların ellerinde bitmez tükenmez sayıda levhalarla tasmalar vardır. Ağzınızı mı açtınız; ya bir levha ya bir tasma boğazınıza geçer" (153) sözleri Erdem'in o dönemdeki ortamı açıklamak için kullandığı sözlerdir. Bu durumda partide sürekli suçlamaların, yaftalamaların önüne geçilmesi imkânsız hale gelir. Partiyi ele geçiren bazı milletvekillerinin tasfiyeye yönelince klikleşmenin önü alınamaz. Hedefte S. Bilgiç, C. Önder, A. H. Yurtsever, İ. E. Kılıçoğlu gibi isimler vardır. Partide bahar havası bitmiş ve parti içi demokrasi işlemez hale gelmiştir. Partiden şikâyeti olanlar Demirel'in düşmanı olarak suçlanırlar. Bu süreç AP'nin bölünmesi ve DP'nin kurulmasının zeminini döşer. Parti yöneticisi olan Erdem, bu sürecin her aşamasını iyi biliyor olmalıdır. Ancak fazla bir şey söylemez.

"Akılların susup diyalogun koptuğu yerde, felaketler kaçınılmazdır. Partiler hiç kimsenin babasının malı değildir. Ama partililerle, genel başkanları özdeşleştirseniz bölünmelerden kurtulamazsınız. Çünkü tenkit özgürlüğünün olmadığı yerde parti de yoktur" (155).

sözleri genel itibariyle işin mahiyetini açıklasa da AP'nin bölünmesi hakkında fazla bir şey söylememektedir. Bu bölünmeden sonra AP'nin tek başına iktidar olamaması not edilmeli.

Yetmişikiler Muhtırası'nın* imzacılarından olan A. N. Erdem, yine de partide kalmış ve ayrılanlarla birlikte hareket etmemiştir. Genel olarak parti içi demokrasinin işleymesini isteyen muhalifler partiyi bölmekle suçlanmışlardır.

Bilindiği gibi 1969 siyasette solun alıp başını gittiği ve devrimin kutsanarak demokrasinin "cici demokrasi" diye küçümsenmeye çalışıldığı bir dönem olmuştur. Süreçte kendisini "devrimci" olarak niteleyenler demokrasiyi değil Üçüncü Dünyadaki otoriter tek parti yönetimlerini amaçlamışlardı. Orduya sızanlar ve ordu mensuplarını harekete geçirenler "zinde güçler" tezi ile devrimi gerçekleştirmek için mücadele vermekteydiler. Sandık yolu ile iktidar olamayacaklarına inananlar zinde güçlerle iktidarı ele geçirme amacındaydılar. Bu süreçte neticede 12 Mart Muhtırasına gelindi. 27 Mayıs 1961 darbesiyle DP iktidardan uzaklaştırılırken 12 Mart Muhtırası ile onun izinden

* 72 AP'li milletvekilinin 17. 1. 1970 tarihinde Başbakan S. Demirel'e verdikleri muhtıra bu adla anılmıştır. S. Demirel'e hitaben kaleme alınmış olan dört sayfalık muhtırada genel sorunlar sıralandıktan sonra parlamento içi ve parlamento dışı yapılması gerekenler tek tek sıralanarak partideki bölünmenin izalesi amaçlanmıştır.

giden AP hükümetten uzaklaştırılmıştır. 12 Mart 1971'de komutanlarca imzalanan üç maddelik muhtıraya muhatap olan S. Demirel hükümeti istifa edip çekilmiştir. Bu tavrı nedeniyle Demirel “şapkasını alıp gitti” diye eleştirilmiştir. Sürekli yanında duran Erdem'in Demirel hakkındaki kanaati şudur:

“Demirel bir tertip ustası... Müthiş bir idareci... Zaman zaman idealizmin zirvesinde, zaman zaman pragmatizmin zeminlerinde, çok az ısırın, çok okşayan bir lider” (164).

Erdem 12 Marta ilişkin olarak “12 Mart, sanki iktidarı AP'den alıp CHP'ye verme işlemiydi” diyor. Meclisin açık tutulması için AP, CHP'den istifa ettirilerek bağımsızlaştırılan Nihat Erim başkanlığında kurulan hükümetlere bakan verdi. Bu dönemdeki hükümetleri kontrol etmeyi başardı ve gelişmeleri yönlendirmesini bildi.

12 Mart ara dönemdeki en önemli gelişme, hiç şüphe yok ki, Faruk Gürler'in cumhurbaşkanlığı seçimini kaybetmesidir. Muhtıranın imzacılarından biri olan Genel Kurmay Başkanı F. Gürler'in kesinlikle emin olduğu seçimi kaybetmesi Meclisin ve sivil siyasetin gücünü ortaya koymasındır. Bu konuda bilinenlerden farklı bir şey söylemiyor, Erdem. Demirel ve arkadaşlarının Gürler olayında izledikleri politika Meclisin gücünü ortaya koymak ve kendini Meclisin üzerinde görenlere ders vermek şeklinde özetlenebilir. AP yöneticisi A. N. Erdem'i ziyaret eden Gürler ve C. Alphan'a seçimler yapılmadan kazandım havasında olmanın hata olduğu hatırlatılınca muhatapların bundan hoşnut olmadıkları açıktır. Birden çok adayın yarıştığı seçimleri Gürler kaybetmiştir (13 Mart 1973). Öyle ki seçimi kazanacağı kesin olan Gürler, AP'nin adayı T. Arıburun'dan bile daha az oy almıştır. F. Korutürk ismi üzerinde uzlaşmaya varan partiler onu cumhurbaşkanı olarak seçmişlerdir. F. Gürler'e destek veren Başbakan F. Melen, başarısızlık üzerine istifa edince yerine Naim Talu hükümeti kurulmuş ve bu sefer Erdem bu hükümette ikinci kez Çalışma Bakanı olarak görev almıştır.

1973 seçimlerinde başarılı olamayan AP muhalefete geçmiş CHP-MSP hükümeti kurulmuştur. MSP'yi siyasal İslam olarak gören Erdem'in “Ve o günlerde siyasal İslam ülkenin genelinde varlığını hissettirdi. 1960'tan bu yana ilk defa siyasal İslam, iktidarın himayesinde her yere damgasını vuruyordu” (183) sözleri dikkat çekicidir. Gelişmeler karşısında “Tedirgindim. Allah'ın kitabını seçim malzemesi olarak kullanmak isteyenleri, çoğulcu demokrasinin gereği diye algılamıyordum” diyerek “Siyasal İslam almış başını gidiyordu. Demokratik laik Cumhuriyetin yerine, siyasal İslam'ı oturtmak isteyenler, cüretlerinin son noktasındaydılar ki koalisyon bozuluverdi” sözleriyle hükümetin istifasından duyduğu memnuniyeti gizlememektedir. CHP-MSP hükümetiyle ilgili değerlendirmesinde “yokluklar dönemindeydik. Sigara kuyruğundan tutun da

şeker kuyruğuna kadar zaruri ihtiyaç maddeleriyle ilgili kuyruklar uzayıp gidiyordu”(192) sözleri o yılları değil 1978 ve 1979 yıllarındaki Ecevit hükümeti döneminde yaşanmıştır. Erdem’in yanlış hatırladığı açıktır.

Ecevit’i anlayamadığını örnekler vererek açıklamaya çalışan Erdem, 1978’de Hollanda Dış İşleri Bakanı L. Tindemans’ın Ankara’ya gelip AET’ye müracaat etmemizi istemesine Ecevit’in “hayır” demesini anlayamamıştır. Yunanistan’ın AET’ye davet edildiği o sırada Türkiye’nin de aynı anda müracaat etmesi istenmekteydi. Sadece Yunanistan’ın alınmasının Türkiye aleyhine yaratacağı olumsuzlukların farkında olanlar Ecevit’in olumsuz tavrına anlam verememişlerdir. Gelişmeler bu tavrın nasıl bir hata olduğunu bütün açıklığıyla ortaya koymuştur.

Yetmişli yıllar Türkiye için her alanda sorunlar, krizler, çatışmalar, bölünmeler ve anarşinin kol gezdiği yıllar olmuştur. 1973 seçimlerinden sonra kurulan CHP-MSP hükümetinin bozulması sonrasında yaşanan hükümet krizi S. Demirel başkanlığında kurulan 1. Milliyetçi Cephe hükümeti (AP, MSP, MHP; CGP) ile aşılmış ve A. N. Erdem bu hükümette Milli Eğitim Bakanı olarak yer almıştır. Erdem’in her ile bir üniversite, her ilçeye lise hedefini koyarak pek çok ilde yeni üniversite kurması önemli gelişmeler olmuştur. Bu yıllarda Milli Eğitim’deki kargaşa, öğretmen kitlesinde kamplaşmalar, bölünmeler ciddi sorunlardı. İdeolojik bölünmüşlüğü Atatürkçülüğü hâkim kılarak aşmak istiyordu. Atatürkçülüğün ülkeyi bütünleştiren bir milliyetçi düşünce olduğuna inanıyordu. Kendisini “barışçı milliyetçi” olarak gören Erdem “kültür Turancılığından yana” olduğunu belirtmekte ve Amerikan kültürünün yoğun baskılarından şikâyet etmektedir. Kendi değerlerimiz içinde çağdaşlaşmayı milliyetçiliğin gereği saymakta Bach’ın cenaze marşına karşı çıkmaktadır. Türk musikisinin radyolardan yasaklanmasını Sarayburnu’nda kötü icra edilen Türk müziğine dayandırması ilginç bulunurken Türk müziğinin iyi icra edilmesi için ne yapıldığı hususunda bir cevabı bulunmamaktadır. Bu milliyetçi duyarlılıklı duruşu Milli Eğitim Bakanlığındaki icraatlarına yansımıştır.

Milliyetçi Cephe hükümetinde işlerin iyiye gittiğini söylemek zordur. MHP lideri Türkeş ile CGP lideri Feyzioğlu fevkalade uyum içinde görev yaparken MSP lideri Erbakan ile sorunları çözenin çok zor olduğunu söyleyen Erdem, Türkiye gerçeklerini görmezlikten gelen saplantıları olduğuna inanıyordu (202). Bu bağlamda MSP’lilerle yaşadığı bazı sorunları aktaran Erdem, 19 Mayıs törenlerine kız öğrencilerin çıkarıldıkları kıyafete yönelik eleştirilere “çağlar gerisinde kaldığımı sandığım bir zihniyetin önüne çıkmasından rahatsızdım. Ve kızlarımızın açıklığı, eteklerinin boylarında değil, kalpleriyle akıllarının birlikteliğindedir” diye cevaplamaktaydı. Erdem’in

mevcut kurulu düzene yönelik halkın eleştirilerini görmemesi ve buna yönelik olanları farklı bazda değerlendirmesi Cumhuriyet yöneticilerinin geleneksel bir tavrını hatırlatmaktadır.

Milli Eğitim Bakanı olarak A. N. Erdem'in hatıraları, gözlemleri ve belli olaylar hakkındaki düşünceleri başlı başına analizi gerekli gibi. Ankara'da bir ilkokulun 4. Sınıfını ziyaret eden Erdem'in burada okuma ve yazması olmayan öğrencilerle karşılaşması gerçekten ibret verici bir durum. Hele sınıf öğretmeni bayanın bu duruma "onu nasıl olsa öğrenirler" şeklindeki cevabı ayrı bir soruna işaret etmiştir (209). Bakan olarak Avrupa ülkelerinden birine yaptığı ziyarette Türklere yönelik bir konferanstaki tartışmalar ve suçlamalar 70'lerin düşünsel bölünmüşlüğüne ortaya koymaktadır. Bakan faşizme, komünizme ve marksizme karşı tavizsiz bir duruş ortaya koyarken Türk milliyetçiliğini ve sosyal devlet anlayışını yüceltmeye çalışmaktaydı.

Dil konusunda belli bir hassasiyete sahip olan Erdem, Türk Dil Akademisini kurmayı başaramamıştır. O yıllarda ciddi bir gelişme ortaya koyan uydurmacılıktan, okullarda cinsel eğitimi gerçekleştiremediğinden şikâyet etmektedir. Eğitimin şirazesinden çıktığı, öğretmenlerin ideolojik ve politik kamplara ayrıldığı o dönemde Milli Eğitim Bakanlığı yapmak çok zor olsa gerektir. Öğretmenlerin birarada dahi oturmadıkları bir dönemde Atatürkçü düşünceleri hâkim kılmak isteyen bir bakan olarak Atatürkçü Öğretmenler Derneği'ni kurması, her okulda bir Atatürk Köşesi ile kitaplığın tesisini istemesi sorunun çözümü olmamıştır. Milli Eğitimde kitapları ve müfredatı yenilemeyi isteyen Erdem'in bir felsefe kitabındaki yanlış anlaşılabilir bir cümle nedeniyle Mecliste uğradığı eleştiriler onu istifa noktasına getirmiştir. Milli Eğitimde yeni bir şey yapmanın çok zor olduğu açıktır. Türk müziğini önemseyen Erdem, döneminde Türk Müziği Konservatuvarını sisteme kazandırmıştır.

Bir kız meslek okulunda huzursuzluk çıkaran öğrencilerden duyduğu "Bizler yurttan erkek öğrencilerle birlikte kalmak istiyoruz" sözleri gençliğin içinde bulunduğu yozlaşmayı ortaya koyduğu gibi Bakan Erdem üzerinde müthiş bir yıkıma yol açmıştır.

Döneminde yurt dışında öğrenim gören öğrencilerle ilgilenmek üzere eğitim müşavirliklerinin açılmasını temin etmesi Türk gençlerine sahip çıkmak isteğinin bir ürünüdür. Onlara öncelikle Türk kültürü ve dili verilmeliydi. Yurt dışındaki çocukların kendi hallerine bırakılması düşünülemezdi.

1977 seçimleri sonunda CHP oyların yüzde 41'ini alsada tek başına hükümeti kurabilecek sayıda milletvekili çıkaramamıştır. CHP hükümeti kuramayınca bu sefer Demirel'in başkanlığında AP, MSP ve MHP 2. Milliyetçi Cephe

olarak adlandırılan hükümeti kurmuşlardır. Erdem'in bakan olarak yer almadığı bu hükümetle ilgili herhangi bir bilgi vermemesi şaşırtıcı bulunmuştur. B. Ecevit'in on bir AP'liyi bakanlık vaadiyle istifa ettirerek hükümeti düşürmesi ve arkasından hükümet kurma çalışmalarındaki Güneş Model görüşmelerinden kısaca söz etmesi yeterli değildir. Erdem'in zihin dünyasında bu gelişmelerle ilgili pek çok hatıranın varlığı şaşırtıcı değildir. Tabii Ecevit hükümetinin istifası ve arkasından MSP'nin dışarıdan verdiği destekle S. Demirel'in kurduğu azınlık hükümeti de önemli gelişmelerdir. Erdem bunları sessizce geçer.

1979'un son günlerinde komutanların Cumhurbaşkanına verdikleri uyarı mektubundan haberlerinin olmadığı anlaşılıyor. 1 Ocak'ta Cumhurbaşkanı Başbakan Demirel ile B. Ecevit'e mektubu verince herkesin haberi olmuştur. Ne Demirel, ne de Ecevit mektubun muhatabı olarak kendilerini görmemişlerdir. Demirel 33 günlük hükümetin mektubun muhatabı olamayacağını söylemektedir. Ecevit ise kendilerinin muhalefette olduklarını ve sorumlu olmadıklarına inanmaktadır. Erdem'in yazdıklarından anlıyoruz ki konu AP'nin Başkanlık Divanı toplantısında tartışılmış, K. Doğan muhtırayı verenlerin görevden alınmasını isterken Demirel kendilerinin muhatap olmadıklarını ve üzerinde konuşulmamasını isteyerek tartışmaya nokta koymuştur. Erdem'in K. Doğan'ın önerisinin yerine getirilmesinden yana olduğu anlaşılırken Demirel'in askerin bir darbe hazırlığı içinde olduğuna inanmadığı anlaşılmaktadır (261-265).

12 Eylül darbesi gerçekleştiğinde Paris'te Büyükelçilikte bulunan Erdem, darbe haberini alınca hiç şaşırmadığını, zira 4 Eylül'de Orgeneral Nurettin Ersin'in ikametgahlarındaki yemekte "Mektupta yazılanlar kulak ardı edilirse mukadder akıbet gelip kapılarınızı çalar" (270) demiştir. Ersin Paşa'nın bu sözlerini Demirel'e aktarmışsa da Demirel'in buna inanmadığı belirtilmektedir. Demirel'i muhtemel bir darbeye inandıramayan Erdem ve arkadaşları, yeni bir darbe yaşanacağı kanaatinde imişler. Paris'ten derhal dönme kararı alan Erdem 18 Eylül'de Çiğli Havaalanına indiğinde gözetim altına alınarak birkaç gün sonra Ankara'ya götürülmüş ve Yabancı Diller Yüksek Okulu'nda tutuklu siyasetçilere katılmıştır. Burada pek çok siyasi ile birlikte olmuş, bir zaman sonra serbest bırakılmıştır. 27 Mayıs darbesi sonrasında Meclise giren Erdem'in bir başka darbe ile hayatı son bulmuştur.

Milletvekilliğin sona ermesi ile ciddi bir geçim sıkıntısı içine düştüğü, pek çok vekilin aynı durumda olduğu, sıkıntıyı aşmak için Tercüman gazetesinde çalışmaya başladığı anlaşılmaktadır. Yaşanan sıkıntılarla ilgili notlar gerçekten iç acıtıcı ve düşündürücüdür. Pek çok kişi siyasette hak etmediği zenginlikler elde ederken bir ideal, ahlak ve kültür davası güden Erdem gibi pek çok kişi de ortada kalmaktadır. Ekonomik sıkıntıları nedeniyle yazlığını,

babasından kalanları, en acıtıcı olanı ise kızının çeyizi için aldığı halıları satmak durumunda kalan Erdem'in bu notları gerçekten düşündürücüdür.

Ali Naili Erdem, S. Demirel ile ilişkilerini hiç kesmemiştir. Devamlı olarak yanında yer almıştır. Mücadelesine destek vermiştir. 16 Ekim 1981'de bir kararla siyasal partiler kapatılınca bulunduğu Anadolu Kulübü'nde hiç kimsenin tepki vermemesi onu şaşırtmıştır. Oysaki Türkiye bu tür olaylara alışkındır. Türkiye habire kurum kapatmakta, yenileri kurulmaktadır. Elbette bunun demokrasiye bir katkısı yoktur. Demirel tarafından organize edilen Büyük Türkiye Partisi'nin dışında kalmasına rağmen 31 Mayıs 1983'te parti kapatılmış ve kendisinin de içinde yer aldığı on beş kişi Çanakkale Zincirbozan'a gönderilmişlerdir. 1 Ekim'e kadar Zincirbozan'da kalanların yaşadıkları bir siyasi belgesel niteliğindedir. Burada AP'lilerle CHP'lilerin nasıl kaynaştıkları, beraber paneller yaptıkları, sohbetlerin çok verimli geçtiği anlatılmaktadır. Tabii partisi kapatılan Demirel ve arkadaşları Doğru Yol Partisi'nin kurulmasını burada planlamıştır.

Erdem 12 Eylül'ü ve politikalarını sorgulamayı ihmal etmez. 1982'de halkoyu ile kabul edilen anayasanın yasaklılar grubunda yer almasının hiçbir makul yanı olmadığı açıktır. Bu yasak ancak 1987'de yine referandum sonucu kaldırılmıştır. Ülkesine uzun yıllar hizmet etmiş kişilere getirilmiş siyasi yasakların ülkeye ödettiği faturalar ağır olmuştur. Siyasi yasakların kalkması için koşturanlardan biri olan Erdem, Demirel ile birlikte hareket etmiştir. Ancak referandum sonrasında Demirel DYP'ye dönerken kendisine ve arkadaşlarına yer verilmemesine anlam veremediğini belirtmektedir. Kapatılan partilerin açılabilmesi imkânı oluşunca Erdem ve bazı arkadaşları AP'nin devam etmesini istemesine rağmen Demirel istemediğinden başarılı olamamışlardır. Demirel için DYP vardır ve orada genel başkandır. Onun AP'ye ihtiyacı yoktur. Sonuçta AP tarihe karışmıştır. Yasakların kalkmasından sonraki 1989 seçimlerinde AP'nin Genel İdare Kurulu üyelerinin milletvekili adayı gösterilmesini beklerken aday yapılmamalarının onu çok üzdüğü anlaşılmaktadır, ne var ki aradan pek çok şey geçmiş, jenerasyon değişmiş ve sağ siyasette yeni kurumlar, yapılar ve aktörler ortaya çıkmıştır.

Demirel'in Cumhurbaşkanı olmasından sonra DYP'de kimin genel başkan olacağı hususunda da ciddi bir hayal kırıklığı ve üzüntü yaşadığı anlaşılmaktadır. Erdem AP geleneğinden gelenlerden birinin olmasını isterken parti'nin Tansu Çiller'e teslim edilmesini bir türlü içine sindirememiştir. Doksanlı yılların sonlarına doğru DYP ile Refah Partisi'nin ortak hükümet kurmasını bir hata olarak görmekte ve bunu "Hükümet olma pahasına devletle kavalı olan Refah, iktidar kılınmıştı. Ve cumhuriyetin temelinde dinamitlerin

konulmasına zemin hazırlanmıştı” (306) diye değerlendirmektedir. MSP ve Erbakan konusunda magazin haberleri düzeyinde değerlendirmeler yapmakta, bir bakıma 28 Şubatçıların tez ve iddialarını dile getirerek demokrasiden çok cumhuriyet hassasiyetini ifade etmektedir.

12 Eylül sonrasındaki siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmelere eleştirel bakan Erdem olup bitenleri kendi idealleri, ahlak ve toplum anlayışı ile telif edemediği anlaşılmaktadır. Hayatı boyunca bir ideal olarak asla geri durmadığı Atatürkçülüğü, milliyetçiliği ve Türklüğü sürekli yukarıda tutmuştur. Bunlar için mücadele vermiş, konuşmalar yapmış, geçmiş ile geleceği uzlaştırmaya çalışmıştır. Şu sözleri onun düşünce dünyasını özetlemektedir:

“Demokrasinin ahlâk yönü ile mânevi değerler yönü dışlanırsa, belki büyük yapıtların mimarı olunabilir. Ama insana güven, insana sevgi kaybolup gider. Ve geriye maddi ihtirasların oluşturduğu, bir çıkarlar süpermarketi kalır.” (351).

1980’ler öncesinin siyasi hayatında önemli bir aktör olarak öne çıkan Ali Naili Erdem’in gözlem ve hatıralarından oluşan *Siyasetin Yollarında* adlı eseri, bu dönemdeki siyasal gelişmeleri belli bir zaviyeden ele almakta ve okuyucusunun önüne sermektedir. Kolay anlaşılır sade bir dil kullanılmakta, olayların sunumunda kronolojik ve tematik karışımı bir yöntem olarak tercih edilmektedir. Metinde sürekli gelgitler öne çıkmaktadır. Bazı ideolojik kalıpları olduğu gibi tekrarlamaktan kaçınmamakta, eleştirel bakmamaktadır. Şu cümleleri siyasal kültürümüzün bir yansıması olmalıdır: “...Bakanlık çiftlik olarak düşünülür. En yakınınızın gözlerinde, sizler Karun’un hazinelerine sahip kimseler olarak görülürsünüz.” Erdem’in şair ruhu eserine de sinmiştir. Pek çok yerde kısa dizelerle meramını daha vurucu anlatmaya çalışmaktadır. Altmışlı ve yetmişli yılların Türk siyasetiyle ilgilenenlerin asla gözden uzak tutmamaları gereken *Siyasetin Yollarında*, sağ siyasetin o yıllardaki durumu ve gelişmelere karşı duruşu konusunda birinci el kaynak olarak öne çıkmaktadır.

liberal düşünce Dergisi Yayın ve Yazım İlkeleri*

Liberal Düşünce Dergisi, yılda dört defa yayınlanan TR DİZİN'de (ULAKBİM) taranan akademik ve bilimsel hakemli bir dergidir.

Liberal Düşünce Dergisi'nin amacı ve kapsamı, etik kuralları yayın ilkeleri ve yazım kuralları aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmiştir.

Dergide telif, çeviri (yazarından ve yayıncı kuruluştan izin almak koşuluyla), sadeleştirme, edisyon kritik, kitap-sempozyum değerlendirmeleri vb. çalışmalar yayınlanır.

I. Derginin Amacı ve Kapsamı

Liberal Düşünce Dergisi, sosyal ve beşeri bilimlerin teorik konularını ve güncel olaylarını liberal ilke ve değerler çerçevesinde ele alan akademik ve yarı akademik çalışmalar yayımlar.

Dergi, kapsam olarak liberalizm ve piyasa ekonomisi ile ilgili tarihi ve güncel meseleleri farklı yöntemlerle, farklı açılardan ele alan çalışmalara öncelik verir.

Liberal Düşünce Dergisi Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere yılda dört kez yayımlanır; yayım dili Türkçe veya İngilizcedir. Dergiye gönderilen yazıların daha önce yayımlanmamış olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiriler, bu durumun dipnotta belirtilmesi şartıyla değerlendirilmeye alınır.

Yayımlandığı tarihten itibaren 25 yıl geçmiş; önem ve etki bakımından klasik metin olarak değerlendirilebilecek yazı ve çeviriler, Yayın Kurulu'nun uygun bulması halinde tekrar yayımlanabilir. Ayrıca dergide kitap tanıtımı ve değerlendirmesi de yayımlanır.

II. Etik Kurallar

Yayımlanan yazıların fikrî sorumluluğu yazarlara aittir.

Dergiye gönderilen çalışmalarda bilimsel atıf kurallarına özen gösterilmesi gerekmektedir; makalenin yazar/lar tarafından yazılmış özgün bir çalışma olması gerekmektedir. Tüm yazarların makaleyi okumuş, onaylamış ve dergiye yayımlanması için gönderildiğinden haberdar olması gerekir.

Gönderilen makalenin bir kısmı ya da tamamı başka bir yerde yayınlanmamış ve yayınlanmak üzere başka bir yere yollanmamış olması gerekir.

Dergiye gönderilen çeviri makale çalışmalarında orijinal makalenin yazarından ve yayıncı kuruluşundan izin alındığını gösteren belgenin sunulması gerekmektedir.

Yazar/lar makalenin telif hakkını, makalenin *Liberal Düşünce* Dergisi'nde yayınlanmasına karar verildiğinden itibaren dergiye devretmiş sayılır. Yazar/lar derginin yazı işlerinden izin almadan makaleyi başka bir platformda (dergi, editoryal kitap, internet sitesi, blog vb.) yayımlayamaz.

Dergiye gönderilen çalışmalarda, etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olması, bu onayın makalede belirtilmesi ve belgelendirilmesi gerekir.

III. Yazıların Değerlendirilmesi

Yazıların <https://dergipark.org.tr/pub/liberal> adresine yüklenmesi gerekmektedir. Dergiye ulaşan makaleler editörler kurulu tarafından ilk olarak şekil ve içerik incelemesine tabi tutulur. Bu incelemenin uygun olması halinde makale iki ayrı hakeme gönderilir; uygun olmaması halinde ise yazara gerekçesiyle birlikte iade edilir.

Hakem inceleme sürecine geçen makaleler, "kör hakem" yöntemiyle değerlendirilir. İki hakemin görüşünün olumlu olması halinde makale yayım sürecine alınır; iki hakemin görüşünün olumsuz olması halinde makale yayım sürecinden çıkartılır. Hakem görüşlerinden sadece birisinin olumsuz olması halinde üçüncü bir hakemin görüşüne başvurulur. Üçüncü hakemin görüşünün olumlu olması halinde makale yayım sürecine alınır; olumsuz olması halinde ise makale yayım sürecinden çıkartılır.

* 102. Sayıdan itibaren geçerlidir.

Hakem değerlendirme süreci sonrasında yazara konuyla ilgili gerekli bilgilendirmeler yapılır ve hakem raporları doğrultusunda düzeltme yapılması gerekiyorsa editörler kurulu tarafından belirlenen süre içerisinde düzeltmelerin gerçekleştirilerek makalenin dergiye gönderilmesi istenir.

IV. Yazım Kuralları

Yazım dili Türkçe ve İngilizcedir. Türkçe makalelerin yazımında, noktalamasında ve kısaltmalarda Türk Dil Kurumu internet sitesindeki Güncel Sözlük ve Yazım Kuralları esas alınır. Gönderilen yazılar dil ve anlatım açısından bilimsel ölçülere uygun, açık ve anlaşılır olmalıdır.

Makalelerde Türkçe ve İngilizce başlık, öz ve abstract, anahtar kelimeler ve keywords; metin içinde bölüm başlıkları ve kaynakçanın yer alması gerekmektedir. Makale yukarıda sayılan tüm unsurları ile birlikte 4.000 ile 10.000 kelime arasında olmalıdır.

Makalelerde yer alan Türkçe ve İngilizce öz ve abstract'ın her birinin 100-150 kelime, anahtar kelime ve keywords'ün 3-7 kelime aralığında olması gerekmektedir.

Yazar adı, makale başlığının alt satırının sağ köşesine italik koyu, 11 punto olarak yazılmalı; yazarın unvanı, ORCID numarası, görev yeri ve elektronik posta adresi dipnotta (*) işareti ile 9 punto yazılarak belirtilmelidir. Diğer açıklamalar için yapılan dipnotlar metin içinde veya sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir.

Yazı karakteri Times New Roman, 11 punto, satırlar bir buçuk aralıklı, açıklamalara ilişkin dipnotlar 9 punto ve tek aralıklı yazılmalıdır.

Kitap incelemelerinde aşağıdaki hususlara ayrıca dikkat edilmelidir;

Kitap inceleme metinleri 1.000 ile 3.000 kelime arasında olmalıdır. Değerlendirilen kitabın niteliğine göre yayın kurulu 3.000'den fazla kelime içeren bazı inceleme metinlerinin yayımlanmasına izin verebilir. Başlık bilgilerinde tanıtım veya incelemesi yapılan eserin adı, yazarı, yayımlandığı şehir, yayınevi, yayım yılı ve ISBN numarası yazılmalıdır.

Kitap tanıtımı ve değerlendirmesi yapan yazarın adı, makale başlığının alt satırının sağ köşesine italik koyu, 11 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi dipnotta (*) işareti ile 9 punto yazılarak belirtilmelidir.

Kitap tanıtımı bir eserin sırf özeti değil, eleştirel olarak değerlendirmesi olmalıdır. Kitap tanıtımı yapan yazar kitapla aynı fikirde olabilir, kitabın fikirlerine karşı çıkabilir veya kitabın sunduğu bilgilerde, yargılarda veya yapıda örnek teşkil eden veya eksik kalan yönleri belirtebilir. Ayrıca tanıtımı yapan yazarın, kitapla ilgili düşüncelerini açık bir şekilde ifade etmesi gerekir.

Kitap tanıtımı ve değerlendirmesi, bir kitapta ortaya konulan en önemli noktalara ışık tutularak bunların eleştirel olarak tartışılmasıdır. Bu süreç giriş, kitabın önemi, özeti, eleştirel tartışma ve sonuç gibi genel bir yapıyı takip etmelidir.

V. Sayfa Düzeni

Paragraf arası, ilk satır 1.25, paragraflar arası önceki 3 nk, sonra 3 nk, iki yana dayalı, satır aralığı bir buçuk olmalıdır. Makalelerde giriş ve sonuç kısımlarıyla birlikte tek düzeyli alt başlık kullanılmalıdır. Giriş, Alt Başlıklar, Sonuç ve Kaynakça başlıkları koyu puntoyla yazılmalıdır. Sayfa numaraları alt sağda verilmelidir.

VI. Atıf ve Kaynakça Yazımı

Atıf

Atıf ve kaynakça APA (American Psychological Association) 6.0 sistemine göre düzenlenmelidir. APA 6.0 kuralları hakkında detaylı bilgiye http://www.tk.org.tr/APA/apa_2.pdf adresinden ulaşılabilir. Atıflar makalede kullanılan punto ile yazılır. Bu yöntemde, metin içinde alıntı sonrasında (Yazarın Soyadı, Basım Yılı: Sayfa Numarası) parantez içinde verilir. Tablo ve şekiller de APA 6.0'a göre düzenlenmelidir. Bir konuya ilişkin açıklama yapılması istendiğinde sayfa altına dipnot verilebilir. Ancak kaynakça gösterimi sayfa altında dipnot ya da son not şeklinde yapılamaz.

Bir konuya ilişkin açıklama yapılması istendiğinde sayfa altına dipnot verilebilir. Ancak kaynakça gösterimi sayfa altında dipnot ya da son not şeklinde yapılamaz.

Bir eserden veya mülakattan doğrudan alıntı yapılması durumunda alıntı 3 satırdan az ise cümle içerisinde kullanılır; 3 satır ve daha fazla ise ayrı bir paragrafta belirtilir. Bu paragraf tek aralıklı, 11 punto ve her iki taraftan 1.25 cm içeriden hizalı yazılır.

Atıf Örnekleri

Tek Yazar	(Yayla, 2017: 109).
İki Yazarlı	(Balaam ve Dillman, 2015: 545).
İkiden Fazla Yazar	(Dursun, Tekiner ve Tekin, 2016: 89) veya (Dursun ve diğerleri, 2016: 89).
Yazar Olarak Bir Kurum	(Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu [TÜBİTAK], 2013) İkinci ve sonraki göndermeler; (TÜBİTAK, 2013)
Editörlü Kitaptan Bölüm (Bölüm Yazarı dikkate alınır)	(Beriş, 2017: 113).
Yazarsız Çalışma	(Bilimsel Makaleler Hazırlama, 2000: 45).
Standartlar	(TS-40561, 1985: 6).
Yazarı Olmayan İnternet Dokümanı	(www.hurfikirler.com., 2017).
Aynı Yazarın Farklı Yıl Birden Çok Çalışması	(Yayla, 2015: 220; 2017: 130).
Aynı Soyadlı İki Yazar	(A. Aslan, 2000: 6; B. Aslan, 2010: 71).
Birden Fazla Kaynaktan Yararlanma	(Aytekin, 2004: 71; Küçük, 2008: 87).
Aynı Yazarın Aynı Yıla Ait Birden fazla Eseri	(Yayla, 2017a: 165) ve (Yayla, 2017b: 140).
Orijinal kaynağa ulaşılamaması durumunda	(Metin içinde bahsedilirse) İnalıcık'a göre (aktaran Hanioglu, 2012: 40).(Metin içinde bahsedilmezse) (İnalıcık'tan aktaran Hanioglu, 2006: 40).

Kaynakça

Kaynak künyesinde yazar(lar)ın önce soyadı sonra adının baş harfi yer alır. İki yazarlı bir kaynakta yazarlar arasına "ve" bağlacı konur. İkiden fazla yazarlı eserlerde ise yazarların arasına virgül (,) konulup son yazardan önce "ve" bağlacı konur.

Kaynakça yazarların soy ismine göre alfabetik olarak sıralanır. Yazarların soyadlarının baş harfi ve adlarının ilk harfi büyük yazılır. İnternet kaynakları kaynakça içerisinde alfabetik sıraya göre yer almalıdır. Kullanılan kaynağın künye bilgileri açık olmalıdır. Çok basımlı kitaplarda baskı sayısı yazılır. Yabancı kaynaklarda, künye bilgilerinin tamamı kaynağın yazım dili ile yazılır, Türkçeleştirme yapılmaz.

Kaynakça Örnekleri

Tek Yazarlı Kitap	Yayla, A. (2017). <i>Liberalizm</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
İki Yazarlı Kitap	Williamson, J. ve Mahar, M. (2012). <i>Finansal liberalizasyon üzerine bir inceleme</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
İkiden Fazla Yazarlı Kitap	Stroup, R., Gwartney, J. D. ve Ferrarini, T. (2016). <i>Temel ekonomi</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
Yazar Adı Olarak Kurum	Liberal Düşünce Topluluğu (2014) <i>Türkiye'nin eğitim sorunu ve özgür toplum için reform önerisi: imkânlar, zorluklar ve ara çözümler</i> . Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, Yayın No. 47.
Yazar Adı Yok	International Tourism Report (1997), <i>Travel and tourism intelligence</i> . No. 2.
Çeviri	Martin, G. (2017). <i>Terörizm: kavramlar ve kuramlar</i> . (çev. İhsan Çapcıoğlu ve Bahadır Metin). Ankara: Adres Yayınları.
Hazırlayan	Yılmaz, Ö. (Yay.Haz.) (2018). <i>Hür fikirler</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
Editörlü Kitap	Büyükakıncı, E. (Ed.). (2015). <i>Savaş kuramları: temel düşüncüler ve yaklaşımlar</i> . Ankara: Adres Yayınları. Kalkan, B. ve Başdemir, H. (Ed.). (2017). <i>Siyasi ideolojiler</i> . Ankara: Adres Yayınları. Özkal, A. O., Delici, M. ve Özhan, S. (Ed.). (2009). <i>ABD dış politikası</i> . İstanbul: Küre Yayınları.

Editörlü Kitapta Bölüm	Şahin, Y. (2017). Çevre sorunları ve liberalizm. Orçun İmga ve Hakan Olgun (Ed.). <i>Yeşil ve siyaset</i> içinde (s. 219-235). Ankara: Liberte Yayınları.
Tek Yazarlı Makale	Haklı, S. Z. (2016). Cumhuriyetin ilk yıllarında sosyal liberal bir akademisyen: Prof. Dr. Ethem Menemencioglu. <i>Liberal Düşünce Dergisi</i> , 82, Bahar, 55-77.
Çok Yazarlı Makale	Yılmaz, A. ve Yazıcı, S. (2017). Sosyal bilimler felsefesinde temel sorunlar ve yaklaşımlar. <i>Liberal Düşünce</i> , 88, Güz, 57-68.
Yazarsız Süreli	<i>The Economist</i> . (2011). Trade and Wages, s. 341, Londra, 74-75.
Sempozyum ve Kongrede Sunulan Yayınlar	Yayla, A. (2018, Aralık). Beşerî ilerlemenin kaldırıcı: ihtiyaçlar ve fikirler. <i>Fikir tarihimizde Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti sempozyum tebliğleri</i> (s. 17-30) içinde. Ankara: Liberte Yayınları.
Raporlar	Çetin, Ü. (2017). Türkiye'nin 2002 sonrası büyük moderasyonu. <i>Liberal Düşünce Topluluğu</i> . Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/790376 .
Yazarsız Raporlar	Uluslararası Terörizm ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi. (2016). <i>Türkiye'de güvenlik sektörünün dönüşümü: polisliğin yeniden yapılandırılması</i> . Ankara.
Seminerler	Yayla, A. (2017). Ekim devriminin 100. Yılında sosyalizm, <i>Liberal Düşünce Topluluğu semineri</i> , 25 Ekim 2017, Ankara.
Standartlar	TS-40561. (1985). <i>Çelik yapıların plastik teoriye göre hesap kuralları</i> . Ankara: Türk Standartları Enstitüsü.
Broşür	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2006). <i>Enflasyon hedeflemesi</i> [Broşür].
Gazete (Yazarlı)	Göka, E. (2017, 24 Ağustos). Bilgi, <i>Yeni Şafak</i> , s. 6.
Gazete (Yazarsız)	<i>Milliyet</i> . (2021, 24 Mart). Dünya Bankası'ndan yoksullukla mücadele açıklaması.
Gazete (Yazarsız ve Başlıksız)	Sabah (2019, 1 Ocak). s. 3.
Sözlük	Siyaset. (t.y). <i>Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük</i> içinde. Erişim adresi: https://sozluk.gov.tr/
Ansiklopedi	Birinci, A. (1998). Hürriyet ve ihtilaf fırkası. <i>İslam ansiklopedisi</i> , c. 18. Ankara: TDV Yayınları.
Devlet Dokümanları	Genelkurmay Ateşe Başkanlığı. (2000). <i>57. Piyade alayının tarihçesi</i> (Yayın No. 19175). Ankara: Milli Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü.
Kutsal Kitaplar	<i>Kur'an</i> . Bakara Süresi. Ayet 25. (Mealde Basımevi ve meal yazarı belirtilir).
Yayınlanmamış Tezler	Yılmaz, M. (1991). <i>Ahmet Ağaoğlu'nda liberalizm ve milliyetçilik</i> (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
Mahkeme Kararları	Yargıtay H.G.K. 19 Mayıs 1963. E. 4-39, K.59 (<i>Adalet Dergisi</i> , Mart-Nisan 1964), 3-4.
İnternette Yayınlanan Gazete Makalesi	Küçük, A. (2018, 29 Ocak). Siyasi ittifaklar zemininde Türkiye için yeni seçim sistemi önerisi. <i>Hür Fikirler</i> . Erişim adresi: http://www.hurfikirler.com/siyasi-ittifaklar-zemininde-turkiye-icin-yeni-secim-sistemi-onerisi/
Elektronik Posta	Anderson, B. (kişisel iletişim, 6 Kasım 2019).
Film ya da Video	Valdes, D. (Yapımcı) ve Darabont, F. (Yönetmen). (1999). <i>Green mile</i> [Sinema Filmi], ABD: Warner Bros Pictures.
Televizyon Programı	Özdemir, C. (Yapımcı). (2012, 27 Haziran). <i>5NİK</i> [Televizyon Programı]. İstanbul: CNN TÜRK.
Ses Kaydı	Selçuk, M. (1999). <i>Aziz İstanbul</i> [CD]. İstanbul: YKY Müzik.
Video Kayıtları	Son darbe: 28 Şubat (2012). 2. Bölüm, 65 dak. Türkiye: CNN TÜRK.

Özgürlüğün Kitaplığı İnternette...

www.liberte.com.tr

